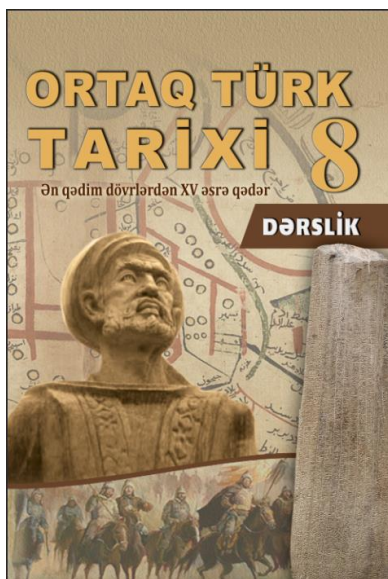

عموم تورک تاریخى

ان قديم دورلردن ۱۵ جى عصره قدر

دارخان كيديرهلى
غيب اله بابايار

كؤچورن: م. كريمى

مشخصات ناشر:

بين الخالق تورک آکادئمیاسی، ۲۰۱۹

کتابین آدی:

عموم تورک تاریخی ان قدیم دورلردن ۱۵جی یوزیله قدر
درسلیک – ۸جی کلاس اوچون یازیلیمیشدیر.

مؤلفلر:

دارخان کیدیرهلی / غیب الله بابایار

کؤچورن:

م. کریمی

تایپ و دوزنلهمه ایشلری:

م. کریمی

چاپ:

۳۰ / ۶ / ۱۴۰۰

مشخصات:

رقعی / ۱۹۳ صفحه

قیمت:

پولسوز

بو درسلیک تورک شوراسی دولت باشچیلارینین زیروه گؤروشو قرارینا اویغون اولاراق آذربایجان، قزاقستان، قیرغیزستان و تورکیه نین تحصیل ناظرلیکلری طرفیندن راضیلاشدیریلیمیشدیر. درسلیگی بین الخالق تورک آکادئمیاسی حاضرا لامیشدیر.

ايچىندە كىلر:

بىرىنچى بۇلوم

تۈرك دىياسى بىش تارىخى مۇمۇعەسىندە

- ۷.....اۇن سۇز.....
- ۹..... ۱ تۈرك خالق لارى نىن دنيا تارىخىندە يىرى.....
- ۱۱..... ۲ تۈرك دىل لرى.....
- ۱۳..... ۳ "تۈرك" آدى نىن معناسى
- ۱۴..... ۴ تۈرك خالق لارى نىن يايىلدىغى اراضى لىر.....
- ۱۵..... ۵ تۈرك خالق لارى نىن اىلك اولو وطنى
- ۱۶..... ۶ تۈرك خالق لارى نىن كۇچ ائتمە سىبب لرى و نتيجه لرى
- ۱۷..... ۷ مركزى آسيانىن ان قديم مدنيت لرى.....
- ۱۸..... ۸. پروتوتۈرك طايفالارى.....
- ۱۹..... 9. ساك لارىن سوسىيال، اقتصادى و مدنى حياتى.....

II جى بۇلوم ھون امپىرىياسى و سونراكى تۈرك دولت لرى

- ۲۴..... ۱ آسيا ھون امپىرىياسى.....
- ۲۶..... ۲ كانقوى دولتى.....
- ۲۷..... ۳ كوشان امپىرىياسى
- ۲۹..... ۴ آروپا ھون امپىرىياسى.....
- ۳۱..... ۵ جنوب غربى ھون دولتى.....
- ۳۲..... ۶ آغ ھون (اڭفتال لى لار) دولتى.....
- ۳۳..... ۷ ژوان-ژوان خاقان ليغى.....
- ۳۴..... ۸ ھون امپىرىياسى و سونراكى تۈرك دولت لرىندە اقتصادى و مدنى حيات

III جو بۇلوم تۈرك خاقانلىق لارى

- ۳۸..... ۱ گۇى تۈرك خاقان ليغى.....
- ۴۳..... ۲ آوار خاقان ليغى.....
- ۴۴..... ۳ خزر خاقان ليغى.....
- ۴۶..... ۴ تۈرك كىش خاقان ليغى.....
- ۴۷..... ۵ اويغور خاقان ليغى
- ۴۹..... ۶ كوچو اويغور دولتى.....
- ۵۰..... ۷ قىرغىز خاقان ليغى
- ۵۳..... ۸ كىماك و قىپچاق دولت لرى.....

۹ قديم تورک خاقانلىق لارى دورونده سوسىيال، اقتصادى و مدنى حيات..... ۵۷

IV جو بۇلوم ايلک تورک-مىسلمان دولتلىرى

۱ مركزى آسيادا عرب حاکمىتى..... ۶۲

۲ قارلوق يابقولوغو..... ۶۳

۳ اوغوز يابقولوغو..... ۶۶

۴ قاراخانلى خاقانلىغى..... ۷۰

۵ ساجىلر دولتى..... ۷۱

۶ وولقا بولقار دولتى..... ۷۲

۷ غزنوىلر دولتى..... ۷۴

۸ بۇيوک سلجوقلو دولتى..... ۸۰

۹ ائلدگزلر دولتى..... ۸۵

۱۰ خوارزمشاهلار دولتى..... ۸۴

۱۱ ايلک تورک-مىسلمان دولتلىرىنده سوسىيال، اقتصادى و مدنى حيات..... ۸۵

V جى بۇلوم تورک-مونقول دولتلىرى

۱ مونقول امپىرىياسى..... ۹۲

۲ قىزىل اوردو دولتى..... ۹۴

۳ چاغاتاى خانلىغى..... ۹۹

۴ مغولستان (شرقى چاغاتاى) خانلىغى..... ۱۰۰

۵ ائلخانىلر (هولاكولر) دولتى..... ۱۰۱

۶ خوبىلاى خانلىغى..... ۱۰۳

۷. تورک-مونقول دولتلىرىنده سوسىيال، اقتصادى و مدنى حيات..... ۱۰۵

VI جى بۇلمه تورک دنياسى (IX - IIIX عصرلر)

۱ هندوستان تورک-مملوک سلالهلىرى..... ۱۰۹

۲ مصر تورک-مملوک دولتى..... ۱۱۱

۳ عثمانلى امپىرىياسى..... ۱۱۴

۴ تيمورىلر دولتى..... ۱۲۴

۵ قاراقيونلو دولتى..... ۱۳۳

۶ آغقويونلو دولتى..... ۱۳۸

VII جى بۇلوم تورک دنياسى نىن اورتاق معنوى و مدنى ارثى

۱ تورک خالق لارى نىن اورتاق داستان لارى..... ۱۴۰

۲ تورک خالق لارى نىن اورتاق معنوى دىرلىرى..... ۱۴۶

۱۵۱.....	۳ تورک خالق لاری نین اورتاق مادی مدنیتی
۱۵۹.....	۴ تورک خالق لاری نین اورتاق ملی اویون لاری
۱۶۳.....	ایضاحلار.....
۱۷۳.....	قاینقلار.....

لطفاً لاتینجه ساییلاری اؤیره نین:

۳	III	۲	II	۱	I
۶	VI	۵	V	۴	IV
۹	IX	۸	VIII	۷	VII
۱۲	XII	۱۱	XI	۱۰	X
۱۵	XV	۱۴	XIV	۱۳	XIII
۱۸	XVIII	۱۷	XVII	۱۶	XVI
۲۱	XXI	۲۰	XX	۱۹	XIX
.....		۲۳	XXIII	۲۲	XXII

باش سۆز

توركلر قديم زمانلاردان اوراسيا مكانيندا مسكونلاشاراق، بۇيوك امپريا و قدرتلى دولتلىر يارادان اولو ملتدير. بوگون دولتلىر اؤز مستقل ليكلرينى الده ائتديكده تورك دۇنياسى مكانيندا مدنى، سياسى و اقتصادى علاقەلر سرعتلە محكملمنمەيە باشلايير. بونا موافق اولاراق، تورك اۆلكەلىرى آراسيندا امكداشليغين محكملمنمەسى و دواملى انكشافى اوزەرە بيرگە فعاليت گؤستريلمەسینه مثبت طلبات يارانير. اساس مسئلەلردن بيرى كيمي قارشيدا "ورتاق تورك تاريخى" درس ليگى نين حاضرانماسى و اونون تحصيل اوجاقلاريندا تدريس ائديلمەسى دوروردو. بو كتاب نچە متخصصلرين تجربەلىرى اساسيندا يازيلميش و بئله تصور اولونور كى ايراندا توركلرى آذربايجانلى اوشاقلارى)نين طلباتينى ايفاده ائدەبيلر.

بو بالايا كتاب، واحد ديل و مدنيتى حقينده تصور فورمالاشديرماق و بونونلا دا اونلارا بيرليك و قارشى ليقلى حرمت حسلرينى آشيلماقدير. بو كتابدا تورك تاريخى نين قديم زمانلاردان XV جى عصرە قدر اولان دورو احاطە اولونور. بورادا اساس دقت ايران تورك دولتلىرى و سولالەلىرى نين تاريخينە يئتيريلير. بو اثر "ورتاق تورك تاريخى" اورتا مکتبلرده تدريس اوچون استانداردلارا اويغون شكيلده حاضرانميشدير. بونونلا علاقەدار بو كتابين اوخوماسينى آذربايجان اوشاقلارينا يارارلى بيلەرك، بالايا ديشيكليلكلره تقديم ائديب و بو يولدا زحمت چكنلره تشكرلريميزى بيلديريرم.

م. كريمى

اۋن سۆز

۱

دۇنيا تارىخى نىن عمومى تورك تارىخىنە نظر سالدىقدا آيدىن اولور كى، سايى 30دان آرتىق اولان تورك ائتنوسو بوتون دورلرده آسيا و أوروبا اهالىسى نىن چوخ حصه سىنى تشكيل ائتميشلر و ايندى ده انديرلر. تورك خالق لارى بو ايكي قطعە نىن بيرلشديگى اوجسوز- بوجاقسىز اورآسيا مكانيندا گئنىش يايلىمىش، بورادا و بو بۇلگه ايله قونشو اولان اۆلكه لرده اۆز پارلاق ايزلر ينى قويموشلار. تخمينا اوچ مين ايللىك عرضينده توركلر آيرى-آيرى ديل لرده دانىشان خالق لارى بيرلشديرن اولارلا مختلف دولت ياراتمىش، آسيا، أوروبا و آفريقا آراسيندا مدنيت يارادان رولونو اوينامىشلار. بو گئنىشلىگى ايلك نوبه ده، اۆز ماللارى ايله بيرگه مدنى دَيرلرى ده تورك سلاله لرى نىن گوونلىي مایه سى آلتيندا چين دن و هندوستان دان شرقى أوروبايا، اوزاق شرقدن ياخين شرقه داشيان تاجرلر و باشقا اجتماعى قوروپلار ين نماينده لرى حياتا كئچيرميشلر. بوندان علاوه، اوراسيانين بير باشيندان او بيرى باشينا حركت ائده رك يئنى تورپاقلارا ييه لهنن و اورادا اۆز دولت لرىنى قوران توركلر، بلليدير كى، مطلق مدنى نائليت لرىنى ده اۆزلرى ايله گتيرميشلر. تورك خالق لارى قديم زمانلاردان اولنلارى احاطه ائدن قونشو قبيله لرله - مونقول لار، چين لى لر، هندلى لر، ايران و قافقاز خالق لارى، يونان لار، سلاويان لار، گئرمان لار، فين-اوقورلار و سيبيرين قديم خالق لارى ايله مدنى مباديله و قارشىلىق لى علاقه لرده اولموشلار.

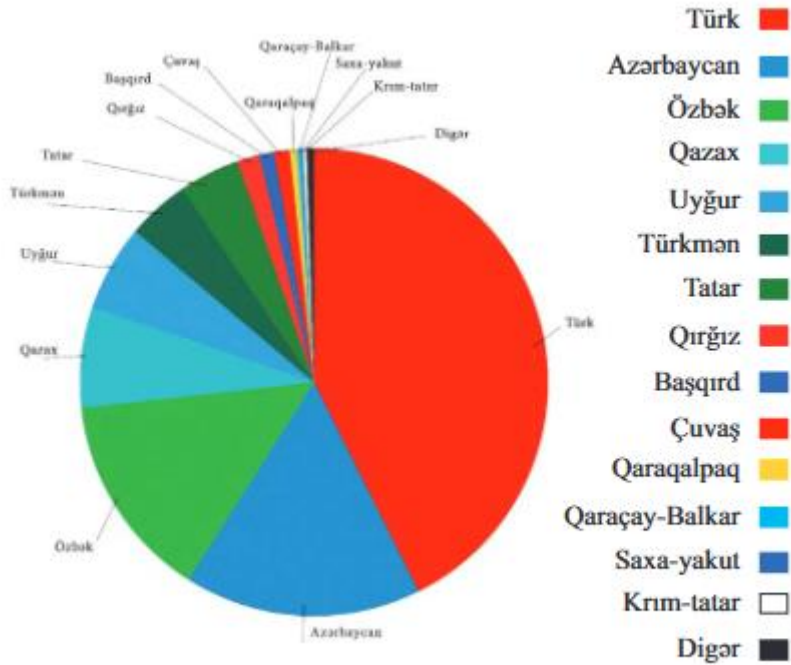

تورک دیلری

تورک دیل‌لری و لهجه‌لری گئیش بیر اراضیده یاشایان ۱۸۰ میلیون یاخین انسانین دوغما دیلی‌دیر. بو دیلدن ایکینجی دیل کیمی استفاده ائدن انسان‌لاری دا نظره آلساق، تورک دیلی‌نین داشییجیلارینین سایى تخمیناً ۲۵۰ میلیون نفر اولار. تورک دیل‌لری و لهجه‌لری‌نین سایى ۳۰۰ دان آرتیق‌دیر. بونلاردان بیر چوخو بوگون استفاده اولونمایان، اولو دیل‌لر حساب ائدیلیلر. دانیشان‌لارین سایینا گۆره بیرینجی یئرده تورکیه تورکجه‌سی دایانیر، آردینجا آذربایجان تورکجه‌سی، اؤزبک، قازاخ، اویغور، تورکمن، تاتار و قیرغیز دیل‌لری گلیر.

۱ تورک خالق‌لاری‌نین دنیا تاریخینده یئری

۲ تورک دیل‌لری

Şek. 1.1. Türk dillərinin yayılma statistikası (diagramı)

تورک دیل‌لری نین یاییلما جغرافیاسی

تورک دیلی نین اونسیت واسطه‌سی اولدوغو مکان شرقدن غربه دوغرو – اوزاق شرق، سیبیر و غربی چیندن شرقی أوروبا و کیچیک آسیا (آنادولویا) قدر، شمالدان جنوبا دوغرو – اورال وولقا بویو و جنوب‌غربی سیبیردن شرقی تورکۆستان، شمالی افغانستان، شمالی ایران و قافقازا قدر اوزانیر. تورک دیل‌لری اوچ بؤیوک قولا آیریلیر: قیپچاق دیلی، اوغوز دیلی و قارلوق دیلی.

بونولا یاناشی، نسبتاً آز ساییلی شمالشرقی سیبیر، جنوبی سیبیر و تورک لهجه‌لری، همچنین بولقار دیلیندن یارانمیش مواسیر اوکور (چوواش) دیلی ده موجوددور.

تورک – قیپچاق قورویونا عابید اولان دیل‌لرده قدیم تورک سؤزلری نین اولینده ایشله‌نن "ی" سسی "ج" سسینه، سؤزون سونونداکی "غ" صامیتی "و" صامیتینه چئوریلیمیشدیر. مثلا، قدیم تورکجه یوروک (اورک) سؤزو جورک؛ "تاغ" (داغ) سؤزو ایسه "تاو" کیمی تلفظ ائدیلیلر.

اوغوز قورویونداکی دیل‌لر اوچون قدیم تورک سؤزلرینده کی "ک" سسی نین "گ" سسینه، "ت" سسی نین ایسه "د" سسینه چئوریلیمه‌سی اصل‌دیر. مثلا، قدیم تورکجه‌ده کل (گل‌مک) سؤزو گل، "تیش" (دیش) سؤزو "دیش" کیمی تلفظ ائدیلیلر.

قارلوق قوروپونداكى دىل لردە قديم تورک سۆزلرى اولدوغو كيمي قالميش، يالنيز فوننتيك باخيمدان ديشيكليك لره اوغراميشدير. بو قوروپا داخيل ائدىلن ديللرين فرقلي خصوصيتي سۆزلردە بعضى صاميت سسلرين ايكي لشمه سيدير. مثلا، قديم تورک سۆزو اولان "يئتى" (:يئددى) سۆزو "يئتى"؛ قاتيق (برک، سرت) سۆزو "قاتيق" شكليندهدير.

جنوبى سيبيرين تورک لهجه لرى عموما يوخاريدا سادالانان اوچ قوروپا ياخيندير، لاکين اولاردا آرخائيك عنصرلر اوستونلوك تشکيل ائدير. مثلا، اکثر تورک ديل لرينده ايشلەنن "آياک" سۆزو تيوا ديلينده "آداک"، ياکوت ديلينده "آتاه" کيمي سسلەنير، يالنيز خلج ديلينده بو سۆز "هاداک" شکليندهدير. چوواش ديلي تورک ديل لريندن نسبتا اوزاق قالان قديم بولقار ديلي نين وارثى ساييلير. ديگر تورک ديل لرينده "ز" صاميتى ايله قورتاران سۆزلرين چوواشچادا "ر" صاميتى ايله بيتمه سي بو ديله خاص اولان خصوصيتلردن بيرىدير. مثلا، قديم تورک ديلينده اولان "توکوز" (:دوققوز) سۆزو چوواش ديلينده "تاھار"؛ "کيز" (: قيز) سۆزو ايسه "ھير" کيمي سسلەنير. ديگر قوهوم تورک ديللريندن اوزاق دوشموش بير ديل ده سيبير لهجه لرينه عاييد اولان ياکوت (ساخا) ديليدير. بو ديله سۆزون اولينده وئريلن "ى" صامت سسى، بير قايدا اولراق، "س" سسينه چئوريلير. مثلا، قديم تورک سۆزو "ييل" (: ايل) ياکوت ديلينده "سيل" کيمي سسلەنير.

تورک ديل لرى نين انکشاف دؤورلرى

اؤن تورک (پروتوتورک) ديلي (بوتون تورک ديل لرى نين قايناغى) (اسكى زماندان V جى عصره قدر)

قديم تورک ديل لرى: گوئى تورک، قديم اويغور (IX - V عصرلر)

اورتا عصر دور. تورک ديل لرى: قاراخانلى، چاغاتاى (XV - X عصرلر)

معاصر تورک ديل لرى نين تصنيفاتلانديريلماسى

قيپچاق قوروپو (تورک ديلي نين شمالغرب قولو):

غرب: کریم تاتارجاسى، قوموق، قاراچاي-بالکار، کارايم

شمال: تاتار، باشقيرد

جنوب: قازاخ، قيرغيز، قاراقالپاق، نوقاي

اوغوز قوروپو (تورک ديلي نين جنوبغرب قولو):

غرب: تورکيه تورکجه سي، آذربايجان تورکجه سي، قاقاوز

شرق: تورکمن، خوراسان تورکجه سي

قارلوق قوروپو (تورک ديلي نين جنوبشرق قولو):

غرب: اؤزبک

شرق: اويغور

شمال-شرقى سيبير لهجهلىرى:

ياكوت، دولقان

جنوبى سيبير لهجهلىرى:

خاكاس، شور، آلتاي، تيوا، توف، چوليم

آرقو لهجهسى:

خلج

اوقور لهجهسى (ياخود قديم بولقار دىلى):

چوواش

تورك "آدى نين معناسى

تورك سۆزونون هانسى معنايا گلدیگینی آیدینلاشدیرماق اوچون چوخلو تدقیقاتلار آپاریلیمیشدیر. بو آد قديم اویغور متنلرینده "گوج، قدرت"، محمود کاشغرلی نین "دیوان لغات التورک" اثرینده "یئتکین لیک، کامیل لیک"، قديم چین منبع لرینده ایسه "ادب - ایگیلیق" معناسى وئرن تو-ژوه شکلینده وئرلیمیشدیر.

عالیم لرین فیکرینجه، تورك آدی "توروغ"، یعنی "قانون، دولت، قایدا-قانونا مالیک اولان" معناسینی داشیبیر.

بو گون آذربایجان، قزاقیستان، قیرغیزستان، تورکمنستان، تورکیه، اؤزبکیستان دولت لرینده، همچنین بیر سیرا مختار جمهوریتلر و آیری-آیری اؤلکه لرده ۳۰-آ یاخین تورك ائتنیک قوروپو موجوددور. کئچمیشده بو خالقلارین اجدادلاری ساک (ایسکیت)، هون، تورك کیمی فرقلی آدلارلا آدلاندریلیمیشدیر. بونونلا بئله، اؤز اوچ مین ایللیک تاریخی نین بؤیوک بیر قسمینده تورك خالقلاری عمومی آدلا - **تورک** آدی ایله تانیلمیشلار.

چین منبع لرینده، چوخ احتمال کی، تورك آدی ایله باغلی اولان تی (قديم اوخونوشو تینک) آدینا راست گلینیر. چین نین شمال غربینده کی گئنیش چؤلرده کؤچری حیات طرزى کئچیرن بو طایفا چین منبع لرینده تینقلینق، یاخود تله ده آدلاندریلیر و تورکلرین اجدادی کیمی تقدیم ائدیلیر. تورك آدی نین زردشتی لرین مقدس کتابی "اوستا"دا کؤچریلرین یاشادیغی بؤلگه اولاراق قید ائدیلن توران و آتلی دؤیوشچو طایفاسی اولان تور آدلاریندان بارناماسی باره ده فرضیه لر واردیر. حاضردا هامی بو آدین ایلك دفعه تام آیدین و دقیق شکیلده اثرکن اورتا عصرلرده میدانا چیخماسی قناعتینده دیر. - V VII عصرلردن باشلایاراق، تبت، هند، بیزانس، ایران و عرب منبع لرینده تورك دیلینده دانیشان و طایفا حالیندا یاشایان خالقلارین هامیسی تورك آدلاندریلیر. بو او دئمکدیر کی، شمال غربی چیندن توتوموش قارا دنیزین شمال ساحیلرینه دک اولان بؤیوک بیر مکاندا مسکونلاشان و هر بیرى نین اؤز

آدی اولان طایفا و قبیله لر اوچون تورک آدی عمومی، بیرلشدیریجی بیر آد-ایدی. تورک لرین یاشادیغی یئر، اؤلکه معناسینی وئرن تورکستان و تورکیه آدلاری ایلک دفعه اورتا آسیا و اونون اطرافلارینا شامل ائدیله رک ائتنوسیاسی، جغرافی اصطلاحلار کیمی 6 جی عصرده استفاده اولونماغا باشلامیشدیر. سونراکی دورلرده تورکستان آدی ایدیل (وولقا) چایی و خزر دنیزیندن شرقده یئرله شن اؤلکه لری ده آدلاندیرماق اوچون استفاده ائدیلمه یه باشلادی. تورکیه آدینا گلدیکه ایسه، بو آد تورک طایفالاری نین نفوذ دایره سی گئنیشلندیکجه 10-11 جی عصرلرده وولقا چاییندان شرقی آوروپا یا (خصوصیله مجارستانا)، 11 جی عصردن اعتباراً ایسه آنادولویا (کیچیک آسیا) قدر اوزانان بؤلگه نی آدلاندیرماق اوچون استفاده ائدیلمیشدیر.

تورک خالق لاری نین یایلیدیغی اراضی لر

حال حاضر دا تورک خالق لاری آلتی مستقل دولته یاشاییر:

۱ آذربایجان

۲ قزاقستان

۳ قیرغیزستان

۴ تورکمنستان

۵ تورکیه

۶ اؤزبکستان

بوندان باشقا، تورک خالق لاری آشاغیدا سادالانان مختار جمهوریتلر و بؤلگه لرین اساس

اهالیسی دیر:

۱. روسیا فدراسیاسی نین ترکیبینه:

۱ آلتای جمهوریتی

۲ باشقیردستان (باشقوردستان) جمهوریتی

۳ داغیستان جمهوریتی

۴ کاباردا-بالکاریستان جمهوریتی

۵ قاراچای-چرکز جمهوریتی

۶ ساخا (یاکوتیا) جمهوریتی

۷ تاتارستان جمهوریتی

۸ تیوا جمهوریتی

۹ خاکاسیا جمهوریتی

۱۰ چوواشیستان جمهوریتی

۲. چين خالق جمهوريتى نين تركيبينده:

سينتسزيان
اويغور مختار رايونو

۳. مولداوى جمهوريتى نين تركيبينده:

قافاوز يئرى مختار اراضى قورومو

۴. اۆزبكستان جمهوريتى نين تركيبينده:

قاراقالپاقستان جمهوريتى

تورک اھالیسى ھمچىن چىن يىن باشقا بۆلگه لرىندە، ايران، عراق، سوريه و بالکان لاردا دا ياشايدىر.
تورک خالق لارى نين اساس تارىخى-جغرافى ياشايش بۆلگه لرى آشاغىداكى لاردير:

(۱) مركزى آسيا؛

(۲) سيبير؛

(۳) اورال-وولقايويو؛

(۴) قافقاز؛

(۵) شىمالى قارا دنيز ساحل لرى؛

(۶) ياخىن شرق؛

(۷) توركيه و شىمالى قبرس؛

(۸) بالکان لار؛

(۹) شىمالى افغانستان

تورک خالقلارینین یاشادیغی اراضی لر

۵ - تورک خالقلارینین ایلیک اولو وطنی

قدیم تورکلرین ایلیک اولو وطنلریندن بیرى مرکزی آسیا و اونا بیتیشیک بؤلگه لردير. مرکزی آسیا شرقده خینقان داغلاریندان (شرقی مونقولوستان) غربده خزر دنیزی و ایديل (وولقا) حوزه لرینه قدر، جنوبدا هندوکوش (افغانستان، پاکستان) و قاراقوروم (شرقی تورکوستانین جنوب حصه سی) داغلاریندان شمالدا سیبیره قدر اوزانان گئیش بیر مکاندیر.

مرکزی آسیا و اونون اطرافلاری گئیش چؤلر، صحارالار، یوکسک داغلار و تایقا مئشه لیکلرینین اولدوغو بیر بؤلگه دیر. بو اراضی نین اساس داغلاری آلتای، سایان، اؤتوکن، تانری و اورال داغلاری دیر.

ان قدیم تورکلرین یاشادیغی اساس بؤلگه لر جنوبی سیبیره، مونقولوستان، اوردوس (شمالی چین)، تانری داغی نین (تیان-شان) شمال اتکلری، یئددی سو (قیرغیزستان، قازاخستانین جنوبشرقی)، سیردریا حوزه سی، آرال دنیزی اطرافی، ایديل و یاییک (اورال) چای لاری حوزه لری، قافقازین بعضی اراضی لری ایله اورمیا گؤل اطرافلاری سایلییر.

بۇلگهده يئنىسئى، اورخون، سىلنقا، ايرتيش، ايلى، تالاس، چو، سیر دریا (سیحون)، آمودریا (جیحون)، ایدیل (وولقا)، یاییک (اورال) کیمی ایری چایلار آخیر. مرکزی آسیا و اطراف اراضی لرده کونتیننتال اقلیم حاکمدیر، یای ایستی و قورو، قیش آیلاری ایسه سویوق کئچیر، لاکین بورادا مالدارلیق اوچون ال وئریشلی اولان ملایم اقلیمی وادیلر ده موجوددور.

۶ - تورک خالق لاری نین کۆچ ائتمه سببلری و نتیجه لری

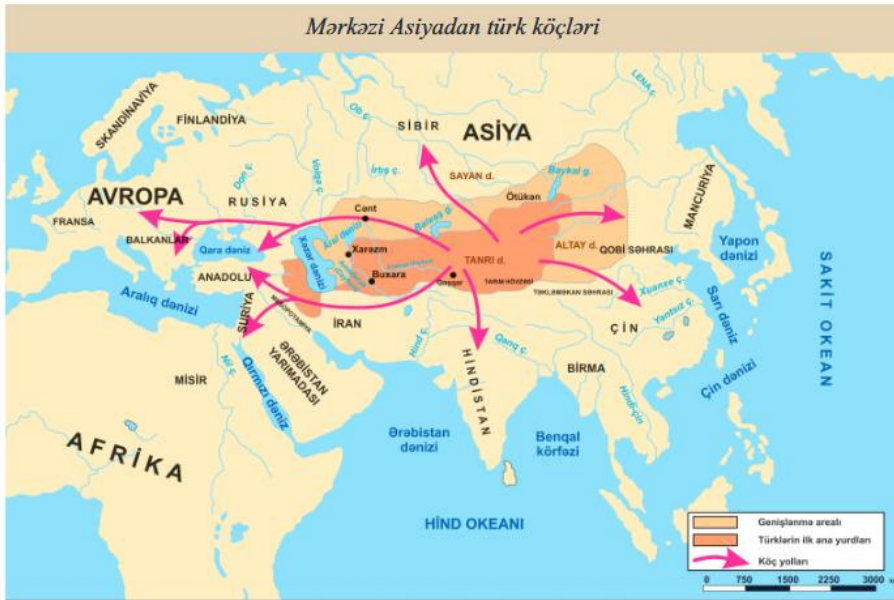
تورک خالق لاری مختلف سببلره گۆره زمان-امان اؤز تورپاقلاریندان باشقا بۇلگه لره کۆچ ائتمه یه مجبور اولموشلار. مثلا، آزادلیق لارینا و مستقل لیک لری نه تهلهکه یارانیدیدا یاد ائلی لره تابع اولماقدانسا، اونلار باشقا تورپاقلارا کۆچمه یی اوستون توتموشلار. نتیجه ده، بیر سیرا تورک خالق لاری زمانلا آسیا ایله برابر، اروپا و آفریقا قطعه لری نده ده مسکونلاشماغا باشلامیشلار. کئچمیشده و بو گونوموزده مختلف جغرافی بۇلگه لرده تورک خالق لاری نین موجودلوغو بو تاریخی سببلره باغلی دیر. تورک لری ن اؤز اولو وطن لری دن ایلك کۆچ لری اثرامیزدان اول XV عصر ده باشلامیشدیر.

۷ - مرکزی آسیانین ان قدیم مدنیت لری

تورک لری ن ان قدیم یوردلاریندان بیرى اولان مرکزی آسیادا تورک خالق لاری نین اولدوغو دوشونولن قدیم مدنی بۇلگه لر یئرله شیر. بونلار، اساسا، آناو، آفاناسیئو و آندرونوو مدنیت لری دیر. آناو مدنیتی اثرامیزدان اول IV مین ایل لیکده مرکزی آسیانین جنوب غربینده، شمالی خراساندا (ایندیکی تورکمنستان) موجود اولموش اوتوراق اکینچی لیک مدنیتی دیر. عشق آباد شهری یاخینلیغیندا

قدیم آناو یاشاییش مسکینده آپاریلان آرختولوژی قازینتی لار زمانی بو انسانلارین سووارما آرخلاریندان استفاده ائتدیگی و کند تصرفاتی ایله مشغول اولدوغو معین ائدلمیشدیر.

آفاناسیئو مدنیتی آلتای و سایان داغلاریندان شمالغربده کی چؤلرده فورمالاشمیش تونج دورو مدنیتلریندن بیریدیر. آرختولوژی تدقیقات لار بو مدنیتته منسوب اولان طایفالارین کوللکتیو اوچولوقلا، مالدارلیقلا، داشدان و تونجدن اشیالار دوزلمکله مشغول اولدوغونو اورتایا چیخارمیشدیر. ثبوت اولونموشدور کی، بورادا یاشایان طایفالار آتلاری، ایری بوینوزلو حیوانلاری و دوهلری اهلی-لشدیرمیش، همچنین مس اعمالینی باجاران اوچو و دؤیوشچولر اولموشلار.

Andronovo مدنیتی آلتای و تانری داغلاری، جنوبی سیبیر و خزر دنیزینی شمالشرق ساحل لرینه قدر اوزانان گئنیش اراضیده فورمالاشمیشدیر. بو مدنیتده مس معمولاتلارلا برابر، تونج، گوموش و قیزیلدان دوزهدیلیمیش اشیالارا دا راست گلینیر. اشیالاری حیوان تصویرلری ایله بزهدین بو توپلوم آتلاری اهلی-لشدیرمیشدیر.

تورکلرین ایلك وطنلریندن بیرى ساییلان آلتایدا آپاریلان آرختولوژی تدقیقاتلار گؤستریمیشدیر کی، بو مدنیتلرده، خصوص ایلا ایکینجی ده تورک خالق لاری اوچون سجویی اولان انسان تیپی فورمالاشمیشدیر. بو مدنیتته مالک اولان دؤیوشکن (جنگاور) و کؤچری توپلومون ائ.ا. (میلاددان قاباق) ۱۷۰۰ جو ایلین سونلاریندا آلتای داغلاری ایله تانری داغی آراسینداکی اراضیده کوتلوی شکیلده مسکونلاشدیغی معلومدور. بئله لیکله، اولار مرکزی آسیا مدنیتی نین تمیلینی قوموشلار.

۸. پروتوتورکلرین طایفالاری

پروتوتورک لرین (اؤن تورک لرین) اجدادی مرکزی آسیانین شمال و شمال شرق حصه سی نین کۆچری ساکینلری حساب اولونور. میلاددان اؤنجه I جی مین ایللیین اورتالاریندا آلتای داغلاریندان قارا دنیزین شمال ساحل لرینه قدر اوزانان گئنیش اراضیده ایلك سیاسی بیرلیک، یعنی پروتو (اؤن) دولت - ساک (اسکیت) طایفالار بیرلیگی یاراندى.

ساک طایفالاری بیرلیگی

شرق منبع لرینده ساک، غرب منبع لرینده ایسه اسکیت کیمی تانینان بو بیرلیک مرکزی آسیا و اونون اطراف بؤلگه لرینده یاشایان خالق لارین ایلك حربی-سیاسی بیرلیگی ایدی. اونلار اثرامیزدان اول V - I عصرلر آراسیندا بیکال گؤلوندن دونای چایی ساحل لرینه قدر اوزانان گئنیش مکاندا اؤزلری نین مدنی و سیاسی موجودلوقونو قورویوب ساخلامیش، یاشادیق لاری اراضی نین و غرافی خصوصیت لریندن آسیلی اولاراق، اوتوراق، یاخود کۆچری حیات طرزى کئچیرمیشلر. بو طایفالار، اساساً، چادیر شکلینه سالینمیش آرابالارد آ یاشامیش، بونونلا بئله، کریم و آزو دنیزی نین ساحل لری کیمی مسکونلاشماق اوچون ال وئریش لی اولان بؤلگه لرده کند تصرفاتی و تجارتله مشغول اولموشلار.

ساک لارین حیاتی حقیقینده معلوماتلار ساکلارین قونشولاری و سیاسی علاقه لرده اولدوق لاری اهمنی، شرقی روما (بیزانس)، خان (چین) کیمی قدیم دولت لره عایید منبع لره اساسلانیر. ساکلار اؤن آسیایا یوروش لری زمانی آنادولویا قدر گلیب چیخمیشدیلار. تاریخده اونلارین اهمنی لرله مبارزه سی معلوم دور. اهمنی شاه لاری کیرین و دارانین یوروشلری، مقدونیالی اسکندرین شرقه یوروشو ایله باغلی یازیلاردا ساکلار حقیقینده، اونلارین مشهور قادین حکمداری تومریس باره ده معلوماتلار واردیر.

اؤن آسیایا یوروش ائتمیش ساک حکمداری یونان تاریخچی سی هرودوتا گؤره، میدیاسادان دیریلیر. فردوسی نین "شاهنامه" اثرینده افراسیاب، تورک افسانه لرینده ایسه آلپ ارتونقا آدی ایله تقدیم ائدیلیر.

قدیم فارس منبع لرینده ساکلارین اوچ بؤیوک قروپا: خاوما وارقالارا (خاوما: بیهوش ائدیجی ایچکی) «بیشیرهن ساکلار»، تیقراخاودلارا (شیشبورون پاپاقلی ساکلار) و پارادارایالارا (چایان (سیردریا) او یاندا یاشایان ساکلار) بؤلوندویو حاقیندا معلوماتلار وار.

چین منبع لرینده ساکلاری سایاداندیریرلار. قدیم یونان و فارس منبع لرینده ساک طایفالاری نین بیر حصه سی ساییلان ماساگت لرین آدی چکیلیر. بو طایفالار آرال دنیزی ایله خزر دنیزی آراسیندا، شمال قافقاز و آذربایجاندا یاشامیشلار.

حیات طرز لرینه گؤره ساکلار اسلامدان اولکی دورده تورک و مرکزی آسیا خالق لاری اوچون سجویی اولان ائتنو-مدنی تیپین ایلك نماینده لریندن اولموشلار. بو، اونلارین گئیملرینده، متال اعمالیندا، خصوصیه ده آتلارین قوشقوسوندا و باشقا مدنیت المنت لرینده اؤزونو بروزه وئریر.

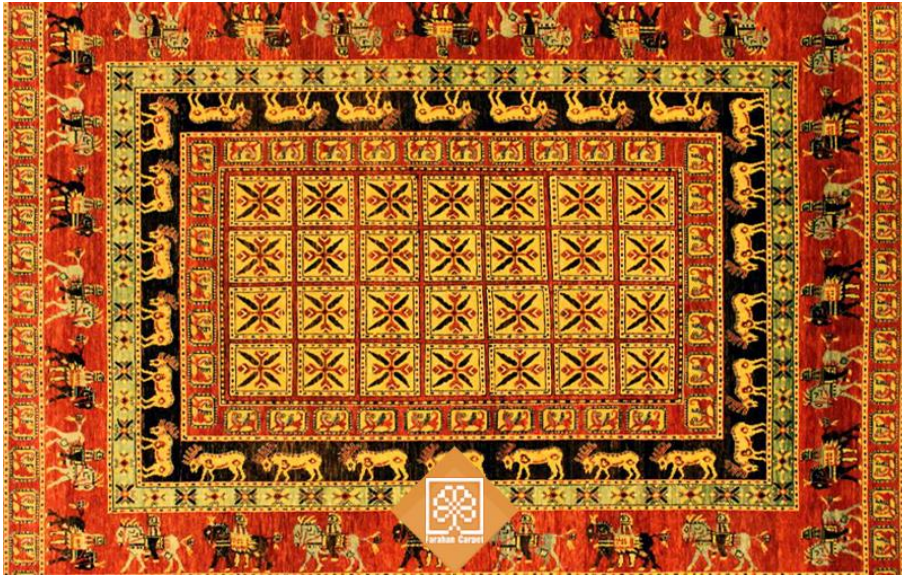

Şək. 1.2. Sakların "Heyvan üslubu"nda təsvir olunmuş Pazyryk xalçası

ساک طایفaları داها چوخ چۆللۆک اراضیلرده یاشاییردیلار. اونلار گئنیش اوتلاق ساحه لرینده ائو حیوانلاری – آت، اینک، قویون و دوه ساخلاییردیلار. بو حیوانلارین اتی و سودو ساکلارین اساس قیداسینی تشکیل ائدیردی، یونوندن و دریسیندن ایسه گئییم حاضرلاییردیلار. آتلاردان مینیک و قوشقو اوچون استفاده ائدیر، سودوندن قیمیز¹ دوزلدیردیلر. بوندان علاوه، ساکلار هم اؤزلرینین قیداسی، هم ده حیوانلاری یئملمک اوچون بوغدا، آرپا، داری و دیگر دنلی بیتکیلر بئجیردیلر.

کئچمیشده ایپک یولونون چوخ حیصه سی ساکلارین اراضی سیندن کئچیردی و بو دا بین الخالق تجارتین بؤیوک بیر ساحه یه یاییلماسینا امکان یارادیردی. چین، هندوستان، ایران و رومادان ساکلارین اؤلکه سینه مختلف کند تصروفاتی محصوللاری، بزک اشیالاری گتیریلیر، ساکلار ایسه بو اؤلکه لره آت و قویون ساتیردیلار. بوندان علاوه، آلتای و سیبیر ساکلاری سوسامورو و سنجاب کیمی خز دریلی حیوانلاری اوولایارق، اونلارین خزلرینی باشقا اؤلکه لره اخراج ائدیردیلر. آریایی دیللرده دانیشمالارینا باخمایارق، بو کؤچرلر اورتاق مدنیت و اینانچ سیستمین داشییجیلاری ایدیلر. سیبیر، مونقولوستان، آلتای، مرکزی آسیا، شمالی قافقاز و شرقی آوروپا اراضی لرینده کی کورقانلاردا آشکار اولونان مختلف آرختولوژی تاپینتی لار ساک اینجه صنعتی نین واحد منبع دن گلدیگینی تصدیق ائدیر. سلاح لار، گئیملر، معیشت اشیالاری و مارال، آت، قوچ، اسلان کیمی حیوانلارین تصویرلری وثریلمیش بزک اشیالاری "ایسکیت صنعتی"، یاخود "ایسکیت حیوان اوسلوبو" کیمی مشهور دور.

¹ قمیز آت سودوندن حاضرلانیلمیش ایچکی

ساكلارين "حيوان اوسلوبو" ندا تصوير اولونموش پازيريك خالجاسى

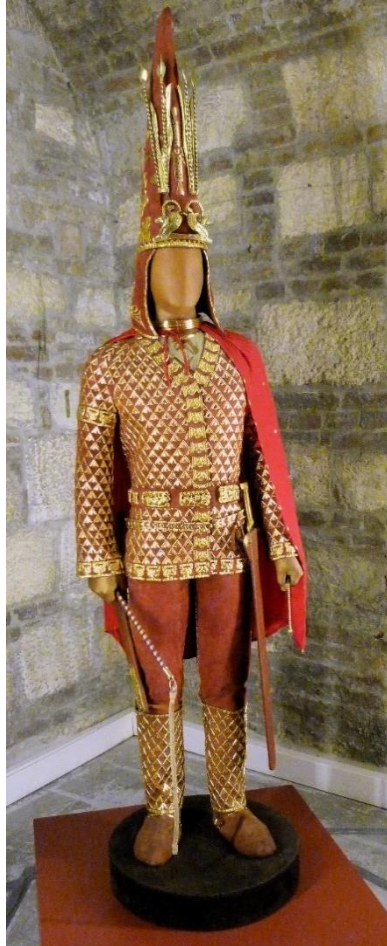
قزاقستان و غربى سيبيرده آپاريلان آرختولوۋى قازينتيلار زمانى ساكلارا عايد قيمتلى مادى مدنيت نمونه لرى آشكار ائديلميشدير. بو تاپينتى لار اونلارين مدنيتى نين يوكسك انكشاف سوپه سينده اولدوغونو گۆسته رير. مثلا، آلماتى شھرى نين (قزاقستان) ياخينليغيندا ايسسيك كورقانى نين اراضيسينده قيزيلدان حاضرلانميش مختلف اشيالارلا بيرليكده اوزرينده نامعلوم يازى اولان گوموش جام تاپيلميشدير. جامين آرخاسيندا گۆى تورك يازيسى نى خاطرلادان يازى واردير. بوندان باشقا، قزاقستاندا الده ائديلن تاپينتيلار آراسيندا ساكلارين دورونه عايد قيزيل گئيمملى بۇيوك شخصين مزارى دا اهميتلى حساب اولونور.

Şək. 1.3. "Qızıl adam".
E.ə. V-IV əsrlər.
İssik kurganı. Qazaxıstan

Şək. 1.4. İssik yazısı

"Qızıl Adam". میلاددان اؤنجه VI-V عصرلر. قزاقستان

حربی یوروش زامانی دارا ایسکیت لردن قوش، سیچان، قورباغا و اوخدان عبارت بیر باغلاما آلیر. شاه دوشونور کی، ایسکیت لر تسلیم اولدوق لارینی بیلدیرمک اوچون اونا اؤز تورپقلاری نین (سیچان)، سولاری نین (قورباغا)، سمالاری نین (قوش) و اوردولاری نین (اوخلار) سیموول لارینی گتیریبلر. مَدْرِیک لردن بیرى ایسه بو باغلامانین معناسینی باشقا جور ایضاح اندیر: "گر سیز فارس لار قوش کیمی سمایا اوچماسانیز، سیچان کیمی تورپاغین آلتینا سوخولماسانیز، یادا قورباغا کیمی باتاقلیغا توللانماسانیز، اوندا بو اوخلارلا وورولوب، گئریه دؤنمه یه جکسینیز". سونرادان معلوم اولدو کی، مودریک آدم حاقلی ایمیش.

(هرودوت. تاریخ، I جی فصل)

زردشتی لرین مقدس کتابی "اوستا" دا یئرین شمال حصه سینه صاحب لیک ائدن، تورانین باش- حکمداری، قدرت لی فاران قراسیانین (افراسیاب) آدی چکیلیر. محمود کاشغرلی نین (XI عصر) "دیوان لغات التورک" اثرینده بوتون تورک خالقارینی بیرلشدیرن بو قدرت لی حکمدار حقینده چوخلو حکایه لر واردیر.

تورک لرین حکمداری افراسیاب خانین عنوانی آلپ ار تونقا پلنگ کیمی گوجلو دؤیوشچو دئمک دیر. کاز (قاز) افراسیابین قیزی نین آدی دیر. او، قزوین شهرین نین اساسینی قویوب. شهرین آدی کاز اویونو معناسینی داشیییر (بورا کازین اویون ساحه سی اولوب، چونکی قیز بورادا یاشاییب، اویونلار اوینا بیرمیش). بو سبب دن بعضی تورک لر قزوینی اؤز اؤلکه لرین نین سرحدلری داخلینده حساب ائدیرلر. عینی زماندا قوم شهرین نین ده بو سرحدلر داخلینده یئرلشدیگی حساب اولونور، چونکی قوم، تورک سؤزودور. افراسیابین قیزی تنز- تنز بو یئرله گئدر و بورادا اوو ائدرمیش.

دیگر تورک لر اؤلکه لرین نین مروال- شاهی جاندان باشلادیغینی دوشونورلر، چونکی کازین آتاسی آلپ ار تونقا (یعنی افراسیاب) فارس پادشاهی تهمورثین بو شهرین ایچری قالاسی نین اساسینی قویماسیندان اوچ یوز ایل سونرا مرو شهرینی اینشا ائتدیرمیشدیر. محمود کاشغرلی. (دیوان لغات التورک III جلد. آنکارا، 1985، ص 149).

۱ - آسيا ھون امپىرياسى

چين منبع لىرېنە گۆرە، بو دولت ھىيونگ-نو آدى ايله ميلاددان اۇنجه III جو - ميلاددان سونرا III جو عصرلىرى آراسىندا موجود اولموشدور. ايلک معلوم حکمدارى **تومان (تئومان)** اولموشدور. اراضى سى مرکزى آسيا، جنوبى سيبير، مونقولوستان، شمالى چين، شرقى تورکوستانى احاطه ائتميشدیر. تومانين اوغلو مته شانيونون (ماودون تنقرى قوت) حاکمىتى زمانى بو دولت اۇزونون ان قدرتلى دورونو ياشاميشدیر. اونون يوز مين لرله آتلى قوشونو اطرافداكى يوئچى، اويسون، تونق-ھو (تونقوز)، كيئنگون (قىرغيز) و تينق-لينقتايغالاريني اۇز حاکمىتى آلتينا آلميشدیر. بوندان باشقا، مئته چين ساللاھسى نين قوشون لاريني دارماداغين ائدەرک شمالى چين يىن بير سيرا اراضى لرينى توتموشدور. ھونلار شرقى تورکوستانين شەرلرينى اۇز لریندن آسيلي وضعيته سالميش، ايپک يولونون شمالى چينه و اوزاق شرقه گئدن خطينى نظارت آلتينا آلميشدیلار. ميلاددان اۇنجه ۴۰ جى ايللرده ھونلارین حکمدارى چى-چى يئددى سودا تالاس چاپى نين ساحلینده شهر سالديرميشدیر.

آسيا ھون امپىرياسى چينلى لرين مداخله سى و اۇز حکمدارلارى نين تخت-تاج اوغروندا گئدن مبارزه سى نتيجه سينده III جو عصرده پارچالانيب سقوط ائتميشدیر. ھونلارین بير حصه سى چينه گئديب اورادا كيچيک دولت لر ياراتميش، ديگر حصه سى غربه اوز توتاراق شرقى آرووپادا اۇز دولت لرى نين اساسينى قويموشلار.

ھونلارین دىلى حقينده

ھونلارین دىلى حقينده دۇوروموزه آسيا ھونلارى نين دىلینە عاييد آز ماتريال گليب چاتميشدیر. او دۇورده تالاس (تاراز)، چاچ (داشکند)، سېلبس (سپردريا)، ايدیل (وولقا)، داييک (يايىک/ اورال) کیمی بۇلگه و چای آدلاری موجودیدی. بو سۇز لرین قديم تورک دىلینده آچيقلانماسى ھونلارین دىلى نين، حقيقتا، تورک دىلى اولماسى نين ثبوتدور. محمود کاشغرلى دا تورک اۇلکه لرینده بۇيوک چاپلارین ايدیل آدلان دىرلديغىنى يازميشدیر. چين سالنامه لرینده قيد ائدیلير کى، ھىيونگ-نو (ھون) دىلینده سمايا تنقلى (تنقرى) دئيردیلر و بو سۇز بوتون تورک دىل لرینده تانرى معناسیندا ايشلدیلير. شمالى قافقازدا ياشايان ھونلارین تنقرى-خان آدیندا تانرىيا سجده ائتمه لرى حقينده باشقا منبع لرده ده معلومات لار وار.

هون آدی اوزون عصرلر بویو بوتون قدیم تورک طایفالاری اوچون عمومی آد اولموشدور. چین لی لر تو-ژوه (گۆی تورک) و باشقا تورک طایفالارینا هسیونگ-نو دئییردیلر. III - IV عصرلره عایید اولان سغدی دلیینده یازیلیمیش "کهنه مکتوبلار" دا چینین شمالغربینده یاشایان آتلی کۆچرلی چین لی لر هون آدلان دئییرمیشلار. ائله جه ده پنجیکنده (تاجیکستان) آشکار ائدیلن و VIII عصرین اول لرینه عایید اولان موق داغی نین سغد آرخیوینده گۆی تورک خاقان لیغی (552-744 جو ایللر) هون ("xwn") آدی ایله قید اولونور.

هون لارین وطن سئوگی سی

میلاددان اؤنجه II جی عصره عاید قدیم چین سالنامه لری نین بیرینده، "هان-شو" ("هان سو لاله سی نین تاریخی") آدلی اثرده هون لارین حکمداری حقیینده بئله بیر روایت سؤیله نیلیر: "هون لارین حکمداری مئته (ماو-دون) چوخ گوجلو اوردویا مالیک اولماسینا باخمایاراق، محاربه ائتمک ایسته-میردی. قونشولوقدا یاشایان تونق-هو طایفاسی ایسه هون لاری ضعیف حساب ائدیردی. بیر گون تونق-هو طایفاسیندان ائلچی گلیب مئته دن اؤز سئوملی آتینی وئرمه یی طلب ائتدی. محاربه اولماسین دئییه مئته آتینی تونق-هو باشچی سینا باغیشلادی. تونگ-هولار بونونلا کیفایتلنمه دیلر. نوبتی دفعه اونلار مئته دن قادینلاریندان بیرینی ایسته دیلر. مئته تونق-هو باشچی سی نین ایسته دیگی قادینی اونا گؤندردی.

ایسته دیک لری یئرینه یئتدی کجه تونق-هولار هوسلندیلر و اوندان اؤز اراضیلرینه بیتیشیک اولان شوران تورپاق لارین کیچیک بیر حصه سینا طلب ائتدیلر. باخ، بو ایستک مئته نین شخصی غضبینی میلی غضبه چئویردی. او، درحال قورولتای چاغیراراق دئدی: "من تونق-هو طایفاسی نین ایکی طلبینی یئرینه یئتیردیم، چونکی آت و قادین منه مخصوص ایدی، ملتیمین امین-آمانلیغی اوچون اونلاری وئردیم... ایندی ایسته دیک لری تورپاق ایسه دولت تورپاغی دیر. بو تورپاق منیم دئییل، بوتون هونلاریندیر. شوران دا اولسا، وطن تورپاغی وئریلمز! بئله لیکله، هونلار دوشمنین اوزه رینه یئریب غلبه چالدیلار.

پازیریک کورقانی

*Pazırık kurqanından tapılmış təkərli araba.
Ermitaj muzeyi. Sankt-Peterburq, Rusiya*

جنوبی سیبیرده آلتای داغلارینین اتکلرینده آشکار اولونموش پازیریک کورقانی میلاددان اؤنجه III - V عصرلر عایدیدیر. بو کورقان بوزلار ایچهریسینده قالدیغیندان اورادا مین ایلر عرضینده چورومه‌میش انسان و حیوان قالیقلاری تاپیلیمیشدیر. پازیریک کورقانیندا آشکار اولون موش و ارمیتاژ موزه‌یینده (سانکت-پتربورق شهری) نمایش ائتدیریلن اشیالار آراسیندا خالچا، پارچا، رنگ‌به‌رنگ کئچه، همچنین اوزه‌رینده حیوان و بیتکی تصویرلری اولان توخوجولوق معمولات‌لارینین نمونه‌لری واردیدیر. اکثریتی ساکلارلا باغلی اولان بو تاپینتی پازیریک کورقانیندان تاپیلیمیش تکرلی آرابا. ارمیتاژ موزه‌یی. سانکت-پتربورق، روسیالارین بیر حصه‌سی هون اینجه صنعتینه عایدیدیر. پازیریک کورقانیندا تاپیلیمیش یه‌هر، قارین‌آلتی تاپقیر و دیگر آت قوشقوسو لوزماتلاری هونلارین اوریژینال صنعتی ایله باغلی‌دیر. قوشقو اشیالاریندا و آتلارین قولاق‌لاریندا قدیم تورک دامغالاری واردیر.

(۲) کانقوی دولتی

قانقلی، یاخود کانقها دولتی آدلاندیریلان بو دولت میلاددان اؤنجه II جی عصردن میلاددان سونرا IIIجو عصرینه قدر موجود اولموشدور. اونون اراضی‌سی سیردریانین (سئیحون) اورتا حوزهلرینی و غربی یئددی‌سو بؤلگه‌سینی (جنوبی قزاقستانی) احاطه ائدیردی. مرکزی آسیانین اوتوراق و کۆچری طایفالارینی بیرلشدیرن کانقوی دولتی غربی یئددی‌سو، اورتا سیردریا، چاچ (داشکند)، خوارزم، سغد کیمی بئش بؤلگه بیلگیگیندن عبارت‌ایدی.

هون امپراتورو چی-چی کانقوی حکمداری ایله متفق اولاراق چین‌ین خان سلاله‌سینه قارشى ووروشموشدو. کانقوی دولتی دورونده سیردریا حوزه‌سیندن ایسیسیک‌گۆله قدر اولان مین کیلومتر دن

آرتیق اراضیده مرکزی آسیاداکى اونلارلا شهرین تملی قویولموشدور. یئسی (اوترار)، کانکا (داشکند بؤلگهسی)، اسفیجاب (سایرام)، تراز کیمی شهرلر ایپک یولونون شمال خطینده ان قاباقجیل مدنیت و تجارت مرکزلیرینه چئوریلیمیشدی. کانقوی حکمدارلاری چاچ (داشکند) بؤلگهسینده بورونج پوللار ضرب ائتدیرمیشدیلر.

کانقوی دولتی بیر مدت آسیا هون ایمپریاسینی حاکمیتی آلتیندا اولموشدور. چین دولتی بؤیوک تهلهکه حالینا گلن هون آخینلارینی قارشى سینی آلماق و اونلارین متفق لرینی اؤز طرفینه چکمک ایسته میشدیر. بو مقصدله میلاددان اؤنجه ۱۳۹جو ایلده چانق چین ائلچی کیمی غرب بؤلگه لرینه (مرکزی آسیایا) گؤنده ریلیمیشدیر. او، اول یوئه چی لر (میلاددان اؤنجه ۱۳۹-۱۲۶جی ایللر)، داها سونرا اویسونلارلا (میلاددان اؤنجه ۱۱۹-۱۱۵جی ایللر) اتفاق قوراراق هونلارلا قارشى اورتاق بیر هجوم پلانلاشدیرمیشدی، لاکین کانقوی و دیگر مرکزی آسیا دولتلری بو تحریکه قوشولمادیغی اوچون چین لی لرین پلانی گئرچک لشمه میشدی.

IIIجی عصرده داخلی چکیشملر نتیجه سینده ضعیفله یین کانقوی دولتی بؤلگه ده کی بعضی بی لیک لرین مداخله سی ایله سقوط ائتمیشدیر. بو دولتین یئرلشدیگی اراضیده - سیردریانین اورتا حوزه سینده قدیم دؤورد ان بو کانقوی دولتی نین میس پولو. چاچ (داشکند) گونه کیمی قانق لی آدلی تورک بویو یاشاییر. آذربایجان، قازاخ، قاراقالپاق، قیرغیز و اؤزبکلرین بیر بویو اولان قانقلیلار (کنگر) حتی یاکوتلار آراسیندا دا واردیر. اونلارین قدیم کانقوی دولتی نین اهالی سی ایله باغلی اولدوغو ظن ائدیلیر.

*Kanqoy dövlətinin mis pulu.
Çaç (Daşkənd)*

۳) کوشان امپریاسی

Şək. 2.4. Kuşan hökmdarı Kanışkaya aid qızıl pul

Şək. 2.3. Kuşanlulara aid heykəl. Xalçayan sarayı. Cənubi Özbəkistan

بو دولت میلاددان اؤنجه II جی عصردن میلاددان سونرا IIIجو عصرلری آراسیندا موجود اولموشدور. قوروجوسو **کوژولا کادفیزدیر**. دولتین اراضی سی مرکزی آسیانین جنوب غرب حصه سینی (قدیم باکتريا / یوخاری آمودریا حوزه سی)، خراسانی، تاریخی شمالی هندوستانی (افغانستانین بیر حصه سی و پاکستان) و شرقی تورکوستانی احاطه ائتمیشدیر.

یابقو تیتولو داشیان کوشان حکمدارلاری پاریا و ساسانی دولت لری ایله اوزون ایللر مبارزه

آپارمیشدیلار.

کوشانلار هندوستانی شمال تورپاقلارینی اله کئچیره رک ایپک یولونون جنوب خطینی نظارت آلتینا

آلمیشدیلار.

کوشانلار دنیادا مشهور اولان قندهار (پیشاور/ پاکستان) مدنیتینه اؤز تحفه لرینی وئرمیش، آمودریانین شمال ساحیل لرینده اونلارلا شهر سالاق بورادا بودیزم مدنیتی نین ان پارلاق نمونه لرینی یاراتمیشلار. کوشان دورونون هئیکل لری ظاهری گؤرونوشجه قدیم تورکلری خاطرلادیر.

کوشان ایمپریاسی نین ان پارلاق دورو حکمدار **کانیشکانین** (II - I عصرلر) زمانیندا اولموشدور. اونون آدیندان قیزیل و بورونج پوللر کسيلمیشدیر. کوشان پول لاری نین اوزه رینده کی یازیلار یونان منشألی باکتريا یازی سی دیر.

ابوریحان بیرونی (۹۷۳-۱۰۴۸) کوشانلاردان بحث ائدرکن اونلارین حکمداری کانیشکانین آدینی کانیک شکلینده یازمیش، اونو قدیم تورک سلاله سی کیمی تانیتمیشدیر.

عالم لر کوشانلارین منشأیی نین تانری داغی نین شمالشرق بؤلگه سینده کی کؤچری یوئچی بویلاری ایله باغلی اولماسینی گمان ائدیرلر.

کوشان امپریاسی III عصره دوغرو ضعیفله مه‌یه باشلامیشدیر. غربده خراسان واسطه‌سیله ساسانی امپریاسی ایله قونشو اولان کوشان‌لار بو امپریانین مداخله‌سی نتیجه‌سینده تاریخ صحنه‌سیندن سیلینمیشدیر.

کوشانلارین سکه‌سی

بوددیزم اینانجینی منیمسه‌ین کوشان‌لار هند و یونان یازسی‌ایله برابر، فورماسینا گۆره تورکرون یازی‌سینا بنزه‌ین "نامعلوم یازی" دان دا استفاده ائتمیشلر.

۴) آروپا هون امپریاسی

هون دولتی IV - V عصرلرده موجود اولموشدور. ایلك حکمداری بالامیر اولان بو دولتین اراضی‌سی شمالی قافقازی، قارا دنیزین شمال ساحل‌لرینی و شرقی آروپانی احاطه ائتمیشدیر. هون عسگرلری روما امپریاسینا قارشی محاربه‌لر آپارا-آپارا بالکان یاریم‌آداسینی کنچمیش، فرانسایا قدر گئدیپ چیخمیشدی‌لار.

آوروپا هون امپریاسی

هونلار مرکزی آسیادان یولا چیخاراق شرقی آوروپا یا گلنده، یعنی IV عصرین ایکینجی یاری سیندا شمالی قافقاز آلانلارین، قارا دنیزین شمال ساحل لرینده کی دوزن لیکلر ایسه گرمان طایفالاری اولان قوتلارین اشغالی آلتیندایدی. هون حکمداری بالامیرین باشچی لیغی آلتیندا هونلار اولجه شرق قوتلارینی (۳۷۴جو ایل)، سونرا ایسه غرب قوتلارینی (۳۷۵جی ایل) مغلوب ائتدیلر. بئله لیکله، هونلارین حرب ی گوجو مختلف طایفالاری یئریندن اویناداراق تورپاقلاریندان اوزاقلادیرمیشدیر. روما امپریاسی نین شمال ایالتلری آلت-اوست ائدیلمیش، اسپانیا یا قدر اوزانان و آوروپانین ائتیک سیماسینی دیشین تاریخی "خالقلارین بؤیوک کۆچو" باشلامیشدیر. هونلار ایلک دفعه ۳۷۸جی ایلین یازیندا آلانلار، قوتلار و باشقا گئرممان تایفالاریندان تشکیل ائتدیکلری علاوه قوه لرله دونای چایینی کئچمیش و روم آلیلارین مقاومتی ایله قارشیشمادان فراکیا یا قدر ایره لیله میشدیلر.

ان قدرتلی هون حکمداری آتیلانین (۴۳۴-۴۵۳) دورونده هون دولتی بؤیوک امپریا یا چئوریلیمیشدیر. آتیللا حاقیندا ایتالیا، قالییا، گرمان تورپاقلاریندا، بریتانیا، اسکاندیناویا و بوتون مرکزی آوروپا دا عصرلرله افسانلر دولاشمیشدیر. او، یازچی لارین، رسام و هیکل تراشلارین یارادیجی لیغی اوچون هون امپریاسی و سونراکی تورک دولتلری موضوع اولموش، حاقیندا ان چوخ کتابلار یازیلان شخصیتلردن بیرینه چئوریلیمیشدیر.

آوروپا هون لاری اؤزلریندن سونرا شرقی آوروپادا تورک اصیل لی (بولقار، آوار، اوقور)، یاخود تورک لرله قوهوم اولان طایفالارین (ماجار) سیاسی بیرلیکلری نین اساسینی قویموشدولار. اونلارین تورک دیلینده دانیشدیقلاری معلوم اولموشد اور. حکمدار عائلهسی نین عضولری کاراتون (قارادون، قارا رنگ لی گئییم)، مونجوک (مونجوق، یاخود بایراق)، آتیللا، ایلک، دنگیزیک (دئنگیز - دنیزدن)، ایرنک، آیبارس، اوکتار، آریکان (آریقهان)، باسیک، کورسیک، آتاکام، اشکام آدلارینی داشیمیشدیلاز.

آتیللانین هیکلی

۵) جنوب غربی هون دولتی

*Cənub-qərb
hunlarınun Baktriya
yazıları hakkında
olunmuş möhürü.
Şimali Əfqanıstan*

IV-V عصرلرده مؤوجود اولموش بو دولت تاریخده داها چوخ هیونیت آدی ایله تانیییر. اونون اراضی سینه باکتريا (مرکزی آسیانین جنوب غربی)، همچنین خراسان و شمالی هندوستان (افغانستان، پاکستان) داخل ایدی.

III جو عصرده آسیا هون لاری نین امپریاسی داغیلاندان سونرا هونلارین بؤیوک بیر حصهسی غربه، شرقی آوروپایا کؤچ ائتدیگی زمان بیر حصهسی ده، چوخ گمان کی، جنوب غربه، آمودریا و سیردریا چایلاری آراسینا اوز توتموشدور.

IV جو عصرین سونونا دوغرو سمرقندی توتان هونلار داها سونرا ساسانی لره تابع اولان بؤلگه لر - باکتريا (تخاریستان) و کابل وادیسسی اوزه رینده نظارتی اله کئچیرمیشدیلر. اولار بورادا مرکزی تخارستان اولان دولت یاراداراق ساسانی لره قارشى مبارزه ده اوستونلوک قازانمیش و شمالی هندوستاندا دا اؤز موقعلرینی گوجلندیرمیشدیلر.

بو دوردن باشلاپ، فارس (پهلوی) منبعلرینده ایست-هیون (آغ هون) و کارمیر هیون (قیرمیزی هون)، قدیم هند منبعلرینده ایسه هونا، سوتتاهونا (آغ هون) و هاراهونا (قیرمیزی هون) آدلارینا راست گلینیر. آدی چکیلن پروتوتورک طایفالاری سونرالار خراسان و شمالی هندوستان دا تورک اهالیسی نین آرتماسیندا مهم رول اوینامیشدیلر.

کوشانلار کیمی جنوب هونلاری دا اوزه رینده باکتريا یازیسسی اولان پولار ضرب ائتدیرمیش و مہرلرینده بو یازیدان استفاده ائتمی لر. پوللارین اوزه رینده کی آل-هون افاده سی، چوخ گمان کی، قدیم تورکجه ده قیزیل هون (آل-قیرمیزی) معناسین جنوب غرب هونلاری نین باکتريا یازی لاری حک اولونموش مہرو شمالی افغانستاندا دیر، چونکی قدیم تورک لرده اوفوقون جهت لری شرطی اولاراق دؤرد اساس رنگله ایفاده اولونوردو. آک (آغ) - غربی، کؤک (گؤی، سما) - شرقی، قیزیل (قیرمیزی) - جنوبو، قارا - شمالی بیلدیریدی.

(۶) آغ هون (اڤتاللی لار) دولتی

بو دولت IV - V عصرلرده موجود اولموشدور. دولتین قوروجوسو اڤتالان دیر. اراضی سی مرکزی آسیانین جنوب غرب اطرافلاری (قدیم باکتريا)، خراسان، شمالی هندوستان و شرقی تورکستانین جنوب غرب حصه سینی احاطه ائدیردی. بیزانس منبعلرینده اڤتاللیلار، عرب و فارس دیلینده یازیلیمیش اثرلرده هایتال، چین سال - نامه لرینده ایسه یندا، یاخود ینتا آدلاندیریلیر.

جنوب هونلاری نین دوامچی لاری اولان اڤتاللی لار، یاخود آغ هونلار بیزانس و چین منبعلرینده هم ده هونلار آدی ایله وئریلیر. اولارین اڤتاللی لار آدلاندیریلماسی دولتده حاکمیته گلیمیش اڤتالانین آدی ایله باغلی دیر.

جنوب هونلاری کیمی، اڤتاللی لار دا ساسانی لر (ایران) اوزه رینده بیر چوخ غلبه لر قازانمیش، شمالی هندوستان و کابل وادی سینی نظارتلری آلتیندا ساخلامیشدیلر.

اښتاللیار یاقو، تیگین، طرخان کیمی قدیم تورک تیتولاری داشیپیردیبار. حکمدارلارین آدلاری تورامان، میهیراق اولا، گونخان، نیزک طرخان کیمی تورک و فارس دیلینده اولان قاریشیق سؤزلردن عبارت ایدی.

اورتا عصرلره عایید بیزانس منبعلرینده شمالی قافقازین تورک طایفالاری آراسیندا آبدال و اښتال کیمی شخص آدلارینا راست گلینیر، چین منبعلرینده ایسه آلتای داغلاری نین جنوب غرب یاماجلاریندا یاشایان یئدا (اښتال لی لار) تورک طایفاسیندان بحث اولونور. بو، اښتال لی لارین هون اصیل لی، ایلکوتانلری نین مرکزی آسیا، داهای دقیق دئسک، آلتای اولدوغونو گؤسته ریر. آدی چکیلن منبعلرده اښتال لیلاردولتینده یاشایان آوارادلی طایفادان بحث ائدیلیر. اښتال لیلارین ایندیکی افغانستان عراضیسینده یئرله شن انطباطی مرکزی منبعلرده واروالیک (آوارلارین شهری) کیمی تقدیم ائدیلیر. آوارلار، یقین کی، اښتال لی لارین باشقا آدی، یاخود بیر بویو اولموشدور. عرب منبعلرینده هایتال، یاخود هفتال کیمی قید اولونان اښتال لی لار اوزون ایللر عرضینده ایندیکی افغانستانین کابل، غزنه و قندهار کیمی بؤلگه لرینده سیاسی اښتال لی لار دورونه عاید باکتیریا دیلینده یازیلیمیش سند شمالی افغانستان حاکمیتی اللرینده ساخلامیشلار. هندلی لر و عربلره قارشی محاربه لرده اوستونلوک قازانان اښتال لیلارین نسل لری - آبدال لار، حالچلار، قارلوق لار و کنجینه تورک لری اورتا عصرلره کیمی اؤز سیاسی وارلیق - لارینی قورویا بیلیمیشلر.

اورتا عصرلرده تورک سلاله لری نین هندوستان، افغانستان و ایران اراضی سینده قوردوغو دولت لرین حربی قوه لری آغ هونلارین توره مه لریندن تشکیل اولو نوردو.

(۷) ژوان-ژوان خاقانلیغی

بو دولت IV - V عصرلرده موجود اولموشدور. اونون اراضی سی مرکزی آسیانین شمالشرق تورپاق لارینی (مونقولوستان، آلتای، شرقی تورکوستانین شمالشرق حصه سی، جونقاریا) احاطه ائتمیشدیر. چینلی لر اونلاری ژوان-ژوان، گوی تورک لر آپار آدلاندیرمیشدیبار. اښتال لیلارلا دوست مناسبت لرده اولان ژوان-ژوانلارین منشایی نین آوارلارا سؤیکنمه سی حاقیندا فکر حاکمدیر. معلوم اولدوغو کیمی، آوارطایفا آدی اښتال لی لاردا دا موجودیدی، اونا گوره ده هر ایکی دولت قوروجوسونون عینی سودان اولدوغو ادعا ائدیلیر.

آغ هون امپریاسی

چینین اوزه رینده اوستونلوک الدهه ائدن ژوان-ژوانلار هم ده یوئبان و قاوچه کیمی تورک سویلو طایفالاری و شرقی تورکوستانداکی شهرلری اؤزلرینه تابع ائتمیشدیلر. ترکیبینه مختلف تورک و مونقول طایفالاری اولان ژوان-ژوان دولتینین حکمداری شلون طرفیندن ایلك دفعه خاقان تیتولو قبول ائدلمیشدیر. ژوان-ژوان دولتی VI عصرین بیرینجی یاریسیندا مونقولوستان، شمالی چین و کوره یایا قدر اراضی لری احاطه ائدن امپریایا چئوریلیمیشدی. ۵۵۲جی ایلهده بو دولتین تابعلیگینه اولان آشینا طایفاسی نین تورکلری ژوان-ژوانلارین حکمران لیغینا سون قویدولار. بوندان سونرا ژوان-ژوان طایفالاری غربه کۆچ ائتدیلر. شرقی آوروپادا یارانمیش آوار خان لیغی نین اساسینی دا محض اونلارین قویدوغو گمان ائدیلیر.

۸) هون امپریاسی و سونراکی

تورک دولت لرینده

اقتصادی و مدنی حیات

بو تاریخی دوره تورک سویلو سلاله لر حاکمیت لری آلتیندا اولان، مختلف دینلره، اعتقادلارا و مدنیت لره منسوب خالق لاری تولرانت لیک پرنسیپی اساسیندا اداره ائدیردیلر. آوراسیا مکانین دا مختلف دیل و مدنیت لری تمثیلچیسی اولان خالق لار: تورک، مونقول، تونقوز، کت، ساموید خالق لاری، چین لی لر، توهار لر، ایران لیلر (سغدی لر، باکتریالی لر، خوتان لیلر)، هندوستان و قافقاز خالق لاری، او جمله دن سلاویان لار، فین-او قورلار و س. خالق لار یاشاییردی لار. بو خالق لارین اکثریتی (تورک، مونقول و تونقوز خالق لاری) آلتای دیل عایله سینده، تخارلار، ایران لیلر، هندلی لر، سلاویان لار ایسه هند-آوروپا دیل عایله سینده منسوب ایدیلر. بو طایفا و ائت نوسلار اوزون مدت بیر سیاسی سیستمده یاشامالاری نتیجه-سینده اورتاق مدنی دیرلر یاراتمیشدیلار.

بو دورده تورک لرین اجدادلاری، اساساً، چؤل و مئشه لیک بؤلگه لرده یاشاییردیلار. اولارین حیاتیندا آتلارین اهمیتی بؤیوک ایدی. آلتای و تانری (تئنقری) داغی آراسینداکی گئنیش اوتلاقلاردا هونلار چوخلو سایدا آت ایلخی لاری، قویون و ایری بونوزلو حیوان سورولری اوتایر، همچنین دنلی بیتکی لر بئجیردیلر.

یاشادیق لاری دوره اویغون اولاراق هونلار تربیه مسأله لرینه بؤیوک دقت یئتیردیلر. اولار جوان نسلی ائله تربیه ائدیردیلر کی، اولادلاری جمعیتین طلب لرینه اویغون بؤیوسونلر. دايم محاربه تهلهکسی آلتیندا یاشادیق لاریندان هونلار دؤیوش باجاریقلارینا و حربی تعلیم لره بؤیوک اؤنم وئیردیلر. اوشاقلارین یاخشی عسگر کیمی یئتیشمه سی اساس مقصدلردن بیر ایدی. هله آتا مینمزدن اول اولار قویونلارین بئلینه مینیر، قوش و سیچانلاری اوولاییردیلار. معین یاشا چاتدیقدان سونرا ایسه آت یاریشلاریندا اشتراک ائدیر، سلاحلا یاخشی داورانان باجاریقلای آتیجیلار اولوردولار.

شرقی آوروپادان چین، سبیره و اوزاق شرقه قدر اوزانان ایپک یولونون شمال خطی نین هونلارین نظارتی آلتیندا اولماسی مرکزی آسیانین اقتصادی و مدنی انکشافینا امکان یاراتمیشدیر. بو یول هونلارین چین، هندوستان، ایران، شرقی آروپا، شمالی آسیا اؤلکه لری ایله مدنی علاقه لر قورماسینا واسطه اولموشدور.

کانقوی دولتی نین ترکیبینه آرال دنیزی حوزه سیندن یئددی سویا قدر اوزان آن اراضیده یاشایان اوتوراق و کؤچری خالق لارسه داخل ایدی. بو دورده سیردریا حوزه سیندن تالاس و چو چایلارینا قدر اوزانان اکینچیلیک اوچون ال وئریشلی اولان بؤل گلرده چاچ (داشکند)، اوترار، اسفیجاب (سایرام)، تاراز کیمی ایلك بؤیوک شهرلر میدانا گلدی.

کوشان امپریاسی نین و جنوب هونلاری نین (هیونیتلر، آغ هونلار، ائفتالیلار) حاکمیتی آلتیندا اولان مرکزی آسیانین جنوبوندا و شمالی هندوستاندا، اساساً، اکینچیلیکله مشغول اولان اوتوراق خالق لار یاشاییردیلار. باکترا (بلخ)، مرو، ترمیز، کاشغر، خوتان، کابل کیمی شهرلر تجارت و مدنیت مرکز لرینه چئوریلیمیشدی.

جنوب هون و ائفتالیلار دولتلری چرچیوه سینده شمالی هندوستاندا (افغانستانین بیر حصه سی، پاکستان) و مرکزی آسیانین جنوب غربینده تورک، فارس و هند مدنیت لری سیخ علاقه ده اولموشدور. بو علاقه لره اویغون اولاراق حاکم سلاله لر یئرلی ائتیق آدلارا سایغی گؤسته ره رک بودیزم معبدلری تیکدیریر، هیکلترشلیق، سارای بزمه لری و باشقا تصویرلی اینجه صنعت نوع لرینده بو دینین عنعنه لرینه سؤیکه نیردیلر.

هفائللار دؤورونه عايد باكتريا ديلينده يازيلميش سند
شمال افغانستان

III جو بؤلوم تورک خاقانليغى

اساس موضوعلار:
گوئى تورک خاقان ليغى
آوار خاقان ليغى
خزر خاقان ليغى
تورکيش خاقان ليغى
اويغور خاقان ليغى
قيرغيز خاقان ليغى
کيماک و قبيچاق دولتلىرى

(۱) گۆی تورک خاقانلیغی

بو دولت ۵۵۲-۷۴۴جو ایللرده موجود اولموش ایلك مرکزی آوراسیا امپریاسی کیمی معلوم دور. دولتین اساسی ۵۵۲جی ایلده آلتای داغلاری نین جنوبغرب اتکلرینده یاشایان آشینا تورک طایفاسیندان اولان **بومین** و **ایستمی** قارداشلاری طرفیندن قویولموشدو. گۆی تورک حکمدارلاری خاقان لقبی داشییردی. دولتین سرحدلری اوزاق شرقدن قارا دنیزین شیال ساحلرینه قدر، جنوبی سیبیردن خراسانا و شمالی هندوستانا قدر اوزانیردی. امپریا چین، بیزانس و ساسانی لر اوزرینده اوستونلوک قازانماق اوچون مبارزه آپاریردی.

گۆی تورک خاقانلیغی نین ترکیبینه اونلارلا مرکزی آسیا طایفاسی ایله برابر، شرقی تورکستان، آمودریا و سیردریا حوزه سی، خراسان و شمالی هندوستاندا یئرله شن ایگیرمی دن چوخ دولت واردی. اؤتوکن بؤلگه سی (ایندیکی مونقولوستان)، اوردو، سویاب و تاراز (یئددی سو)، جابقوکنند و چاچ (داشکند)، آغ تاغ و بئش بالیق (شرقی تورکستان) شهرلری اساس انضباطی مرکز لیردی.

گۆی تورک امپریاسی آسیا هون امپریاسیندان سونرا مرکزی آسیادا یارانمیش ایکینجی بؤیوک تورک دولتی دیر. تورک آدی نین تاریخده ایلك دفعه دولت آدی کیمی ایشلنمه سی بو دوره تصادف ائدیر و گۆی تورک لرله باغلی دیر.

VII عصره عایید منبعله گۆره، ایدیل (وولقا) و خراساندان چینه قدر اوزانان بؤلگه لر اوچون تورکستان آدی گۆی تورک خاقانلیغی دورونده استفاده اولونماغا باشلامیشدی. باشقا سؤزله، گۆی تورک خاقانلیغی دورونده مرکزی آسیا و اطرافلاری بو آدلا تانینیردی.

گۆی تورک خاقانلیغی نین **بومین** (۵۵۲-۵۵۳)، **موغان** (۵۵۳-۵۷۲)، **ایستمی یابقو** (۵۶۸-۵۷۶)، **ایلتیس قوتلوق** (۶۸۲-۶۹۲)، **قاپاغان** (۶۹۲-۷۱۶) و **بیلگه خاقان** (۷۱۶-۷۳۴) کیمی قدرتلی حکمدارلاری اولوب. موغان خاقانین و ایستمی یابقونون حاکمیتده اولدوغو دور خاقانلیغین ان قدرتلی چاغلاری ایدی. بونلارلا یاناشی، ۶۸۲-۷۲۵جی ایللرده اوچ خاقانا آیقوچی (باش وزیر) اولموش **تونیکوک**، اوردو باشچی سی شاهزاده **کول تیگین** (۷۳۱جی ایلده وفات ائتمیشدیر) و دیگرلری دولتین یوکسه لیشینده بؤیوک خدمت لر گؤسترمیشلر.

کول تیگینین هیکلینی باش حصهسی. مونقولوستان خاقانلیق مرکزی اؤتوکن (اورخون وادیسسی، مونقولوستان) اولان شرقی گۆی تورک خاقانلیغی (552-630؛ 682-744) و مرکزی سویاب (یئددی سو) اولان غربی گۆی تورک خاقانلیغی (568-740) کیمی ایکی قاناددان اداره اولونوردو. بومین خاقانین وارثلری جنوبی سیبیر، مونقولوستان، اوزاق شرق و شمالی چینی شرق گۆی-تورک لری آدی آلتیندا اداره ائدیردیلر.

اورخون چایی نین وادیسینده، قدیم تورک لری ن مقدس سایدیقلاری اؤتوکن ولایتینده تونیوکوک، بیلگه خاقان و کول تیگینین تورک خالقینا (بودون) مراجعتی حک اولونموش چوخلو داشلار (بیتیکداش) قویلوب. بو داشلارین اوزهرینده کی یازیلاردا وورغولانیر کی، آیری-آیری تورک طایفالاری اؤز بیر لیکلرینی قورومالیدیملر، اولار یالینیز بو بیرلیک سایه سینده بئنگو ایلی (ابدی ائلی) قورویوب ساخلا یا جاق و ملت کیمی وار اولایبیلر.

خاقانلیغین قارادنیز و دون چاییندان تیان شان داغلاری نین شرق سلسله سی و شمال شرقی هندوستانا قدر اولان حصه سینا ایسه ایستمی یاقونون نسل لری غرب گۆی تورک لری آدی آلتیندا اداره ائدیردیلر. دولت یئددی سو بؤلگه سینده کی اون تورک سویونون بیرلی ییندن یاران دیغینا گۆره غربی گۆی تورک خاقانلیغی اون اوک (اون اوخ) آدلان دی ریل می شدی.

غربی گۆی تورک خاقانلیغی چاچ (داشکند) بؤلگه سینده اوزهرینده سغدی یازیسسی ایله تورک خاقان، تاردو خاقان، تون جابقو خاقان کیمی حکمدار آدلاری و جابقو، جابقو-خاقان و خاقان تیتول لاری یازیل می ش پوللار ضرب ائدی ر می شدی.

گۆی تورک لری سوی و تان کیمی چین سلاله لری، بیزانس امپریاسی و ساسانی لری کیمی او دورون ان بؤیوک دولت لری ایله علاقه لر قوروموشدولار. اولارلا هم دینج مناسبت لر ساخلامیش، هم محاربه لر آپار می ش و چوخ وقت ده غلبه چال می ش دیلار. خاقان لیک چینده کی سوی سلاله سینا بیر مدت اؤزوندن آس یلی ائتمیش و خاقانلار چین ساراییندان خاتون لار گؤنده ریل می شدی. ساسانی لرله گۆی تورک لر آجه دوست مناسبتینده اولموش، لاکین تورک تاجر لری نین آپار دیغی ماللار فارس لار طرفیندن یان دی ریل دیقدان سونرا اولارین آراسیندا محاربه باشلان می شدی. گۆی تورک اور دولاری هراتا (افغانستان) و اصفهانا (ایران) قدر ایره لیله می شدی.

خاقان لیک و بیزانس آراسیندا ایسه مناسبت لر، اساساً، ملایم اولموشدو. اولار قارش ی لیکلی اولاراق گۆی تورک آتلی لاری. شمال غرب چینده تاپیل می شدی ر. میخو موزه سی یاپونیا بیر-بیرینه ائلچی لر گؤنر می ش، ساسانیلر قارش ی بیرگه ووروشموشدولار. ایستمی یاقو و اونون نوه سی تون یاقو-خاقانین دورونده گۆی تورک ائلچی لری دواملی اولاراق بیزانسین پایتختی قسطنطنیه یه (استانبول) گئدی ب-گلمی ش دیلر. بو دورده کریم و آذربایجان تورپاقلاری دا گۆی تورک سرحدلرینه داخل اندیل می شدی.

غرب گۆی تورک لرینه باغلی اولان آمودریا و سیردریا آراسی و اونا بیتیشیک اراضی لرده VII - IX عصر لره چاچ (داشکند) تیگینلری، فرقانه آشینا سلاله سی، تخارستان یاقولاری و کابل تیگین شاه لاری

کیمی سلاله لر حکمرانلیق ائتمیشدیلر. اونلارین منشایی آشینا سلاله سینه گئدیپ چیخیر. بو دورده خزر دنیزی نین جنوب شرقینده یئرلھشن دهستان، گورقان و مرو (ایندیکی تورکمنستان) تورپاقلاری دا گۆی تورکلرین تابع لیینده ایدی.

کول تیگین کتیبه سی.

کولتکین ین هیکلی نین باش حصه سی - مونقولوستان

مونقولوستان

کول تیگین کتیبه سی:

داشکند یوخاریدا ماوی سما، آشاغیدا قارا تورپاق یارا دیلدیغیندا اونلار آراسیندا انسان اوغلو یارادیلدی. انسان اوغلونون اوزه رینده اجدادلاریم بومین خاقان و ایستمی خاقان حاکم اولدو. اونلار تورک خالقینی نین دولتینی و قانونلارینی اله آلیب نظاما سالدیلار.

تائری کیمی گۆی لردن دوغولان من، بیلگه خاقان ایندی تورکلره حاکم اولدوم. سۆزلریمی سونا دک دینله یین!

کیچیک قارداشیمین اوغلو، اوغلو، بوتون سویوم، ملتیم، ساغداکی شاد، آبا بی لری، سولداکی طرخانلار، بیروق بی لری، اوتوز تاتار،، دوققوز اوغوز بی لری! سۆزلریمی یاخشیجا ائشیدین، عقللا دینلیین: شرقده گون چیخاندان جنوبدا گون اورتاسینا، غربده گون باتاندان شمالدا گنجه پاریسینا قدر حدودلارین داخلینده اولان ملت همیشه منه تابع دیر.!!

گۆکتورک آنلاری-میخو موزهسی- ژاپن / تورک قوپوزو، ۷-۸ عصرلر، قزاقستان / غرب گۆکتورک خاقانلاری نین یابغو عنوانی ایله پولو - داشکند

تورک خاقانی اؤتوکن مئشه سینده اوتورموشسا، ولایتده چتینلیک اولماز. شرقده شانتونق اووالیغینا (شمال-شرقی چین) قدر قوشون یئرتدیم، دنیزه چاتماغیما آز قالدی. جنوبدا دوققوز ارسینه قدر قوشون یئرتدیم، تیپته چاتماغیما آز قالدی. غربده اینجی چاپینی (سیردریا) کئچهرک دمیر قاپییا (آمودریا/توخاریستان) قدر، شمالدا یئر باییر کویا (بایکال گؤل) قدر قوشون یئرتدیم.

ارگین م. «ورخون عابده لری». استانبول، ۲۰۱۳، ص ۱۲.

تورک بؤگو خاقان اوچون... تورک بیلگه خاقان اوچون... فاپاغان خاقان اوچون... گئجه لر یاتمادیم، گوندوزلر دینجلمه دیم. قیزیل قانیمی تۆکه رک، قارا تریمی آخیداراق گوجوم او بوتونلوکله اونا صرف ائتدیم. اؤنجول لری یئنه اوزاقلارا گؤندر دیم، حصارلاری، گؤزتچیلری چوخال تدیم، خاقانیم ایله سفرلره چیخ دیم. تانری قوروسون، تورک ملتینین ایچینده من سلاح لی دوشمن دولاش دیرمادیم، دامغالی آت گز دیرمه دیم.

اگر ایلتریش خاقان (دولت و محاربه لری) قازانما سیدی، اونون آردینجا دا من قازانما سایدیم، دولت و ملت یوخ اولاجقدی. او، دؤیوشلرده قازاندیغی اوچون، آردینجا دا من قازاندیغیم اوچون دولت یئنه دولت، ملت یئنه ملت اولدو.

من آرتیق یاشلان دیم، قوجال دیم. هر هانسی بیر یئرده هر هانسی ملتین منیم کیمی خاقانی اولسا، او ملتین نه سیخینتی سی اولای بیلر؟

من، بیلگه تونیوکوک بونلاری تورک بیلگه خاقانین ولایتینده یاز دیر دیم.

ارگين م. «اورخون عابدهلرى». استانبول، ۲۰۱۳، ص ۴۲.

ارگنهكون داستانى

فضلاله رشيدى نين XIV عرصده يازديغى "جامعالتواريخ" ادلى اثرى نين "تورك و مونقول قبيهلرلى نين تاريخى" بۆلمهسىنده و ابولغازى بهادرخانين "شجرهالتورك" ادلى اثرينده چين سالنامهلرينده راست گلينن گۆى تورك تۇرييش افسانهسىنى خاطرلادان بئله بير روايت وئريلير: "اوغوزخانين نسليندن اولان ايل خانين حكمدارليغى دورونده دوشمنلرين حكمدارى سئوينج خان محاربه اعلان ائتدى."

دوشمنلر ايل خانين اۆلكهسىنده كى هر كسى اۆلدوردولر. يالنيز ايل خانين كيچيك اوغلو كيبان و قارداشى اوغلو نوكونز قاجيب جانلاريني قورتارا بيلديلر. اونلار داغ قويونلارينين اچديغى يوللا گنديب آلتاي داغلاريندا دار بير كئچيده چاتديلار. بو يئرى «معدن يئرى» معناسيني وئرن ارگنه كون آلدانديرديلار.

دۆرد يوز ايل سونرا اونلارين سايبى و مال-قارا سورولرى او قدر چوخالدى كى، آرتيق ارگنهكونا سيغماديلار. وقتيله اولو بابالارينين بورايا گلدىكلرى كئچيدىن يئرى ايسه اونودولموشدو. بير دميرچى دئدى كى، اگر داغين دمير حيصهسى اريدلسه، يول اچيلا بيلر. اونلار دميرين اولدوغو يئره چوخلو اودون و كۆمور ييغيب اوجاق قالدديلار. دمير ارىدى و يوكلو بير دوهنين كئچه بيلهجهي قدر يول اچيلدى. ايلخانين نسليندن اولان توركلر يئنى دن گوجلنميش حالدا اؤز يوردلارينا دؤن دولر و اولو بابالارينين قيساسيني آلديلار. ارگنهكوندان چيخديقلارى گونو ايسه هر ايل يازين اولينده بايرام كيمي قئيد ائتمهيه باشلاديلار.

توران او. «تورك جهان حاكميتى مفكورهسى». استانبول

(۲) آوار خاقانليغى

بو دولت VI-IX عرصده موجود اولموشدور. آوارلارين امپرياسى شرقى اوروپادا قالميش هون تايفالارينين مركزى آسيادان گلن ديگر تورك نسللى ايله قايناييب-قارشماسى نتيجهسىنده يارانميشدى. دولتين قوروجوسو بايان خاقاندير. آوار خاقانليغين سرحدلىرى دوناي چايى نين اورتا حوزهسى، ترانسيلووانيا، پانونيا (مجارستان) و كارپات داغلاريني احاطه ائيدردى. آوارلار بيزانس

امپریاسینا قارشى اوغورلو محاربه لر آپارمیش، بیر سیرا گرمان و سلاویان طایفالارینی اؤزلرینه تابع ائتمیشدیلر.

آوار خاقانلیغی نین اساسینی قویانلار، چوخ گمان کی، ژوان ژوانلار و آغ هونلارلا (ائفتالیلار) قوهوم اولموشلار. بئله کی، آوار طایفا آدینا بو ایکی دولته عاید منبع لرده راست گلینیر.

آوارلارین مرکزی آسیادان گلمه لری و هونلاردان توره مه لری سندینی او دورون بعضی منبع لری ده تصدیق ائدیر. آوار خاقانلیغی دورونده شرقی آوروپادا تورک مدنیتی نین تأثیری آرتمیشدی. ایندیکی مجارستان، اوستریا و آلمانین جنوب غربینده یاشایان خالق لارین فورمالاشماسیندا بو دورون مهم رولو اولوب. خصوصیه فین-اوقور و تورک خالق لاری نین اوزون عصرلر عرضینده قایناییب-قاریشماسی نتیجه سینده فورمالاشمیش مجار خالق ی اوچون بو دور آیری بیر تاریخی اهمیت داشیییر.

آرخئولوژی قازینتی لار نتیجه سینده مجارستان و اونولا قونشولوقدا یئرله شن بؤلگه لرده آوار خاقانلیغی دورونه عاید چوخلو سایدی مادی مدنیت نمونه لری آشکار اولونموشدور. تاپیلیمیش قیزیل و گوموش قابلار مرکزی آسیا تورک اولوبوندا ایشلنمیشدیر (مثلا، ناگیسنت میکلوش مسکیندن تاپیلیمیش ثروت لر). بو اشیالارین اوزه رینده قدیم گؤی تورک یازی سینا چوخ بنزه یین الفبا ایله یازی لارین اولماسی مارات دوغورور.

قیزیل قاب قاجاق، سنت میکلوش دینه سی - آوار خاقانلیغی دورو - مجارستان

۳) خزر خاقانلیغی

بو دولت VII - X عصرلرده موجود اولموشدور. دولتین اساسی آشینا نسلینین غربی گۆی تورک خاقانلیغینی اداره ائدن نمایندهلری طرفیندن قویولموشدور. مرکزی اراضی‌لری آشاغی وولقاب اویو و خزر دنیزینین شمالغرب ساحل‌لرینی احاطه ائتمیشدیر. مختلف دورلرده دولتین پایتختی تاریخی قیزیل قاب-قاجاق‌لار. اونلارین اساس یئرلری: خانبالیق (سمندر، داغستان)، ایدیل، بلنجر و سارکل شهرلری اولموشدور.

ان قدرتلی چاغلاریندا خزر خاقانلیغی قارادنیزین شمالیندان آرال دنیزینه، آذربایجان‌دان اورال داغلارینا قدر اوزانان اراضی‌لره حاکم‌ایدی. اونون اراضیسینده مختلف تورک، سلاویان، فین-اوقور، قافقاز و ایران ائتنوسلاری یاشاییردی. غربی آروپانین آدیچ کیلن چؤل بؤلگه‌لرینده خزر خاقانلیغینین تخمیناً اوچرلیک حکمرانلیغی بو بؤلگه‌ده تورک اهالیسی نین سایینین داها دا آرتماسینا سبب اولدو. خصوصیه آذربایجان تورک‌لرینین، قوموق، قار آچای و بلغارلارین، او جمله‌دن کیریم تاتارلارینین فورمال آشماسی پروسه‌سینده خزر خاقانلیغی مهم رول اوینامیشدیر.

قفس‌اوغلو قید ائدیر کی، VI - IX عصرلر عرضینده قدرتلی اوردویا مالیک اولان خزر دولتی "خزر دینجلیی"نی تأمین ائتمیشدی. بو زمان شرقی آروپادا امین-آمانلیق، دینج‌لیک و تهلهکه‌سیزلیک حکم سوروردو. خاقانلیغین گئنیش اراضی‌سینده مسلمانلار، خریستیانلار، یهودی‌لر و کهنه تورک دینینه اعتقاد ائدن لر بیرلیکده یاشاییردی‌لار.

عرب منبع لرینده خزر خاقانلاری نین اؤلکه نی عدالتله اداره ائتدیکلری خصوصی قید اولونور. عرب تاریخی سی مسعودی نین سؤزلرینه گۆره، اؤلکه ده یئددی باش حاکم واردی، اونلاردان ایکسی مسلمانلارین، ایکسی خیریستانلارین، ایکسی یهودی لری و بیری ده قدیم دینییه - تانریچیلیغا اعتقاد ائدن لری و روس لارین محکمه ایشلرینه باخیردی. خاقانلار دینی ایشلره مداخله ائتمیردیله، شهرلرده بوتون دین لرین آیین و مراسم لری سربست کنجیریلیردی. مختلف ملت لره قارشی آپاردیغی دوشونولموش سیاستی و دینی تولترانتلیغی سایه سینده خزر لر شرقی آوروپادا اوج عصر موجود اولموش امپریا یاراتمیش و اونو اوغورلا قورویا بیلیمشیدیلر.

خزر مدنیتی روس و مجار خالق لاری نین مدنیتینه تأثیر گؤستریمیشدی.

امپریا دورونده خزر لر حددن آرتیق گئنیش بیر اراضیه یاییلاق دین، دیل و مدنی بیرلیکلرینی ایتیرمیشدیله.

دؤوروموزده آرخئولوق لار شمالی قافقازدا، او جمله دن کوبان و دون چای لاری نین حوزه لرینده یئرله - شن قدیم شهرلرین خرابلیقلاریندان قدیم تورک مادی مدنیت نمونه لری تاپمیشلار. بونلار غربی گؤیتورک و خصوصاً ده خزر خاقان لیغی دؤورونه عایید، اوزه رینده تورک رون یازی لاری اولان ساخسی و متالدان حاضرلانمیش معمولات لار، داش هیکل لر، قیزیل و گوموش دن دوزلدیلیمیش مختلف صنعت عصرلری دیر. همین دؤورون ایزلری قارا چای لی لار، بالکارلار، قوموق لارین و شمال قافقازین دیگر تورک خالق لاری نین مدنیتینده بو گونه کیمی قالمقادیر. قارا چای لی لار و بالکارلار آراسیندا اسلاما قدرکی دؤورون اینانچ لارینا عایید تئیری (تئئقری) و اوما ی ائنه (قدیم تورک الهه سی اوما ی) حقینده روایت لرین اولماسی بونا پارلاق ثبوت دور.

۴) تورک کش خاقانلیغی

بو دولت غربی گؤی تورک خاقان لیغی نین دوامچی سی کیمی میدانا گلیمیش و ۶۹۹-۷۶۶ جی ایللرده موجود اولموش دور. اساسی غرب گؤی تورک لری نین اون اوخ طایفا بیرلیگینه داخل اولان تورک کش طایفاسینا منسوب **اوچئله** (یوزلوگ) **خاقان** (۶۹۹-۷۰۵) طرفیندن قویولموش، اداره ائتمه مرکزی سویاب شهری اولموش دور. خاقانلیغین سرحدلرینه یئددیسو و اونون اطراف لاری داخل ایدی. ان مشهور حکمداری اولان **سولو خاقان** (۷۱۵-۷۳۸) غرب گؤی تورک لری نین آسیلی وضعیتده اولان واحه دولت لری اوزرینده اؤز سیاسی نفوذون او تأمین ائتمیشدی. تورک کش حکمدارلاری اوزه رینده سغدی یازیسی ایله الهی تورک کش خاقان یازیلیمیش تونج پول لار ضرب ائتدیرمیشدیله.

تورک کش خاقان لیغی چین لی لره و عرب لره قارشی محاربه لر آپارمیش و غلبه چالمیشدی.

*Qədim türk xaqanlıqları dövrünə aid balbal.
Jeysan ətrafları. Qazaxıstan*

*Qədim türk
əsilzadələri.
Pəncikənd
sarayının
divar rəsmi.
Təcikistan*

۵) اویغور خاقانلیغی

IX – VIII عصرلرده موجود اولموش اویغور خاقانلیغی شرقی گۆی تورک خاقانلیغی نین وارثی- ایدی. سیاسی مرکزی اۆتوکندە بئرلەشن دولتین ترکیبینه مونقولوستان، اوزاق شرق، جنوبی سببیر و شمالی چین تورپاق لاری داخل ایدی. قوروجوسو قوتلوق بیلگە گول خاقان دیر. اویغور خاقانلیغی چینه قارشى اوغورلو محاربه لر آپارمیش، مونقول و مانجور اصیل لی طایفالاری اۆزونه تابع ائتمیشدی.

اویغور خاقانلیغی نین تاریخینده مویونچور (747-759)، بۇگو خاقان (759-780) و باغا تارکان (780-789) کیمی مشاور حکمدارلار اولموشدور.

بۇگو خاقانین حاکمیتی دورونده خاقانلیغین چین اوزرینده تأثیری آرتمیش، تورک تاجرلری چین پایتختینده سربست تجارت آپارماق امکانی الده ائتمیشدیلر.

بۇگو خاقانین دورونده مانی لیک دینی گئنیش یایلمیشدی. اوردو (قارابالقاسون) شهرینده مانی معبدی تیکلمیشدی.

اویغور خاقانلیغی دورونده گۆی تورک رون حرفلی و سۇدی یازسی اساسینداکی قدیم اویغور الفباسی استفاده اولونموشدور. گۆی تورک رون حرفلری ایله یازیلان مویونچور، قارابالقاسون و شی نوسو آبدەلری اویغور خاقانلیغی نین تاریخیندن بحث ائدیر.

اویغورلار سونرادان قدیم تورک یازسی نین اوزینه سۇدی الفباسیندان استفاده ائتمه یه باشلامیشدیلار. اورتا عصر منبع لرینده تورک بیتیکچى لری (تورک میرزه لری) آدی ایله تانینان میرزه لر بو الفبا ایله اثرلر یازمیشدیلار.

قانسو (كانچوو) اويغور دولتى. اويغور خاقان ليغى داغيلاندان سونرا اويغورلارين بير حصهسى چينين شمالغربينده يئرلهشن قانسو ولايتينه گلهرك بورادا قانسو اويغور دولتيني قورموشدولار. قانسو اويغورلارى چينله تجارت علاقهلى ياراتميش اويغور خاقان ليغى ديلار. 940جى ايلده اونلار اولجه شمالى چينه حاكم اولان كيتانلار اين (قاراختاي)، سونرا تانقوت لارين، داها سونرا چنگيز خانين (1226) ادارهسى آلتيندا مونقول لارين حاكميتيني قبول ائتميشديلر.

۶) كوچو اويغور دولتى

بو دولت ۸۶۱-۱۳۶۸جى ايللرده موجود اولموشدور. گۆى تورك و اويغور خاقان ليق لارى نين وارثلىرى طرفيندن قورولان دولت شرقى توركوستانين تورفان و قومول بۆلگه لرينى احاطه ائدirdى. بورا همچنين دونخوان اراضى سى (شمالغربى چين) داخل ايدى. دولتين قوروجوسو پان تيگين دير. بورادا قديم تورك مدنيتى ايله ياناشى، مانى ليك و بوديزم اينانچ لارى نين انكشاف ائتديگى بير مدنى محيط يارانميشدى. كوچو اويغور دولتى اؤزوندن سونرا بوديزم دينينه عاييد معبدلر، ديوار رسم لرى، هيكل لر، قديم تورك، سۇدى و پهلوى ديللرينده يازميش ائپيگرافيك آبيده لر يادگار قويموشدور. دين ده بيشمه سى تاثيرى آلتيندا بير سيرا تورك طايفالارى تئز بير زماندا اوتوراق حيات طرزينه كئچمه يه باشلاديلار. اويغور اصيلزاده لرى يئنى دينلرينى خالقا اؤيرتمك مقصديله چوخلو سايدا كتاب يازميشديلار. بو كتابلارين چاپ ائديلمه سينده مطبعه نين تمهلى سايىلا بيله جك قاليلردن استفاده اولونموشدور.

Kocho Uyghur dövrünə aid rəsmlər

اوتوراق مدنیتە مالک اولان بو دولت 500 ایل موجود اولموشدور. مانی لیک، بودیزم، خریستیان، چین، یئرلی تخار و قدیم تورک مدنیت لری نین قایناییب-قاریشماسی نتیجە سینده رنگارنگ و یوکسک مدنیت اورتایا چیخمیشدیر. عصرلره چین تاجرلری و قاچقینلاری کوچو اویغور دولتینه گلیب یئرلشمیش، اؤن آسیا، ایران و مرکزی آسیانین جنوب غرب سرحدلرین دن گلن فارس و سغدی تاجرلری بو دولتین انکشافینا اؤز تحفه لرینی وئرمیشلر. بونو قدیم ماغارالارین دیوارلارینا جیزیلیمیش، یئرلی تورک و توخارلارلا برابر، چین، سغد، اؤن آسیا و هندوستان دان اولان انسانلارین چوخ ساییلی تصویرلری ده ثبوت ائدیر. بو توپلوم لارا خاص اولان عنعنهلر، گئییم لر و مدنی خصوصیت لری ن بیر ارادا اولماسی کوچو اویغور دولتی نین تولئرانٹ بیر دولت اولدوغونو گؤستهریر.

۷) قیرغیز خاقانلیغی

مرکزی آسیانین ان قدیم خالقاریندان بیری اولان قیرغیزلارین یاراتدیغی بو دولت میلاددان اؤنجه IIIجو - میلاددان سونرا IIIجو عصرلر اینده موجودیدی. قدیم قیرغیزلار و اونلارین یاراتدیغی قیرغیز دولتی قدیم عموم تورک تاریخی نین بیر حصه سی دیر.

"شى-تسى" ("تارىخى يازىلار") چىن ائرينده دئىيلىر كى، ايلك دفعه قيرغىز، ياخود قيرغىزلارين سلطنتى تئرمىنى چىن منبعلىرىندە بۇيوك قيرغىز خاقانلىغى مىلادىدان اۇنجه III عصرىن سونوندا بو دولتىن ھون ايمپىرىياسى طرفىندىن ضبط ائدىلمەسىندىن سونرا قىد اولونور. قيرغىزلار بو دولتىن تىركىبىنە قاتىلاندىن سونرا دا اۇز داخلى مستقىللىكلرىنى ايتىرمەمىش و قىدىم ھونلارنى دولتچىلىك عنعنە-لىرىنى منىمسەمىشىدلىر. بو دورە قيرغىزلار شىرقى تانرى داغىندىن، بورو-ھورو داغ سىلسەسىندىن شىالدا و معاصر اورومچىدىن غىربە يىرلەش اراضىلردە ياشايدىلار. بو فاكت قيرغىز خاقانلىغىنى ياراتمىش خالقىن چوخ قىدىم تارىخە مالک اولدوغونو ثبوت ائدىر.

VI عصرده قيرغىزلار يىنىسىن يوخارى آخارىندا اۇز دولتلىرىنى ياراتدىلار، لاکىن ۵۵۵ جى ایلده اونلار تورک خاقانلىغىندان آسىلى وضعىتە دوشدولر. خاقانلىق داغىلاندىن سونرا، ۶۳۰ جى ایلده قيرغىزلار يىنە اۇز مستقىللىكلرىنى برپا ائتدىلر. ۶۴۸ جى ایلده اونلار اۇزلىرىنىن ايلک سفىرلىرىنى چىن حكومتىنە گۇندردىلر.

VII جى عصرىن سونو VIII جى عصرىن اولىندە قيرغىزلارنى باشىندا گوجلۇ اۇندىر بارسى دوردو. گۇى توركلر يىنىدن مستقىللىكلرىنى قازاندىقدان سونرا قيرغىزلار اونلارنى حاکمىتى آلتىنا كىچدىلر. بونونلا بىلە، خاقانلىغىن باشىندا يىنە دە قيرغىز خاقانى دوروردو و او، ياواش-ياواش گوج توپلايدى. VIII عصرىن ۲۰-۳۰ جى ايللىرىندە قيرغىز خاقانلىغىنىن مستقىللىغى برپا اولوندو.

*Qırğız xaqanlığı
dövrünə aid, üzərində
qədim türk yazıları
olan kitabə.
Cənubi Sibir*

*Qırğız xaqanı
Barsbəy*

۸۴۰جی ایلدە قیرغیزلار اۆتوکندە اویغور دولتینى مغلوبی یتە اوغراندیلار و بونون نتیجەسیندە، قدرتلی دولت - بۆیوک قیرغیز خاقانلیغی یاراندی. بو دور یئنی سئی قیرغیزلاری نین سیاسی قدرتی نین، حرب صنعتی نین ان یوکسک زیروەسی اولدو. تاریخی عالمەر بو دورو "قیرغیز خاقانلیغی نین انپوخاسی"، همچنین قیرغیز تاریخی نین ان محتشم مقامی آدلاندیریلر. ۸۴۰-۹۲۴جو ایللردە قیرغیز خاقانلیغی نین اراضی سی مانجوریانین غرب سرحدلریندن تانری داغینا قدر اوزانیردی. بو دولت بۆیوک ایپک یولون دا گوجلون نفوذا مالکایدی و بیر سیرا باشقا اۆلکه لرلە، ایلک نوبەدە، تان سۇلالەسی ایله علاقە ساخلائییردی. همین دور قیرغیز مدنیتی نین یوکسەلیش دورو اولدو. بو دورون حادثەلری تورک مدنیتی نین ان محتشم، حجمینە و مضمون زنگینلیگینە گۆرە نادر اثرلریندن بیرى اولان "ماناس" داستانیندا خاطرلانییر. بو زامان قیرغیزلاردا اورخون یازیسى گئنیش یاییلمیشدی. متالورگیانین یوکسەلیشى باش وئرمیشدی. جوربە جور سلاحلار، بئل و قوشقو لوازماتلاری، قاب-قاجاق، قیزیل و گوموشدن حاضرلانمیش بزک اشیا لاری باشقا کۆچری مدنیتلر اوچون اؤرنک اولموشدو.

جنوبی سیبیره عاید چین سالنامەلریندە قیرغیز خاقانلیغی دؤورونده کند تصرفاتی نین انکشاف ائتدیگی قید اولونور. بو دؤورده بیر سیرا شهرلر سالینمیشدی. خاقانلیق چین، تیبِت و باشقا دؤور قیرغیز خاقانی بارسبی قیرغیز خاقانلیغی دورونە عاید، اوزەریندە قدیم تورک یازی لاری اولان کتیبە. جنوبی سیبیر دولت لرلە ائلچى لیک مبادله سی ائتدیردی. بو معلوماتلار یئنی سئی (جنوبی سیبیر) بۆلگەسیندە تاپیلمیش بیر نئچە یازیلی تورک منبعلریندە عکس اولونموشدور.

X جو عصرده بۇيوك قيرغيز خاقانليغى ضعيفلهيب خيردا حاكمليكلره پارچالانماغا باشلادى XIIIعصرده قيرغيزلار مونقوللارين حاكميتى آلتينا كئچدىلر. قيرغيزلارين بير حصهسى جنوبى سيبيرده قالدى، او بيرى حصهسى ايسه آلتاي داغلارى نين جنوب غرب بۇلگه لرينه كۆچ ائتدى.

8) كىماك و قىپچاق دولتلىرى

*Kimak dövrünə aid daş heykəl. VIII–IX əsrlər.
Yereymentau, Qazaxistan*

كىماك خاقانليغى X-XI عصرلرده غربى آلتاي و بالخاش گؤلونون شمال شرقينده ياشايان كىماك توركلرى طرفيندن قورولموشدو. بو دولت جنوبدا و جنوب غربده قارلوق و اوغوز ياقولوقلارى ايله، شمال شرقده ايسه قيرغيز خاقانليغى ايله هم سرحدىدى. بو دورده مركزى آسيانين آدى چكىلن بۇلگه-

لرینده شهر حیاتی جانلانمیش، ایپک یولونون آلتای و سیبیره گئدن خطینده بین‌الخلق تجارت، خصوصیه خز تجارتی گئیشلمیشدی.

کیماک تورکلری ده گۆی تورک خاقان لیغینا خاص اولان قدیم تورک دولتچی لیک عنعنه لرینی دوام ائتدیرمیشدیلر. بو دورده سیبیره و اوزاق شرقه گئدن مسلمان تاجرلر کیماکلارین اۆلکه سیندن کئچیردیلر. تجارت کاروانلاری ایله شمال اۆلکه لرینه سیاحت ائدن کیماک خاقانلیغی عرب و فارس جغرافیاچی لاری کیماکلار حقیقینده چوخلو معلوماتلار قویوب گئتمیشلر. بو معلوماتلارا گۆره، سویوق و سرت اقلیم شرایطینده یاشامالارینا باخمایارق، کیماکلار یوکسک مدنیته مالک اولموش، شهر و کندلر سالمیشدیلر.

قیپچاق دولتی ایسه XI - XIII عصرلرده اوراسیا چۆل لری نین معین بیر حصه سین، یعنی ایندیکی قزاقستانین اطراف و چۆل اراضی لرینی احاطه ائدیردی. کیماک خاقانلیغی ضعیفلدیکن سونرا قیپچاقلار اونون اراضی سینده حاکمیتی اله کئچیردیلر. سونرالار، XI جی عصرین ۲ جی روبعودن باشلایارق، اولار آرال و خزر دنیزلری آراسینداکی اوغوزلارین یئرینی توتدولار. *مقدت القوز* (اوغوز چۆلو) تئرمینی عوضینه دشت قیپچاق (قیپچاق چۆلو) تئرمینی ایشلمه یه باشلادی. XI عصرین اورتالارینا دوغرو چوخ ساییلی قیپچاق طایفالاری ایدیل (وولقا) چایینی کئچیب غربه دوغرو حرکت ائتدیلر. سونرادان اولار بیزانس و بولغارستان اراضی سینه هجوم ائدرک ۱۰۷۱-۱۰۸۰ جی ایللرده دونای چایی نین ساحل لرینه چاتدیلار. بعضی قیپچاق طایفالاری دیگر تورک طایفالاری ایله بیرلیکده کیچیک آسیایا یاییلماغا باشلادیلار.

قیپچاق دولتی

بئله لیکله، XI-XII عصرلرده آلتای داغلاریندان کارپات داغلارینا و دونای چایی نا قدر اوزانان مین لرله کیلومترلیک اراضیده یاشایان طایفالار قیپچاق آدلاندیریلدیلار. بونونلا بئله، بو گئنیش مکاندا بیر خانلیق دئییل، بیر نچه قیپچاق خانلیغی واردی. قیپچاق خانلیقلاری آراسیندا ان نفوذلوسو ایل-

بۇرىلى ساللاهسى ایدی. بو سولاله یه منسوب اولان حکمدارلاردان آبارخانین آدی تاریخی اثرلرده چکیلیر.

XI عصرین سونونا دوغرو قیپچاق لار، اول لر اولدوغو کیمی، مانقیشلاقدا و خزر دنیزی نین شرق ساحلینده حکمران لیق ائدیردیلر. ۱۰۹۶ جی ایلده، چوخ گمان کی، ایل-بۇرىلى ساللاهسى طرفیندن اداره اولونان قیپچاق بیرلیگی اولوق خانین باشچی لیغی آلتیندا خوارزمه یوروش ائتمیش، لاکین سلجوق لولار اونلارین مانقیشلاقا گئری دؤنمه لرینه نایل اولموشدولار.

چنگیز خانین قوشونلاری نین بو تورپاق لاری ضبط ائتمه سی ایله قیپچاق بیلکلی نین وارلیغینا سون قویولموشدور. سونرالار تورکمون قول طایفالاری ایله قاریشان یئرلی قیپچاق طایفالاری قیزیل اوردو و دیگر چنگیزی ساللاه لری نین ادارچی لیگینه قاتیلاراق بؤلگه نین سیاسی و مدنی حیاتیندا مهم رول اوینامیشدی لار.

*Qıpçaq heykəlləri.
XI–XIV əsrlər.
Dövlət Tarix muzeyi.
Moskva, Rusiya*

بیزانسلی لار قیپچاق لاری کون، کومان، روس لار ایسه پولوونتسادلان دیریدیلر. بیر چوخ قیپچاق نسل لری، توکسوبا و بورجوغلو طایفالاری باشدا اولماقلا، جنوبی روسیا و قارا دنیز بؤلگه سیندن بیزانس سرحدلرینه، یعنی شرقی آوروپایا قدر کؤچ ائتمیشدی لر. قیپچاق تورک لری نین آراسیندا آدلاری بیزانس منبع لرینده اوز، قدیم روس سالنامه لرینده تورکی (تورک) کیمی چکیلن اوغوز سویوندان اولان تورکلر ده واردی. اونلار ایندیکی اوکراین اراضی سینده اؤزلرینین سیاسی تشکیلاتلارینی یاراتمیشدی لار.

غرب قیپچاق لاری آراسیندا اولان اوز/ تورکی لرین بیر حصه سی دیگر تورک نسل لری کیمی، زمانلا اوکراین و اونون اطرافیندا یاشایان یئرلی لرله قایناییب-قاریشاراق سلاویانلاشمیش، بیر حصه سی ایسه

مزدلو عسگر کیمی بیزانس امپراتورلارینا خدمت ائتمیشدی. اونلار سونرالار سلجوقلو-بیزانس محاربه‌لری زامانی اوغوزلار طرفه کئچهرک سلجوق لولارین آنادولونو توتما سینا یاردیمچی اولموشدولار. اوزلرین بیر حصه‌سی ایسه مرکزی آسیایا گئری قایتمیشدی. اؤزبک‌لر آراسیندا *اوز و کارا اوز* کیمی سوی‌آدلار او دورلردن قالمیشدیر.

تورک‌لرین میلاددان اؤنجه بیرینجی مین ایللیگی نین اورتالاریندان باشلایان شرقی اوروپایا دواملی کؤچ‌لری قیپچاق‌لارین غربه ایره‌لیلمه‌لری ایله داها دا سرعتلندی IV جو عصرده هون تورک‌لری نین دورون دن باشلایراق، خصوصیه مجارستانا و اونون اطرافینا آوارلار، بولقارلار، اون اوقولار، پئچئنئق‌لر، کون‌لار، کومان‌لار (قیپچاق‌لار) کیمی تورک طایفالاری نین گلیب یئرلشمه‌سی ایله بورادا تورک‌لرین سایبی آرتدی. مجاریستان اراضی‌سینده فین-اوقولارلا آدی چکیلن تورک طایفالاری نین قاریشماسیندان ایندیکی ماجار(مادیار) خالقی فورمالاشدی. ماجار دولتینین آدی هونقاری یا یسه تورکجه هون، یاخود *اون/وقور ائتنیک* آدلاریندان میدانا گلدی.

بیزانس‌لی‌لارین تورکیه سؤزونو ایلك اولاراق مجارلار اوچون ایستی فدا ائتمه‌لری ده مارق دوغورور. بیزانس منبع‌لرینده توورکیا سؤزو مجارستان بؤلگه‌سینه، تورکسؤزو ایسه مجارلارا عاید ائدیله‌دی.

اورتا عصر ماجار طایفا آدلاری نین بیر نچه‌سی نین تورک طایفا آدلاری ایله اوست-اوسته دوشمه‌سی ایله برابر، بوگون ده مجار دیلینده چوخلو سایدا تورک سؤزلرینین ایشلمه‌سی او دورون ایزلری‌دیر. مثلا، گیورم آتی، یئنو، کسه کیمی مجار طایفا آدلاری باشقیرد تورکلرین دَییرماتی، ائنی، کزه شکلینده قورونماقدادیر. قازاخ، قارا قالپاق و قیرغیز تورکلرینده جانای، اؤزبک و نوقای تورکلرینده مجار تایفا آدی نین اولماسی دا تورکلرله مجارلار آراسیندا تاریخی قارشیلیق‌لی علاقه‌لرین عیانی ثبوتدور.

قیپچاق دولتی نین یارانماسی و اوراسیا چؤل‌لرینده اونلارلا قیپچاق طایفاسی نین مسکونلاشماسی تورک دیلی نین قیپچاق لهجه‌سی نین گئنیش یاییلماسینا سبب اولدو. سونرادان اورتایا چیخان و قازاخ، قیرغیز، تاتار، باشقیرد، قاراقالپاق، نوقای، اؤزبک، قوموق، قارا چای-بالکار دیل‌لری کیمی یازی دیلی حالینا گلن لهجه‌لر قیپچاق لهجه‌سی اساسین دا فورمالاشمیشدیر.

۹) قدیم تورک خاقانلیق‌لاری دورونده

سوسیال، اقتصادی و مدنی حیات

تورک خاقان‌لیق‌لاری دؤورونده اونلارین نظارتی آلتیندا اولان اراضیلرده مختلف دیل‌لرده دانیشان بیر چوخ خالق‌لار: تورکلر، مونقول‌لار، چین‌لی‌لر، تخارلار، سغدی‌لر، باکتیریالی‌لار، هیندلی‌لر، فارس‌لار، قافقاز طایفالاری، یونان‌لار، سلاویان‌لار و اونلارلا باشقا طایفالار یاشامیشدیر. فرقلی مدنیت‌لره صاحب اولان توپولملارین بیر دولتده یاشاماسی اونلارین اورتاق دَییرلری نین میدانا چیخماسینا زمین یاراتمیشدیر. بو دورده یوزلرله سوی‌دان عبارت اولان و اساساً مرکزی آسیادا یاشایان تورکلر اوستونلوک

تشکیل ائدن قوروق کیمی اطراف بؤلگه لره یاییلماغا باشلامیشدیلار. بیر چوخ تورک طایفالاری شمالی هندوستانا، خراسانا، قافقازا و قارا دنیز ساحل لرینه کۆچ ائده رک بو یئرلرده اؤزلرینه یئنی یوردلار سالمیشدیلار.

*Uzərində xaqan və
xatun rəsmləri olan
pul. Qərbi Türk
xaqanlığı.
VI–VII əsrlər.
Çaç (Daşkənd)*

اوزه رینده خاقان و خاتون رسم لری اولان پول. غربی تورک خاقان لیگی. VI – VII عصرلر. چاچ (داشکند)

قدیم تورک خاقانلیق لاری دورونده ایپک یولونون هم جنوب، هم ده شمال خط لری نین اساس حصه سی تورک لرین نظارتینده اولموشدور. بو خط لرده تهله که سیزلیگی ن تأمین اولونماسی سایه سینده بین الخالق تجارت جانلانمیشدیر. جنوب خطی اترک، آمودریا و تاریم چای لاری نین حوزه لریندن، شمال خطی ایسه سیردریا، چو و تالاس چای لاری نین حوزه لریندن کئچمیش و بو سبب دن بورا لاردا یئنی تجارت شهر لری یارانمیشدیر.

بو دورده اؤتوکن وادیسسی و اوردو (قارابالقاسون)، اوردوس، بئش بالیق، سویاب، تاراز، اوترار، چاچ کیمی شهر لر خاقانلیق لاری ن هم انضباطی، هم مدنی-اقتصادی مرکز لری رولون او اویناییردی. ۶۲۹جو ایلده بودیزمین مرکزی اولان هندوستانا زیارت اوچون یولا چیخان تانینمیش چین لی راهب هسوان-تسانق غربی گؤی تورک خاقانلیغی نین حاکمیتی آلتیندا اولان اونلارلا شهر و بؤلگه لر دن کئچه رک هندوستانا چاتمیشدی. بو راهبین یول قیدلرینه گؤره، ۶۰-۱ یاخین اؤلکه غربی گؤی تورک خاقان لیغی نین نظارتینده ایمیش.

قدیم تورکلرده قادینین موقعی

قدیم تورکلرده قادینلار کیشی لرله برابر ساییلیمیش، اجتماعی حیاتین بوتون ساحلرینده، خصوصیه ده سیاستده مهم یئر توتوموشدولار. ساک دورونده قادین حکمدار تومریس چوخ مشهوریدی. آسیا هون لاریندا امپراتور شانینون یانیندا دولت ایشلری ایله مشغول اولان انچی تیتول لو خاتون لار واردی.

قدیم تورک خاقانلیق لاری دورونده ایسه موقعینه گؤره خاقانلاردان سونرا ایکینجی یئری خاتون تیتولو داشیبیان قادینلار توتوردو. اورخون کتیبه لرینده کول تیگی نینناسی ایلیبلگه خاتونون آدی شرقی گؤی تورک خاقانلیغی نین قوروجوسو ایلتریس خاقانلا عینی سویه ده چکیلیر.

سغدا ضرب اولونان غرب گوئی تورک لری نین پول لاریندا حکمدارلا خاتون یان-یانا تصویر اولونموش، پول لارین آرخا طرفینده ایسه خاتون تیتولو یئر آلمیشدیر. خاقانلار محاربه یه یوللانان زمان خاتونلار دولت ایشلری ایله مشغول اولموش، سفیرلری قبول ائتمیشلر. بوتون بو فاکتلار قدیم تورک جمعیتینده قادین یین موقعی نین یوکسک اولدوغونون ثبوتودور.

اجنبی سفیرلری قارشیلایان تورک زادگانلاری. افراسیاب (سمرقند)، ازبکستان

بو دؤورده تورکلر تک تانری یا اینانمیش و اؤز اینانج سیتملرینه مالک اولموشلار. بو اینانج سیتمینده اومای آدلی الهه اوشاقلارین قوروجوسو، بوللوق و برکت رمزی ساییلیردی. بونولا برابر، آمودریا و سیردریا آراسی اراضی لرده و ینددی سو بؤلگه لرینده یاشایان تورکلر آراسیندا زردشتی لیک دینی ده یایلمیشدی. شمالی هندوستان و شرقی تورک اوستونده کی تورکلرین اعتقاد ائتدیگی دینلر آراسیندا بودیزم دینی مونقولوستان و آلتای لارا قدر گئدیپ چیخمیشدی.

۹جو عصرین اول لرینده اوغور خاقانلیغی نین مانی لیک دینینی منیمسه مه سی نتیجه سینده بو دین مرکزی آسیادان سیبیره و اوزاق شرقه قدر اراضی لره یاییلدی. بو دورده تصویری اینجه صنعت یوکسک انکشاف ائتمیشدی. تورک حکمدارلاری اؤز سارایلاری نین دیوارلارینی سارای حیاتی، دینی آیین لر، ایلنجه، اوو و محاربه صحنه لرینی عکس ائتدیرن تصویرلرله بزمه یه جهد گؤسته ریردیلر. مختلف رنگلرله بزه دیلن افراسیاب (سمرقند)، وارهشا (بخارا)، پنچی کند (تاجیکستان)، بزکلیک، قیزیل، مینقاوی (شرقی تورکستان) کیمی شهرلرین سارای و دینی عبادتخانالارینی بونا نمونه گؤستریمک اولار.

بو تصویرلرده تورکلر، سغدی لر، هندلی لر، چین لی لر و دیگر خلق لارین بیر آرادا اولماسی اونلارین قارشلی لیلی مدنی علاقه لریندن خبر وئریر.

۴جو بۇلوم ايلك تورك – مسلمان دولتلىرى

اساس موضوعلار:
مركىزى آسيادا عربلر
قارلوق يابقولوغو
اوغوز يابقولوغو
قاراخانلى خاقانلىغى
ساجىلر دولتى (ساج اوغوللارى)
وولقا بولقار دولتى
غزنوىلر دولتى
بۇيوك سلجوقلر دولتى
اىلده نيزلر دولتى
خوارزمشاهلار دولتى

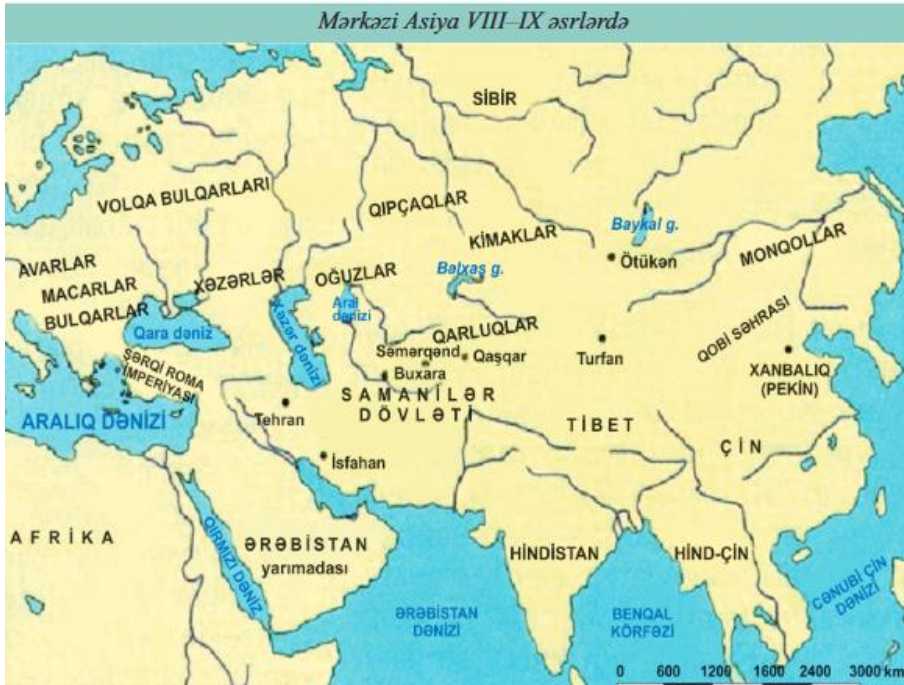

(۱) مرکزی آسیادا عرب حاکمیتی

VIII-IX عصرلر عربلرین مرکزی آسیانین معین بیر حصه سینده حکم سوردوگو دؤوردور VII عصرین بیرینجی یاری سیندا عربستان یاریم آداسیندا میدانا گلن اسلام دینی قیسا بیر مدته اطراف اؤلکه لره سرعتله یایلمیشدی.

مسلمان عربلر VII عصرین 50 جی ایللرینده ساسانی دولتی نین موجودلوغونا سون قويدوقدان سونرا غربی گؤی تورک خاقانلیغینا باغلی اولان تورک اصیللی تخارستان یاقولاری (620-750) و بوخارخوداتلار سلاله سی ایله مبارزه یه باشلامیشدیلار VII عصرین اورتاسیندان VIII عصرین اورتاسینا قدر اولان دورده عرب قوشونلاری بخارا، سمرقند، چاچ (داشکند)، فرقانه و اسفایجایی (سایران) اله کئچیرمیشدیلر.

VIII عصرین اول لرینده گؤی تورک خاقانلیغی نین باشی شرقده چینله اولان مناسیتلره قاریشیدیغی اوچون غربده کی سرحدلرینه یئترینجه نظارت انده بیللمه میشدی. بو ایسه عربلرین اولنلرین اراضیسینه دوغرو سرعتله ایره لیلمه سینه امکان یاراتمیشدی. گؤی تورک خاقانلیغی ماوراءالنهره اینئل خاقان و کول تیگینین باشچی لیغی ایله اوردو گؤندرمیش، سغد و تخارستاندا خاقانلیق حاکمیتینی نظاما سالمیشدلار.

خاقان لىق اوردوسونون اۆتوكنه دؤنمهسى ايله عرب هجوم لارى آرتميشدى. دوزدور، توركش حكمدارى سولو خاقان (۷۱۵-۷۳۸) عرب لره هجوم ائدرك ۷۳۱۲ جى ايلده اونلارى ماوراءالنهردن چيخارماغى باجارميشدى، لاکين اونون ۷۳۸ جى ايلده اۆلدورولمهسى ايله بۆلگهده عربلره قارشى داياناجاق سياسى گوج قالماميشدى.

عربلره چين لىق آراسينداكى تالاس دؤيوشونده (۷۵۱ جى ايل) قارلوق توركلرى نين عربلرى دستكلمهسى نتيجه سينده چين اوردولارى مغلوب ائديلميشدى. بئله ليكله، مركزى آسيادا اسلام دينى نين ياييلماسى سرعتلنميشدى. تالاس دؤيوشونده كى مغلوبيت چينين مركزى آسياداكى نفوذونو ضعيفلتميشدى. ايلك اۆنجه خراسان، ماوراءالنهر و يئددى سودا كى تورك طايفالارى مسلمانلىغى قبول ائتمه يه باشلاميشدىلار. داها سونرا خزر و ايدىل بولقار خاقانلىقلارى اراضيلرينده كى توركلر آراسيندا اسلام دينى گئنيش ياييلميشدى.

اسلام دينى نين تولئرانى و اونيوئرسال بير دين اولماسى، اونسوز دا، چوخ حصهسى تك تانرىبا اينانان توركلرين مسلمانلىغى قبول ائتمه سيني آسانلاشديريردى. خصوصيله مسلمان تاجر، ائلچى و دين آداملارى نين مركزى آسيا چؤلرينه گئديب توركلر آراسيندا اسلام دينى نين يايىلاريندا بؤيوك تاثيرى اولموشدو.

۲ - قارلوق يابغولوغو

Üzərində «Qarluq xaqan»
yazılmış mis pul.
VIII-IX əsrlər. Yeddisi

۸-۹ جو عصرلره تصادف ائدن بو سياسى بيرلىك قديم تورك طايفالاريندان بيرى اولان قارلوق لار طرفيندن قورولموشدور. اورخون بۆلگهسى (مونقولوستان)، آلتاي لار و تارباقاتايدا (شرقى قزاقستان) ياشاي آن قارلوق توركلرى جنوب غربه كۆچ ائديب، 766 جى ايلده يئددى سودا كى توركش خاقانلىغى نين حاكميتينه سون وئرهرك مركزى تاراز (تالاس) اولانبير يابقولوق قورموشدولار. تاراز و سوياب شهرلرى قارلوق لارين هم انطباقى، هم مدنى، هم ده اقتصادى مركزلرى رولونو اويايميشدى. بو دوره يئددى سو شهرلرينده مسلمان توركلرين سايبى آرتميشدى.

مركزى آسيانين شرق حصه لرينده اويغور خاقانلىغى موجود اولدوغو اوچون قارلوق يابقولوغو خاقانلىق سويه سينه چاتا بيلمه ميشدى VIII عصرين اورتالاريندان قارلوق لار گوجله نرك قيسا بير مدت عرضينده خاقانلىق سويه سينه قالدويلار. يئددى سودا كى قديم شهر خاراباللىق لاريندا اوزرينده سۇغدى يازىسى ايله قارلوق خاقان يازيلميش پول لارين تاپيلماسى بونو ثبوت ائدير.

۳) اوغوز یاغولوغو

اوغوز یاغولارینا عاید پول. ۹جو عصر جنوبی قزاقستان

اوغوز یاغولوغو قدیم تورک طایفالاری طرفیندن VIII عصرین اکینجی یاریسی IX عصرین سونو آراسیندا یارانان سیاسی بیرلیکدیر.

قدیم تورک خاقانلیقلاری دورونده مونقولوستاندا یاشایان اوغوز تورک لری VII-VIII عصرلرده غربه ایره لیله یه رک سیردریانین اورتا و آشاغی حوزهلری (آرال گؤللو اطرافلی)، خوارزم و خراسان بؤلگهلرینده مسکونلاشماغا باشلامیشلار. سیردریانین اورتا حوزهلرینده VII-IX عصرلرده اوغوز یابقو دولتی قورولموشدور. دولتین سرحدلری شمال و شمال شرقده قاراچوک (قاراتاو) داغلاری و یئددی-سونون غربینه (ایسفیجاب بؤلگه سی) قدر، غربده ایسه جنت (آشاغی سیردریا) و آرال گؤللو اطرافینا قدر اوزانمیشدیر. بو دورده سیردریا ساحلینده یئرله شن سودکند، یئنگی کند، اوترار، جنت شهرلرینده تورکلرین سایلی آرتمیش، ایپک یولونون شمال خطینده تجارت جانلانمیشدیر.

اوغوز یابقو دولتی اؤز پوللارینی ضرب ائتدیرمیشدیر. آشاغی سیردریا و آرال گؤللو اطرافلاریندا اوزرینده عرب یازیسی ایله جابقویه ائلی قوزئییه (اوغوز یابقوسو) سؤزو یازیلیمیش بورونج و گوموش پوللار تاپیلیمیشدیر. عربلر و فارس لار اوغوز تورکلرینی قوز آدلاندیرمیشلار.

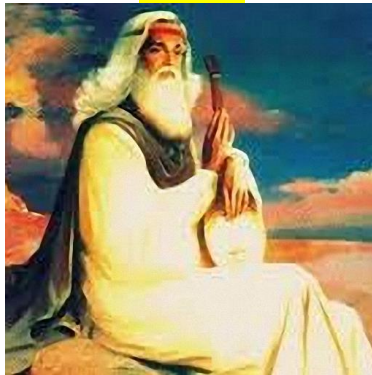
"اوغوز خاقان" داستانینا گۆره اوغوزلارین بوی شجرهسی

اوغوز یاقولوغو بیر مدت خزر خاقان لیغی نین ترکیببندده اولموشدور. گنتدیگجه گوجلنن اوغوزلار ماوراءالنهرین داخلیلی اراضیلری (نوراتا/ بخارا)، خوارزم و خراسان سرحدلرینه قدر یاییلماغا باشلامیشدیلا.

محمود کاشغرلی نین یازدیقلارینا گۆره، داشکند بؤلگه سینده کی بناکت وادیسسی اوغوزلارین مسکنی اولموشدور. اوغوز یاقو دولتی داها سونرا قورولان سلجوقلو دولتی نین (X - XII عصرلر) اساسینی تشکیل ائتمیشدیر.

اوغوز یاقولوغونون یارانماسی مرکزی آسیادا تورک دیلی نین اوغوز لهجهسی نین یاییلماسینا سبب اولموشدور. بو لهجه سونرادان میدانا چیخان آنادولو تورکجهسی، آذربایجان تورکجهسی، تورک من دیلی، اؤزبک اوغوز دیلی (خوارزم و خراسان)، قاقاوز دیلی و دیگر اوغوز دیل و لهجه لری نین یارانماسینا زمین یاراتمیشدیر.

دده قورقود

دده قورقود

اوغوز یاقولوغو دورونده کی تورک طایفالاری نین حیاتی نی ان گؤزل فورمادا تصویر ائدن ادبی اثر اوغوز تورکجه سی ایله یازیلان "کتاب دده قورقود" داستانی دیر. اثرده دیله گتیریلن تاریخی حادثه لر اوغوز یاقولوغو دورونده سیردریا حوزه لرین دن باشلاییب، سلجوقلار دورو ایله باغلی اولان آذربایجان و آنادولودا بیتیر. داستانین باش قهرمانی دده قورقود تورک خالق لاری نین اورتاق داھی شخصیتی دیر. اونون هم کئچمیشدن، هم ده گله جک دن خبر وئرن "کرم صاحبی بیر اولیا" اولدوغو ایره لی سورولور. دده قورقود "اوزانلارین پیری" و یا "اوزانلارین باشی" اولاراق دا آدلاندیریلیر.

بو کتاب ۱۲ داستان کاراکترلی حکایه دن (۱۲ بوی دان) عبارت دیر و بورادا اسلامدان اؤنجه و سونراکی دورلرده تورک لرین یاشاییشی، دیلی، تاریخی، ادبیاتی، مدنیتی عکس اولونور. "قورقود آتا" اولاراق دا بیلینن دده قورقود آذربایجان تورک لری، تورکمن، قازاخ، اؤزبک، باشقیرد و قاراقالپاق تورک لری آراسیندا چوخ مشهور دور. داستانین آنا موضوعو تورک خالق لاری نین محاربه لری و سوله لری ایله بیرلیکده، تورک ملتینه خاص اولان دوغرولوق، سؤزونده دورماق، مقدس آمال لار اوغروندا جان وئرمک کیمی مختلف دیرلر دیر. دده قورقود داستانیندا کی بو تون قهرمانلارین عائله، جمعیت و انسان سئوگی سینی اؤن پلاندا توتماسی، ملت اولاراق اخلاق و یاشام آنلا ییشیمیزی عکس ائتدیرمه سی باخیمیندان بو اثر چوخ اؤنملی دیر.

دده قورقود حقیقته روایت لر بیر کتاب شکلینده اورتا عصرلرده آنادولو و آذربایجان تورک لری آراسیندا، شفاهی اولاراق دا تورکمن، قازاخ، قاراقالپاق و باشقیرد تورک لری آراسیندا قوروناراق بو گونه قدر گلیب چاتمیش دیر. دده قورقود قدیم تورک لرین اساس موسیقی آلتی اولان قوپوزو کشف ائدن انسان اولاراق قبول ائدی لیر. قازاخ تورک لرینده قوپوزلا ایفا ائدی لرن "کورکوت آتانی کورگو" ("قورقود آتانی موسیقی سی") آدی آلتیندا بیر چوخ موسیقی اثری نین اولماسی فاکتی دقتی جلب ائدیر.

۴ - قاراخانلی خاقانلیغی

قاراخانلیلار عاید مس پول - ۱۱-۱۳ جو عصرلر

قاراخانلی دولتی ۸۴۲-۱۲۱۲ جی ایللر ده موجود اولموش ایلك تورک-مسلمان دولت لرین دن بیریدیر. اونون اساسی حاکم تورک آشینا نسلیندن اولان، اسلامی قبول ائتمیش بیلگه کول قدیرخان طرفیندن قویولموشدو. قاراخانلی دولتی شرقی تورک اوستان و یئددی سو تورپاقلار ایندا یارانمیشدی و اولجه دولتین انضباطی مرکزلی قاشقار، بالاساقون، بارسقان و تراز شهرلی اولموشدو. ۹۹۹ جو ایله قاراخانلی لار ماوراءالنهری ضبط ائدهرک سامانی لر دولتینه سون قویموشدو. بؤلگه نین اوزکند (فرقانه وادی سی)، سمرقند و بخارا کیمی شهرلی دولتین انضباطی مرکز لینه چئوریلیمیشدی. هاکانیت لر، افراسیابین نسل لری، تورک خاقانلاری، یاخود ایلك خانلار آدلاری آلتیندا معلوم اولان بو سیاسی بیرلیک ایکی حصه دن - مرکزی یئددی سو و شرقی تورک اوستان اولان شرقی قاراخانلی - XII عصرین اولی (و مرکزی ماوراءالنهر اولان غربی قاراخانلی دولت لریندن (۱۰۴۰-۱۲۱۲) عبارت ایدی. بیلگه کول قدیرخانین اولوموندن سونرا اونون یئرینی اوغوللاری بازیر و اوغولجاق توتدو. دولتین غرب حصه سینی اداره ائدن اوغولجاق سامانی لر دولتینده باش وئرن داخلی ضدیتلردن یارارلاناراق عصیان ائدن بیر سامانی شاهزاده سی نین سیغیناجاق طلبینی قبول ائتدی. همین سامانی شاهزاده سی نین سایه سینده اوغولجاقین قارداشی اوغلو ساتوک بوغرا، اسلامی قبول ائدهرک اوزونه عبدالکریم آدینی گؤتوردو. سونرالار عبدالکریم (ساتوق بوغرا) عمی سی اوغولجاقی (924-955) مغلوب ائدهرک دولتین باشچیسی اولدو.

قاراخانلی خاقانلیغی و خان تیتولون او قبول ائدیپ اسلامی رسمی دین اعلان ائتدی. قاراخانلی لار اسلامی قبول ائدن ایلك تورک دولتی اولدو.

نصر ایللیق خانین حاکمیتی دورونده قاراخانلی لار 999جو ایلده سامانیلره قارشى یوروش ائده رک اونلارین اساس شهرلری اولان سمرقند و بخارانی توتدو. بئلیکلکه، اونلارین سرحدلری آمودریا چایینا قدر اوزاندى. سول ساحلینده کی اراضیلر قاراخانلی لارا، ساغ ساحلینده کی تورپاقلار ایسه غزنه لی لره مخصوص اولماقلا آمودریا چایی بو ایکی دولت آراسیندا سرحده چئوریلدی.

ساتوق بوغراخان توربه سی. کاشغر، شرقی تورکستان

بو دورده مرکزی آسیادا حاکم لیک ائدن تورک سلاله لری نین تاریخینده مهم سیاسی حادثه باش وئردی. ۱۰۲۵ جی ایلده قاراخانلی لارین حکمداری یوسف قدیرخان (حاکمیت ایللیری: ۱۰۲۴-۱۰۳۲) و غزنویلرین سلطانی محمود غزنوی (حاکمیت ایللیری: ۹۹۸-۱۰۳۰) شخصا گؤروشهرک دانیشیق لار آپاردیلار. بو گؤروش زمانی قاراخانلی لاری ماراقلاندیران مسأله لری مذاکره ائتمکله یاناشی، اونلار هم ده آرسلان بیگ سلجوقون و اونا تابع اولان اوغوز طایفالاری نین خراسانا کؤچورولمه سی باره ده راضیلیغا گلدیله. قید ائتمک لازم دیر کی، اورتا عصرلرده دولت باشچیلاری نین شخصی گؤروش لری و تک به تک دانیشیق لاری نادر حادثه ایدی. بو گؤروشده اسلام دنیاسی نین ایکی قدرتلی تورک حکمداری بیر-بیری-نین دولتی نین اراضی بوتؤولوگونو تانیدی. بئله بیر راضیلیغا گلدیله کی، اونلارین بیرى مرکزی آسیانین بؤیوک حصه سینی، او بیرى ایسه افغانستان، شمالی هندوستان و ایرانی اداره ائتسین.

چوخ کئچمه دن باشقا بیر تورک سلاله سی - سلجوق لولارین میدانا چیخماسی آسیانین مسلمان حصه سینده جدی سیاسی ده بییشیکلیکلره سبب اولدو. سلجوق لولارین بؤیوک سلطانی ملک شاه (۱۰۷۲-۱۰۹۲) ۱۰۸۲ جی ایلده ماوراءالنهری ضبط ائده رک اوزکند شهرینه (فرغانه وادیسى) گوردی. نتیجه ده، شرقی قاراخانلی حکمداری حسن خان اونون حاکمیتینی تانیدی و قاراخانلی لار سلجوق لولارین واسسالینا چئوریلدی. ۱۱۴۱ جی ایلده سمرقند یاخینلیغیندا کاتوان صحراسیندا سلجوق لولارلا قاراخانلی لارین

بیرلشمیش اوردولاری قاراختای لارلا دؤ وشده مغلوب اولدو. بئله لیکله، قاراخانلیلار قاراختای لارین تابعلیینه کئچدی. پایتختلری بالاساقون شهری اولان قاراختای لار جونقاریا و یئددی سو بؤلگه لرینی نظارت آلتینا آلدیلار.

قاراخان توربه سی. ۱۱ جی عصر، تاراز، قزاقستان

قاراخانلی لار دولتین اداره ائدیلمه سینده قدیم تورک عادتلی ایله برابر، هم ده مسلمان عادت-عنعنه لرینی تطبیق ائدیردیلر. اولارین استفاده ائتدیکلری تیتول لار و انضباطی اداره چی لیک اصوللاری تورک خاقانلیغیندا اولدوغو کیمی ایدی. قاراخانلی حکمدارلارینین قارا (بؤیوک)، آرسلان (آسلان)، تونقا (ببر)، بوغرا (اثرکک دوه) کیمی تیتوللاری نین کؤکلری گؤی تورک دورونه گئدیپ چیخیر. مسلمان منبع لرینده قاراخانلی حکمدارلارینی چوخ وقت هم ده افراسیابین اوغوللاری آدلان دیردی لار. باشقا سؤزله دئسک، قاراخانلی لار اؤز منشأیینی ان قدر تلی تورک حکمداری اولان افسانوی افراسیابلا باغلا ییردی لار. منبع لرده افراسیاب لقبی، یاخود اونون تورکجه آلمپ ارتونقا آدینا راست گلینیر.

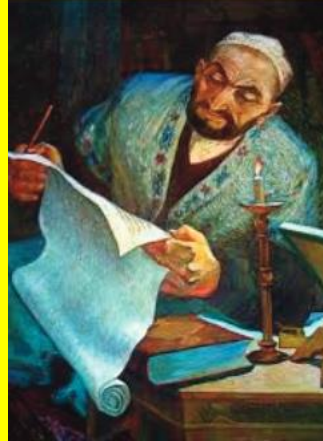
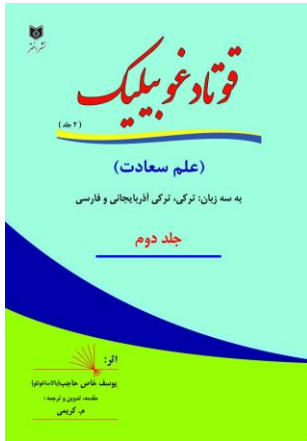
قاراخانلی لار دورونده مرکزی آسیادا دنیا سیویلیزاسیاسی نین انکشافینا بؤیوک تحفه وئرمیش بیر سیرا مسلمان عالیم و متفکر یئتیشمیش، قاشقار، تاراز، اسفیجاب، اوزکند، بخارا و سمرقند شهرلری اسلام مدنیتی نین مرکز لرینه چئوریلیمیشدی. یوسف بالاساقونلو، محمود کاشغرلی، احمد یسوی کیمی بؤیوک تورک متفکرلری بو دوره یاشاییب-یاراتمیشدی لار.

یوسف بالاساقونلو (یوسف خاص حاجب)

یوسف بالاساقونلو ۱۰۱۷ جی ایله آنادان اولموشدور. او، دنیا دا مشهور اولان "قوتادغو بیلک" ("سعادت گتیرن علم") اثرینین مؤلفی دیر. بو اثر تورک لر اسلامی قبول ائتدیکن سونراکی دورون ایلك

ادبی مسئولودور و حکمدارلارا مصلحتلر وئرن ایلک "سیاستنامه" خصوصیتینه ده مالکدیر. یوسف بالاساغونلو "قوتادغو بیلک" اثرینی ۱۰۷۰جی ایله قاراخانلی حکمداری اولوق قارا بوغراخانا تقدیم ائتمیشدیر. خان کتابی اوخودوقدان سونرا اونا اولوق خاص حاجب (باش وزیر) تیتولو وئرمیشدیر.

یوسف بالاساغونلو ۱۰۷۷جی ایله وفات ائتمیشدیر. مزاری کاشغردا هدير.

"قوتادغو بیلک" کتابیندان بیر پارچا:

"من اؤز کتابیمی "قوتادغو بیلک" آدلانديرديم کی، اونو اوخویانا خوشبختلیک گتیرسین، اونا دوغرو یول گؤسترسین. من سؤزلریمی دئدیم، دوشونجه لریمی یازدیم. بو کتاب هر ایکی دنیا اوچون دوزگون یول گؤسترن بیر رهبردیر، یاردیمچی بیر الدیر. سیزه تام دوغرو سؤزلر سؤیله ییم: دولته بیرلیکده هر ایکی دنیانی الینده توتا بیله جک انساندان داها خوشبختی یوخدور.

اؤنجه گون دوغدونو سیزه تانیدیم، او، حکمدار دیر، دوغرو قانونلاری تمثیل ائدر. آی دولدو ایله خوشبختلیک گونشی دوغار، او دا خوشبختلیگین تمثیلچی سی دیر. اؤگدولموش ادراکی، اوزغورموش قناعتی تمثیل ائدر. من سؤزلریمی بو دؤرد دهیر (عدالت، دولت، ادراک، قناعت) اوزه رینده قوردوم. اوخودوقدا آنلا یا جاقسان، دقتلی اول."

محمود کاشغرلی

محمود كاشغرلى ۱۰۲۹-۱۰۳۸ جى ايللار آراسيندا بارسقان شھرىندە (ايسسى گۆل حوزەسى / قيرغيزستان) دوغولوب. او، قاراخانلى نسليندن اولان محمد بن حسين اوغلويدي. آتاسى بارسقان شھرىندە ياشاپاركن معلوم اولمايان سببىدىن كاشغره كۆچموشدو. ھىمىن دورده كاشغر مھىم علم و مدنيت مركزى ايدى.

محمود كاشغرلى او دورون بوتون كلاسىك علملرینه ييهلنميشدى. او، عرب و فارس ديللرينى اۇيرنميش و تورك دىلى آراشديرماسى ايله مشغول اولموشدو. بو مقصدلە بوتون مركزى آسيا يعنى باشدان-باشا گزەرك آنادولويا، اورادان دا بغدادا گنديب چاتميشدى. اون بئش ايل عرضيندە توركلرين ياشادىغى بوتون ولايتلرى، شھەرلىرى، اوبالارى، داغلارى و صحرالارى دولاشميشدى. سياحتلرى زمانى آنادىلى اولان توركجەنين خاقانيه، اوغوز، قىپچاق، آرقو، چىگىل لهجەلرینی دە آراشديرميشدى.

اونون ان بۇيوك اثرى اولان "ديوان لغاتالتورك" ("تورك دىللىرىنين ديوانى") ۱۰۷۲-۱۰۷۷ جى ايللار آراسيندا بغداددا يازيلميشدير و او دوردهكى تورك دىللىرى حقينده گئنىش معلومات وئرن دايىرە-المعارف كىمى منبع دەيريندەدير. بو اثر تورك دىلىنين ان قديم لغتى اولماقلا برابر، مركزى آسيا و اطرافلاريندا دانىشيلان تورك يازى دىللىرى و لهجەللىرىنين قورولوشو، لغت تركىبى ايله باغلى ان گئنىش معلوماتلارى احاطە اندير .

ديوان لغاتالتورك

محمود كاشغرلى اۇزونون "ديوان لغاتالتورك" اثرىنى بو سۆزلرلە باشلايىر:
 "بسم الله الرحمن الرحيم. اللهين دولت گونشيني تورك بورجلريندن عملە گتيرديگىنى و توركلرين اۆلكەسى اوزەرىندە گۆلرلين بوتون دايىرەلرینی فيرلاتميش اولدوغونو گۆردوم. الله اونلارا تورك آدينى وئردى. و يئر اوزونە حاكم قىلدى. جهان حكمدارلارى تورك عرقيندن اولدو. دنيا ملتلىرىنين طالعى

تورک لرین الینه وئریلدی. تورک لر الله طرفیندن بوتون طایفالاردان اوستون توتولدو. حقدن آیریلمايان تورک لر الله طرفیندن حق اوچون گوجلندیریلدی. تورک لر ایله بیرلیکده اولان طایفالار مقدس اولدو. بو طایفالار تورک لر طرفیندن هر آرزولارینا چاتدیلا. تورک لر حمایه لرینه آدیقلاری ملت لری پیسلرین شریندن قورودولار. جاهان حاکمی اولان تورک لره هر کس محتاج دیر، اونلارا دردینی دینلتمک، بو یوللا هر جور آرزویا نایل اولما بیلیمک اوچون تورک دیلینی اؤیرنمک گرکدیر..."

(دیوان لغات التورک I ج. آنکارا، 2006، ص 3-4)

خواجه احمد یسوی

خواجه احمد یسوی XII عصرده یاشامیش تورک متفکری دیر. او، خالق آراسیندا حضرتی سلطان آدی ایله تانیلمیشدیر. احمد بخارادا بؤیوک اسلام عالمی یوسف همدانی دان درس آلمیشدیر. اونون "دیوانی حکمت" ("مدرک لیک دیوانی") اثری تورک دیلینده یازیلیمیشدیر. اثر جمعیتی معنویاتا و عدالته چاغیریر.

XIV عصرده امیر تیمورون امری ایله خوجا احمد یسوی نین دفن اولوندوغو یاسی (بوگونکو تورکستان) شهرینده مسلمانلارین زیارت انده بیلجه یی بؤیوک بیر مقبره مجموعه سی تیکیلیمیشدیر.

سئومیرلر عالیمر سیزین تورکجه دیلینی،
مُدْرِیک لردن دینله سن، آچار کؤنول الینی.
آیت، حدیث آنلامی تورکجه اولسا، آنلارلار،
آنلامینی بیلن لر باش ائندیریب اویارلار.
میسیکین قول خوجا احمد، یئددی
آتانا رحمت، فارس دیلینی بیلسه ده،
سنویب سؤیلر تورکجه نی.

احمد یسوی، "دیوانی حکمت"

احمد یسوی توربه‌سی. قزاقستان

۵) ساجی لر دولتی

آذربایجان IX و X عصرلرده

ایلیک تورک-مسلمان دولتلرین دن بیرى IX عصرده آذربایجاندا یارانمیش ساجی لر (ساج- اوغول لاری) دولتی ایدی. دولتین قوروجوسو محمد ساج اوغلو اولموشدور. ایلیک اول ساجی لر عرب خلافتی نین بو اراضیلرده کی والیسی وظیفه‌سینی یئرینه یئتیریردیلر. ساجی لر دولتی نین پایتختی اول مراغا، سونرا اردبیل شهری اولموشدو. ساج اوغول لاری سلاله‌سی نین ان مشهور حکمدارلاریندان بیرى یوسف ساج اوغلویدی. سلاله‌نین حکمدارلار ینین آدینا ضرب اولونان

پوللار گؤسته ریر کی، اولارین دورونده آذربایجاندا اقتصادیات سرعتله انکشاف ائدیردی. ساجی لر دولتی X عصرین بیرینجی یاریسینا قدر موجود اولموشدور.

۶) وولقا بولقار دولتی

ولقا بویو تورک طایفالارینین باشچیلارینین سیخ دیپلوماتیک علاقهلری سایه سینده IX - XIII عصرلرده ولقا (ایدیل) چایی نین اورتا حوزه سی اراضی سینده مرکزی بولقار شهری اولماقلا ایلك مسلمان تورک دولت لریندن بیر ی - ولقا بولقار دولتی یاراندى.

قدیم تورک دیلینده بولقار سؤزونون معناسی "قاریشیق" دئمک دیر. بولقار خالقى کوتریقور و اوتریقور طایفالارینین شرقی آوروپادان گئری قاییدان گئری قاییدان هونلارلا قاریشیغیندن فورمالاشمیشدیر. ایلك اول گؤی تورک خاقانلیغی نین حاکمیتی آلتیندا یاشایان بولقارلار خاقانلیغین ضعیفلمه سیندن سونرا، ۶۳۰ جو ایلده بویوک بولقار دولتی یاراتدیلا، لاکین بیر آز سونرا بو دولتین وارلیغ نا قونشولوقدا یئرلشن خزر خاقانلیغی طرفیندن سون قویولدو. نتیجه ده، بولقارلار اوچ حصه یه بؤلوندو. بولقارلارین آسپاروخ خانین تابعلییینده اولان حصه سی دونایا طرف اوز توتاراق بالکانلارا گلیب چیخدیلا و بورادا VII عصرین ۷۰ جی ایل لرینده دونای بولقارلارینین دولتی یاراندى. سونرالار اونلار یئرلی سلاویانلارلا قایناییب-قاریشیدیلا. ۸۶۴ جو ایلده بوریس خان پراووسلاو مذهبینی قبول ائتدی و اونلار خریستیان اولدولار. بالکانلاردا یاشایان بو گونکو بولقارلار قسما اونلارین نسلیندن دیرلر.

بولقارلارین او بیرى حصه سی وولقا و کاما چای لاری نین قووشدوغو بؤلگه ده مسکونلاشدى. وولقا بولقارلاری بورادا یئرلی فین اوقور و بعضی تورک طایفالارینی اؤز نظارت لری آلتینا آلدیلار. بولقار تاجرلری نین سامانی و خوارزم دولت لریندن اولان مسلمان تاجرلرله سیخ علاقهلری سایه سینده وولقا بولقار دولتی نده اسلام دینی و مسلمان مدنیتی یاییلماغا باشلادی.

۹۲۰ جی ایلده آلمیش خان عباسی لر خلیفه سیندن خواهش ائتدی کی، اونون اؤلکه سینه اسلام عالیم-الهیاتچی لاری و معمارلار گؤندرسین. بغداددان گؤندریلن هئیت 922 جی ایلده گهلب بولقار دولتی نه چاتمیشدی.

خزر خاقانلیغی نین ۹۶۵ جی ایلده داغیلماسیندان اول بولقارلار بو دولتدن آسیلی وضعیتده ایدیلر. خزر خاقانلیغینین داغیلماسی بولقارلارا مستقل لیک وئردی. مونقوللار کالکا چایی ساحلینده روسل آر ای دارم آداغین ائدیپ شرقه قاییدان زمان بولقارلارین تله سینه دوشوب آغیر ایتکی لر وئردیلر. بو، مونقول باش کوماندانی باتی خانین ۱۲۳۶ جی قاراسارای. ولقا بولقار دورو. قازان، تاتارستان ایل ده

بولقلارلا رين اوزه رينه حربى يوروش ائتمه سينه سبب اولدو، لاکين باتى خان دشتى قبيچاق تورپاقلاريندا قيزيل اوردونو ياراتديغى دورده بولقلارلا ر اؤز مستقل ليکلرينى معين درجه ده قورويوب ساخلايا بيلديلر.

قاراساراي. وولقا بولقلارلا ر دؤورو. قازان، تاتارستان

وولقا بولقلار دولتى نين اهالى سى تورک طايقالارى اولان هونلار، بولقلارلا، خزرلر و سووارلاردان عبارت ايدى. بو طايقالارين سونرالار چوواش لار، تاتارلار، باشقيردلار و شمالى قافقاز تورک خالق لارى نين (قاراچيليلار، بلقلارلا، قوموق لار) فورمالاشماسيندا بؤيوک رولو اولموشدور. وولقا بولقلارلا رى دورونده شهر مدنيتى انکشاف ائتميشدى. ايپک يولو ايله شمالدا سلاويان تورپاقلاريندا، شرقده سيبيره آپاريلان مال لارين نوعلارى چوخالميشدى، تجارت خيلى جانلانميشدى.

وولقا بولقلار دولتينده بير چوخ مسلمان-تورک عالم لرى ياشاييب-ياراتميشدى. بو دورده شاعر قول-علي (۱۱۷۴-۱۲۴۸) طرفيندن تورکجه يازيلان "قصه ي يوسف" اثرى عصرلر بويو نه اينكى اؤز وطنينده، حتا مرکزى آسيا تورکلرى آراسيندا مشهور اولموشدور. خصوص ايله تاتارلار، باشقيردلار، اؤزبکلر، تورکمن لر و ديگر تورک خالقلا رى طرفيندن سون عصرلره قدر بو اثرين ترجمه سيز اوخونماسى او دورده كى تورک ديلى نين و تورک ادبى عنعنه لرى نين اورتاق اولدوغونون گؤسته ريغى سيدير.

(۷) غزنه لى لر دولتى

غزنه لى دولتى XII - X عصرلرده موجود اولموشدور. غزنه لى لردن اول خراسان و ماوراءالنهرده سامانى لر دولتى موجود ايدى. بؤيوک بير دولت اولان سامانى لرين ترکيبينه خراسان، ماوراءالنهر و ينددى سونون غرب بؤلگه لرى (تاراز و اونون اطرافلا رى) داخل ايدى. سامانىلرين حاکميتى دورونده

ايراندان يئىددى سويا قدر اوزانان گىنىش اراضى لرين واحد دولته بىرلشديريلمەسى و اھالى نين بۇيوك حصەسى نين مسلمانلاردان عبارت اولماسى بو اۆلكەدە يوكسك رفاھى تامين ائتمىشىدى. ماوراءالنھر و خراسان اسلام دنياسى نين مدنيت مركزلرينە چئوريلمىش، فارس دىلى مدنى حياتدا مەھم رول اويناماغا باشلامىشىدى. بونونلا برابر، تورک حربى قدرتى گىتدىكجە آرمىشىدى. سامانى لرين حاكمىتى آلتىندا اولان افغانستان بۆلگە و شەرلريندە اداره ائتمە يە تورک اصىل لى رئىس و كوماندارلار لرين تعيين ائدىلمەسى سونرالار بو بۆلگەلدە تورک سلالەلرى نين يارانماسىنا زمين حاضرلامىشىدى.

X جو عصرين ايكىنجى يارىسىندا سامانى لىر سلالەسى نين ضعيفلەمەسى نين سونرا تورک اصىل لى سامانى سرکردەسى آلپ تيگىن غزنەدە (افغانستان) غزنوى لدە دولتى نين اساسىنى قويموشدور. آلپ تيگىن يىن كورەكنى سبوك تيگىن يىن (۹۷۷-۹۹۷) و اونون اوغلو محمود غزنوى نين (۹۹۸-۱۰۳۰) حاكمىتى دوروندە دولت قدرتى نين ان يوكسك زيروەسىنە چاتمىش، افغانستان، خوارزم، ايران و شمالى هندوستان يىن (پاكستان) بىر حصەسىنى اؤز نظارتى آلتىنا آلمىشىدىر.

سلطان محمود غزنوى نين حاكمىتى دوروندە دولتىن سرحدلرى آمودريادان (جيحون) هند چاينىنا، اورادان دا هند اوقيانوسونا قدر اوزانمىشىدىر.

محمود غزنوى نين اوغلو I مسعودون (۱۰۳۱-۱۰۴۱) حاكمىتى دوروندە غزنوى لره عايىد اولان اساس و بۇيوك تورپاقلار يىن بىر حصەسى ايتيريلمىشىدىر. غرب بۆلگەلرينىن، دىمك اولار كى، هامىسى ۱۰۴۰ جى ايلدە باش وئرمىش دندنقان (ايندىكى عشق ابادىن اطرافلارى) دۇيوشوندن سونرا سلجوق لو دولتى نين ايلنە كىچمىشىدىر. غزنوى دولتى نين نظارتيندە يالنىز افغانستان، بلوچستان و پنجاب بۆلگە لرى قالمىشىدىر. ۱۱۵۷ جى ايلدە سلجوق لو دولتى نين پارچالانماسى غزنوى لره بىر خىر گتىرمەمىشىدىر.

۱۱۵۱ جى ايلدە افغان اصىل لى گورلولار غزنوى حكمدارى بهرام شاھى (۱۱۱۷-۱۱۵۷) مغلوبىتە اوغرادارق دولتىن پايتختى غزنە شەرىنى اله كىچىرمىشىدىر. بوندان سونرا غزنوى لىر لاهورا (پاكستان) چكىلەر ك اؤز سەلرىنى هندوستان يىن ايچرى بۆلگەلريندە اسلامى يايماغا يۇنلتمىشىدىر. سونونجو غزنوى حكمدارى خسرو ملك يىن (۱۱۶۰-۱۱۸۶) گورلولار طرفيندن ۱۱۸۷ جى ايلدە اسير گۆتورولمە-سىندن سونرا غزنوى لىر دولتى نين موجودلوغونا بىر دفعەلىك سون قويولموشدور.

ابوريجان بيرونى

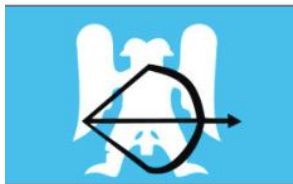

شرقیین بؤیوک متفکرلریندن اولان ابوریحان بیرونی غزنوی لرین حمایه سینده بیر چوخ علمه دایر آراشدرمالار آپارمیشدیر. هندوستاندا یاشادیغی وقتلرده اؤزونون مشاور "هندوستان" اثرینی یازان بیرونی تورکلره دایر دیرلی معلوماتلار وئرتمیش، کشمیر و اونون اطرافینی تورک یوردو کیمی تصویر ائتمیشدیر.

غزنوی لرین مشهور حکمداری سلطان محمود هندوستانا یوروشلر تشکیل ائتمیش و بورادا اسلام دینیینی یایماغا چالیشمیشدیر. اونون اسلام اؤلکه لرینده شهرتی آرتمیش و آدی عصرلر بویو هندوستانین فاتحی اولراق ادبی و تاریخی عصرلره موضوع اولموشدور. هندلی لر غزنوی لر سایه سینده تورکلری داها یاخیندان تانیماغا باشلامیشدیلا.

غزنویلرین مشهور حکمداری سلطان محمود هندوستانا یوروشلر تشکیل ائتمیش و بورادا اسلام دینیینی یایماغا چالیشمیشدیر. اونون اسلام اؤلکه لرینده شهرتی آرتمیش و آدی عصرلر بویو هندوستانین فاتحی اولراق ادبی و تاریخی اثرلره موضوع اولموشدور. هندلیلر غزنویلر سایه سینده تورکلری داها یاخیندان تانیماغا باشلامیشدیلا.

8) بؤیوک سلجوق لو دولتی

بو دولت X-XI عصرلرده موجود اولموشدور. باشلانغیجدا بیر حکمدارین حاکمیتی آلتیندا اولان سلجوق لو دولتی داها سونرا کرمان سلجوق لولاری، سوریه سلجوق لولاری، آنادولو سلجوق لولاری کیمی عینی سلاله نین مختلف قوللاری طرفیندن اداره اولونموشدو. سلجوق لو دولتی نین سرحدلری یاخین شرق (ایوردانیا، سوریا، ایراق) و آنادولودان شرقی تورکوستانا (قاشقار) قدر اوزانمیشدی.

اوغوز يايقو دولتى نىن سرکرده لرى ندىن اولان سلجوق بى يايقو ايله آنلاشا بىلمىدىگىنه گۆره اۆزونه باغلى اولان بىر قروپلا مرکزىن آيرىلىپ جنت شىهرىنده يئرلىشىدى. يىنى دولتىن قوروجولارى ايسه سلجوق بىگىن نوله لرى توغرو ل بى و چاغرى بى اولدو. آتالارى جوان ياشىندا وفات ائدىنجه توغرو ل بىله چاغرى بى بابالارى سلجوق بى نىن حمايه سىنده بۇيودولر و بابالارى نىن اۆلوموندىن بىر مدت سونرا اوغوزلارىن باشىنا كئچره ك ۆولت قورماغا باشلايدىلار.

بۇيوك سلجوقلو دولتى

۱۰۴۰ جى ايله قدر سلجوق لولار خراساندا غزنه لىلره قارشى دۇيوشلرده غالب گلر ك مستقل ليك الده ائتىدىلر. همىن ايلده دندانقان ياخىنلىغىندا باش وئرمىش دۇيوش سلجوق لولارىن خراسانا حاكم اولاراق آنادولويا يوروش لرا ائتمه سىنه زمىن ياراتدى.

توغرو ل و چاغرى بى لرىن قوردوغو دولتىن ايلك پايتختى نىشاپور شىهرى، بىرىنچى سلطانى دا توغرو ل بى اولدو. سونرالار سلجوق لو دولتى نىن پايتختى رنى و اصفاهان شىهرلى اولموشدو. توغرو ل بى نىن حاكمىتى دورونده ايران، ياخىن شرق، آذربايجان و جنوبى قافقازداكى يئرلى سلاله لرىن وارلىغىنا سون قوبولاراق اولنلارىن تورپاق لارى سلجوقلو دولتى نىن تركىبىنه قاتىلدى.

سلجوقلو حکمدارلارینا عاید پول

سلجوقلولار دورونه عاید ساخسی کوزه

۱۰۴۸ جی ایلده ارزوروم یاخینلیغیندا بیزانس - گورجو اوردوسونو مغلوب ائدن سلجوقلولار شرقی آنادولویا یوروش لر تشکیل ائتمه یه باشلادیلار.

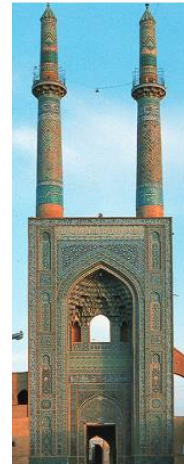
اسلام دنیاسی نین دینی رهبری ساییلان عباسی لر او دورده بغدادی ضبط ائتمیش بویه سلاله سی نین سیاسی تضييقی آلتیندا ایدیلر. ۱۰۵۵ جی ایلده توغرو ل بی خلیفه قایم یین خواهشی ایله بغدادا گیریب بویه لیلری خیلافین پایتختیندان چیخاردی. بو حادثه دن سونرا سلجوقلولارین اسلام دنیاسیندا نفوذو خیلی آرتدی.

۱۰۶۳ جو ایلده توغرو ل بیین اولوموندن سونرا تخته اونون قارداشی چاغری بیین اوغلو آلپ آرسلان (۱۰۶۳-۱۰۷۲) کئچدی. آلپ آرسلان اؤز حاکمیتی دورونده سلجوقلو دولتی نین سرحدلرینی داها دا گئنیشلندیردی. او، آنادولودا ۱۰۷۱ جی ایلده مالازگرد دؤیوشونده بیزانس امپراتورو روم ائندیوگئنی مغلوب ائده رک اسیر گؤتوردو.

ایلیک آنادولو بیلیکلیری

دؤیوشونون تاریخی اهمیتی اوندان عبارت دیر کی، بو دؤیوش تورکلره آنادولونون قاپی لارینی آچمیش اولدو. آنادولونون ایچهری لرینه آخینلارینی دوام ائتدیرن سلجوقلو سرکرده لری یئنی تورپاق لار فتح ائده رک یئنی بیلیک و دولت لر قوردولار. بولاردان بعضی لری آشاغیداکی خریته ده یئر آلمیشدیر. آلپ آرسلان ۱۰۷۲جی ایلده وفات ائتدی کدن سونرا سلجوقلو دولتینین باشینا اوغلو ملک شاه کئچدی (۱۰۷۲-۱۰۹۲). ملک شاهین حاکمیت ایللی سلجوقلورلارین ان پارلاق دورودور. بو دورده دولتین سرحدلری شرق-غرب خطینده مرکزی آسیادان آنادولویا، شمال-جنوب خطینده ایسه قافقازدان حجازا (مکه و مدینه شهرلری نین یئرلشدیگی عربستان بؤلگه سی) قدر گئیشلنمیشدی.

جمعه مچیدی. سلجوقلور دورو، رئی شهری

ملک شاهین اولوموندن سونرا تخت-تاج اوغروندا گئدن مبارزه نتیجه سینده دولت ضعیفلمه یه باشلادی. ملک شاهین اوغلو سنجر (۱۱۱۸-۱۱۵۷) تخته اوتورانان سونرا دولتی یئنی دن برپا ائتمه یه جهد ائتسه

ده، محاربه و عصیانلار نتیجهسینده سلجوقلو دولتی اؤز تنزول دورونه قدم قويدو. ۱۱۵۷جی ایلده سلطان سنجرین اؤلوموندن سونرا بؤیوک سلجوقلو دولتی سقوط ائتدی.

سلجوقلو دولتی مالازگيرد ظفری ایله تورکلره یئنی بیر وطن قازانديرمیش، اسلام دینی نین یاییلماسینا اؤز تحفهسینی وئریش و صلیب یوروشلرینه قارشى مجادله آپاراق اسلامی قوروما میسسیاسینی اؤز اوزه رینه گؤتورموشدو. سلجوقلولار ایران، عراق، سوریه و آنادولودا حاکمیت قورسالار دا، هئچ وقت اؤز اجدادلاری نین یاشادیغی تورپاقلاری اونوتمامیش، دواملی اولاراق بورالارلا علاقه لر یاراتماغا چالیشمیشدیلار. بونو اورتا عصرلرده آنادولو و آذربایجاندا یئنی دن یازیلان "اوغوزنامه" لرده کی تورکستان، سیرام، قازیقورد، جنت، تاراز کیمی قدیم تورک شهر و بؤلگه آدلاری دا تصدیق ائدیر.

آنادولو سلجوقلو دولتی

تورکلر آنادولونو سلجوقلولار دورونده تورک یوردو حالینا گتیرسه لر ده، اصلینده، اونلارین بو بؤلگه یه سفرلری خیلی اوللره تصادف ائدیر IV عصرده هونلار، VI عصرده سابارلار آنادولویا گلیمیشدیلر، لاکین بو یوروشلر قیسا مدتلی اولوب، یورد سالماق مقصدی داشیمیردی. بوندان باشقا، تورکلر آنادولویا عباسیلر خلافتی اوردوسونون ترکیبینه گلیردی لر. حربی اوستونلر اوکلری ایله مشهور اولان تورکلر عباسی اوردوسوندا بیزانسا قارشى دؤیوشمک اوچون ده آنا دولویا گتیریلیمیشدیلر.

چاغری بین باشچی لیغی آلتیندا ۱۰۱۵-۱۰۲۱جی ایللر آراسیندا آنادولویا اندیلیمیش ایلك سلجوقلو سفرلری کشف ائتمک و غنیمت اله کئچیرمک مقصدی داشییردی و بو، تورک تاریخینده یئنی دؤورون مژده چیسى ایدی. مالازگيرد ظفریندن سونرا سلطان آلپ آرسلان بیزانسنین الده اندیلیمیش آنلاشمایا عمل ائتمه مەسى سببیدن اؤز سرکرده لری نین اوزرینه آنادولودا یئنی تورپاقلار فتح ائتمک اؤه دل ایگی قويدو. آنادولودا فتح لردن بیری ده قوتالمیش اوغلو سلیمان شاه ایدی. سلیمان شاه بیزانسدان ایزنیک بؤلگه سینی آلاق بورادا سلجوقلو دولتی نین اساسینی قويدو (۱۰۷۷).

سلیمان شاه دان سونرا دولتین باشینا اونون اوغلو I قیلینج آرسلان کئچدی. تورکلرین آنادولودا حیاتا کئچیردیگی فتح لردن بیزانسی چتین وضعیتیه سالدی. صلیب یوروشلری نین باشلانماسی نین سببی ده بو اولدو.

I جی قیلینج آرسلان بیرینجی سلیب اوردولارینا قارشى اوغورلو مبارزه لر آپارماسینا باخمایاراق، پایتختی ایزنیک دن قونیا کؤچورمه یه مجبور اولدو (۱۰۹۶). آنادولو سلجوقلولاری داها سونرا صلیبچى لرله مبارزه لرینی دوام ائتدیردیلر. خصوصیه ایلك اوچ سفر اونلارین موقعلرینی محکم لندیردی. صلیبچى لردن باشقا، بیزانسلدا مبارزه آپاران آنادولو سلجوقلولاری ۱۱۷۶جی ایلده میریوک فالون ظفری ایله آنادولونون تورک یوردو اولدوغونو تصدیق لهدیلر.

آنادولو سلجوقلولاری نین ان پارلاق دورو سلطان علاءالدین کیقبادین (۱۲۲۰-۱۲۳۷) حاکمیت ایللری اولدو. بو دورده تورکلر آلتیا کیمی لیمان شهرلرینی توتدولار و آرائیق دینیزی حوزه سینده کی

تجارت یوللاریندا سۇز صاحبی اولدولار. اولار سلجوقلولارین اینشا ائتدیکلری کروانسارالاری و تاجرلرین ماللارینی قوروماق اوچون تطبیق ائتدیکلری سیغورتا سیستمی ایله تجارتی جانلاندیردیلار.

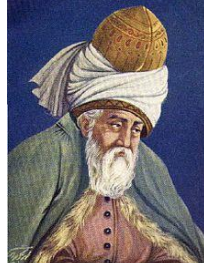

گوهر نصیبه خانیم خسته خاناسی

تورکیه سلجوق سلطانن I قیاسالدین کیخسرو ورم خسته لیگینه دُچار اولموش باجی سی گوهر نصیبین وصیتینی یئرینه یئیره رک خسته خانا (دار-اوش-شفا) تیکدیرمیشدی. کایسری (قیصریه) شهرینده یئرله شن بو خسته خانانین اینشاسی ۱۲۰۶ جی ایلده تاماملاندى. بورادا قادین، کیشی، مسلمان، غیرمسلمان فرقی قویولمادان هر کس معالجه اولونوردو. خسته خانانین بوتون خرچلری تورک-مسلمان عنعنهلرینه اویغون اولاراق خیریه فوندلاری (وقف) طرفیندن اؤده نیلیردی.

آنادولو سلجوقلولاری ساده جه سیاست و تجارت ساحهلرینده اوغورلار قازانمامیشدیلار. اولار قونیه، آغسارای، کایساری، سیواس کیمی شهرلری مدنیت مرکزی حالینا گتیردیلر. خصوصیه پایتخت شهری قونیه او دؤورون مدنیت مرکزی ایدی. بو شهرلرده تیکلمیش مسجید، مدرسه و خسته خانالار بؤلگه ده سوسیال حیاتین جانلنماسینا جدی تأثیر گؤستمیشدی. همین دورون مولانا جلالالدین رومی، یونس امره، حاجی بکتاش ولی کیمی گؤرکملی شخصیتلری واردی. اولار اؤز فعالیتلری و اثرلری ایله آنادولودا مسلمان تورک مدنیتی نین انکشافیندا اؤنملی رول اوینامیشدیلار.

مولانا جلالالدین رومی

صوفی ادبیاتی نین بؤیوک شاعری، متفکر جلالالدین رومی ۱۲۰۷ جی ایلده بلخ بؤلگه سینده آنادان اولموشدور. اونون آناسی بلخ امیری رکنالدین بن قیزی، ننه سی ایسه خوارزم شاهلار سلاله سیندن اولان بیر تورک شاهزاده سی ایدی. ۱۲۱۲ جی ایلدن باشلایاراق او، نیشاپور، بغداد، شام و حلب شهرلرینده

تحصیل آلمیشدی. جلالالدین رومی ۱۲۲۰جی ایلده قونیا (تورکیه) کۆچموش و عمرونون سونونا کیمی بورادا یاشامیشدیر. او، فارس، عرب و تورک دیلرینده صوفی شعرلری یازمیشدیر. رومی اون یئددی مین بیتدن، آلتی دفتردن عبارت اولان "مثنوی" آدلی اثرینی اون ایله تاماملامیشدیر. اؤزونه مخصوص صوفی لیک مکتبیین اساسینی قویان رومی مولانا آدی وئرلمیشدیر. اونون اثرلری ایله باغلی شرق و غرب ادبیاتیندا چوخلو سایدا آراشیرمالار آپارلمیشدیر. جلالالدین رومی مسلمانلیغا چوخ اؤنم وئرملکه برابر، ایستر خریستیان اولسون، ایستر یهودی، هر کسه سایغی گؤستمیش و بو آنلایشی سایه سینده باشقا دینلرین نماینده لرینین ده سئوگی سینی قازانمیشدی. او، ۱۲۷۳جو ایلده قونیادا وفات ائتمیشدیر.

یونوس امره

یونوس امره (۱۲۴۰-۱۳۲۱) اسکى شهرده آنادان اولموشدور. آنادولودا تورک شعرى نین اۇنجولو یونس امره صوفى و فیلسوف اولاراق شعرلرینی خالق دیلینه یاخین دیلده قلمه آلمیشدیر. بو سببدن اونون "دیوان"یندا یئر آلان شعرلری آنادولو و بالکان لاردا بؤیوک نفوذ قازانمیشدیر. اونون "رسالته النصیحه" آدلی اثری مثنوی اوسلوبوندا یازیلاراق دین، اخلاق موضوعلارینی احاطه ائدیر و "نصیحتلر کتابی" معناسینی داشیبیر. یونس امره نین شعرلری موضوع، فورما و دیل اوسلوبو باخیمیندان اورتا آسیا ایدیل-اورال تورکلری آراسیندا گئنیش یایلمیش اولان خالق ادبیاتینا یاخیندیر.

(۹) - ائلده گزله دولتی

XII - XIII عصرلرده آذربایجاندا حاکم لیک ائتمیش بو سلاله هم ده آذربایجان آتابی لری آدی آلتیندا معلومدور. دولتین اساسینی قیچاق منشالی سلجوقلو آتابی شمس الدین ائلدیز (۱۱۳۶-۱۱۷۵) قویموشدو. دولتین پایتختی ناخجوان ایدی.

لاپ اول لر، ۱۱۳۰جو ایللرده ائلده نیز سلطان مسعودون مملوکو (مملوک - حرفی معنادا "کیمه سه مخصوص اولماق"، "قول" دئمکدیر؛ سارای نزدینده کی خصوصی قوشونلاری بئله آدلاندیردیلار) اولموشدور. قیسا مدته ائلده نیز اؤز عقلی و استعدادی ایله سلطنتین دقتینی جلب ائدرک حربی زومره نین ترکیبینه سالینمیش و سونرالار سلطانین ان چوخ گونوندیگی امیرلردن بیرى اولموشدور.

سلطان اونو قارداشی توغورولون دول آروادی مؤمنه خاتونلا ائولندیرمیشدیر. بو نکاح نتیجه سینده ائلده نیز سلجوقلو سلاله سی نین کوره کنی اولموش و آتابی وظیفه سیننی آلمیشدیر. ۱۱۴۰ جی ایلدرده آذربایجاندا باش وئرن حادثه لر، سلجوقلو امیرلری و آتابی لری آراسیندا گئدن مبارزه ائلده نیزین خیرینه اولموش و او، آذربایجانین ان گوجلو حاکمی اولاراق عمرنون سونونا دک اؤلکه نی آتابی کیمی اداره ائتمیشدیر.

مردکان قالاسی (آبشرون). ۱۲-۱۳ جو عصرلر شروانشاهلار سلاله سی طرفیندن اینشا ائدلمیش معمارلیق آبیده سی باکی، آذربایجان

مؤمنه خاتون توربه سی. تورک عنعنه لرینی اسلام روحی ایله بیرلشدیرن معمارلیق آبیده سی. ۱۲ جی عصر نخجوان، آذربایجان

ئلده گزین اؤلوموندن سونرا حاکمیت بؤیوک اوغلو محمد جهان پهلوان (۱۱۷۵-۱۱۸۶) کئچمیشدیر. اونون حاکمیتی دورونده دولت اقتصادی و سیاسی جهت دن داها دا گوجلنمیشدیر. جهان پهلوان عراق سلجوق لولاری سلاله سینین سونونجو سلطانی III توغورولون آتابی ایدی. او، آذربایجانین اداره سیننی قارداشی قیزیل آرلانا وئرهرک پایتختی همدانا کؤچورتمودور. تبریز قیزیل آرسلانین اقامتگاهی اولموشدور.

آتابی لر ۵۰ مین سوواری دن عبارت گوجلو آتلی اوردو یاراداراق دولتین جنوب و شرق سرحدلرینی گئنیشلندیرمیشدیر.

جهان پهلوان بیر نئچه دفعه گورجوستانا حربی یوروش لر تشکیل ائتمیشدیر. بیر سیرا قونشو اؤلکه لرین حکمدارلاری آتابیلرین عالی حاکمیتینی قبول ائتمیش، مسجدرده جهان پهلوانین آدینا خطبه اوخونماسینا گؤسته ریش وئرمیشدیر. هم سرحد بؤلگه لرین بعضی حاکم لری اؤز پوللای نین اوزه- رینده ائلده نیزین آدینی یازدیرمیشدیلار. شمالی آذربایجانداکی شیروانشاهلار سلاله سی، دیاربکر و ایرانین حکمدارلاری آتابی لر سولاله سینین حاکمیتی آلتینا کئچمیشدیلر.

قیزیل آرسلانین (۱۱۸۶-۱۱۹۱) حاکمیتی دؤورونده تاریخی آذربایجانین مرکزی تبریز شهری دولتین پایتختینه چئوریلیمیشدیر.

۱۱۷۵-۱۱۹۱ جی ایللر آتابی لرین یوکسه لیش دورو اولموشدور. بو زمان ایران، عراق، شرقی آنادولو و قافقازین معین حصه سیسی اولنلارین نظارتی آلتیندایدی.

بو سلاله نین آخیرینجی حکمدارلاری اولان ابوبکر (۱۱۹۱-۱۲۱۰) و اؤزی بی (۱۲۱۰-۱۲۲۵) دورونده سلجوقلو امیرلری نین و خوارزمشالارین (آنوشتیگین لر) مداخله سی نتیجه سینده دولت ضعیفله میشدیر. ۱۲۲۰ جی ایله آتابی لر مونقول لاردان گوجلو ضربه آلمیشدیر. ۱۲۲۵ جی ایله ایسه خوارزمشاه جلال الدین منگو بردی طرفیندن آتابی لرین سیاسی وارلیغینا سون قویولموشدور.

آتابی لیک سیستمی تورک دولتچی لیک عنعنه لرینه خاص ایدی. تورکلر بؤیوک امپریالار یارادارکن بو جور اداره چی لیک اصوللاریندان استفاده ائدیردیلر. مثلا، بؤیوک سلجوقلو دولتینده یئرلی اداره ائتمه نی مرکزدن بؤلگه لره تعیین ائدیلمیش جانشین لر یئرینه یئتیریدیلر. مرکزدن اوزاقتا یئرلشن بؤلگه لرین بیر حصه سی سلجوقلو سلاله سینده عاید اولان واسسال حاکم لر طرفیندن اداره اولونوردو. سلجوقلو سلاله سی نین حکمدارلاری سلطان، یاخود ملک تیتوللارینی داشیییردیلر. همچنین مرکزدن آرا لایدا یئرلشن بؤلگه لرین بیر حصه سی سلجوقلولار سلاله سینده عاید اولمایان دیگر تورک سلاله لرینه منسوب ارثی حاکم لر طرفیندن اداره اولونوردو. بو واسسال حاکم لردن بعضی لری آتابی، اولنلارین اداره ائتدیگی واسسال دولت لر ایسه آتابی لیک آدلانیردی.

سلجوقلولار دورونده بو دولتین اراضی سینده، آنادولو، عراق، سوریا و جنوبی ایراندا باشقا تورک منشألی سلاله لر، همچنین آتابی لر طرفیندن اساسی قویولان یاری، یاخود تام مستقل دولت لر یارانمیشدی.

شرقی آنادولودا آرتوکللو (۱۱۰۲-۱۴۰۹)، سوریا دا بؤرولو (۱۱۰۴-۱۱۵۴) و زنگی (۱۱۲۷-۱۲۵۰)، اربیلده (شمالی عراق) بگ تگینی (۱۱۴۴-۱۲۳۳)، ایراندا سالقورلو (۱۱۴۸-۱۲۸۶) آدلی سلاله لر مستقل دولت لر قورموشدولار. بو سلاله لرین میدانا گلمه سی همین بؤلگه لرده تورک اهالی سی نین سایبی نین چوخالماسینا، همچنین اولنلارین اقتصادی و مدنی انکشافینا سبب اولموشدو.

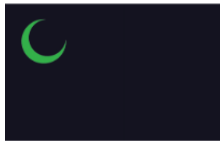
ائلده گز لرین اساسینی قویدوغو آتابی لر سلاله سی آتابی لیک سیستمی نین مترقی نمونه سی ایدی. بو دوره آذربایجاندا و اطراف بؤلگه لرده اقتصادیات و مدنیت سرعتله انکشاف ائدیردی. بیر سیرا معمارلیق آبیده لری (مؤنه خاتون توربه سی) و ادبی اثرلر او دورون ارثی دیر. مشهور معمار عجمی نخچوانی و داهی شاعر نظامی گنجوی بو دوره یاشاییب- یاراتمیشلار.

نظامی گنجوی

نظامی گنجوی (۱۱۴۱-۱۲۰۹) تورک دنیاسی نین کلاسیک شاعری و بؤیوک متفکری دیر. او، آذربایجانین گنجه شهرینده آنادان اولموشدور. نظامی گنجوی کیچیک یاشلاریندان علملری چوخ تئز منیمسه مه سی ایله انسانلارین دقتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر. او، ریاضیات، طب، موسیقی، تصویری اینجه صنعت، اسلام فلسفه سی کیمی علملری دریندن اؤیرنمیشدیر. نظامی گنجوی تورک دیلی ایله برابر، فارس و عرب دیل لرینده ده شعرلر یازمیشدیر. اونون یغنی لیکچی و تکرارسیز "خمسه" سی ("بئشلیک") دنیا ادبیات نین نادر اینجی لریندن دیر. نظامی گنجوی "خمسه" یه داخل اولان "سیرلر خزینه سی"، "خسرو و شیرین"، "لیللی و مجنون"، "یئددی گوؤل"، "اسگندرنامه" ادلی داستانلارینی اؤز ایسته یی ایله حکمدارلارا حصر ائتمیشدیر. اونون اثرلری شرق و غرب پوئزیاسی نین انکشافینا بؤیوک تأثیر گؤسترمیشدیر.

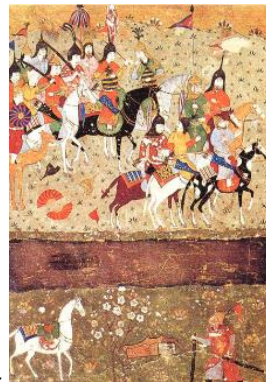
۱۰) خوارزمشاهلار دولتی

آنوشتیگین لر دولتی کیمی ده تانینان خوارزمشاهلار دولتی XI-XII عصرلرده موجود اولموشدور. بو دولتین اساسینی سلجوق لو سلطانی I ملکشاهین ساراییندا خدمتده اولان تورک اصیللی آنوش تیگین لر سلاله سی نین نماینده لری قویموشلار. ۱۲۲۸ جی ایلده خوارزمه والی تعیین ائدیلم آتسیز دورونده آنوشتیگین لر تام مستقل اداره چی لیک یولونو سئچمیشدیلر. آتسیز ۱۱۴۲ جی ایلده خراسانا هجوم ائده رک مرو و نیشاپورو اله کئچیرمیشدی.

آتسیز و ایل آرسلانین (۱۱۵۶-۱۱۷۲) حاکمیتی دورونده خوارزمشاهلار هم عراق سلجوقلولارینا، هم ده قاراختای لارا قارشى مبارزه آپارمیشدیلار. ۱۱۵۷ جی ایلده سلطان سنجرین اولوموندن سونرا خوارزمشاهلار مستقل اولدوقلارینی اعلان ائتمیشدیلر.

خوارزمشاهلارین یوکسهلیشى علاءالدین تکش (۱۱۷۲-۱۲۰۰) دورونده اولموشدور. خوارزمشاه علاءالدین تکش اؤزونو سلجوقلولارین وارثی ساییدى و سنجر تیتولونو گؤتورموشدو. تکشین اوغلو علاءالدین محمدین (۱۲۰۰-۱۲۲۰) حاکمیتی دورونده خوارزمشاهلار دولتی خراسان، ماوراء النهر، قافقاز و ایرانین بیر حصه سینى توتوموشدو. علاءالدین محمدین اساس مقصدی چینی ضبط ائتمک ایدی. اونون کشفیات قوه لری ینددی سو و ایلی بؤلگه لری نه قدر (جونقاریا اووالیغی / شرقی تورکستان) ایره لی له یرک بو تورپاقلاردا حکمرانلیق ائدن قاراختای لارا آغیر ضربه وورموشدو.

چنگیزخانین جلال الدین منقو بردینی هند چایینی کئچرکن سیر ائتمه سی

۱۲۲۰ جی ایلده بوتون مرکزی آسیا و اطراف لاری مونقول لارین هجومونا معروز قالمیشدی. بو هجوم خوارزم شاهلار دولتی نین وارلیغینا سون قویموشدو. ۱۲۲۱ جی ایلده خوارزمشاهلارین پایتختی اولان اورگنج شههری مونقوللار طرفیندن اله کئچیریلدیکن سونرا مرکزی آسیادا مونقول لارین حکمران لیغی دورو باشلانمیشدی.

علاءالدین محمدین اوغلو جلال الدین منگو بردی مونقول لارلا مبارزه نی دوام ائتدیره رک جنوبا گئری چکلمیش و هندوستانا - ده لی نین حاکمی، تورک اصیل لی ائلتوتوموشون یانینا گئتمیشدی. چینگیزخان مونقولوستانا قاییتدیقدان سونرا جلال الدین ایران و عراق دان کئچهرک آذربایجانا داخل اولموشدو.

۱۲۲۵ جی ایلده او، ائلده گزله اوزه رینده غلبه چالاراق تبریزی توتوموشدو. جلال الدین آذربایجان دان حرکت ائدرک گورجوستانی اشغال ائتمیش، ۱۲۲۶ جی ایلده تیفلیسی توتاراق اؤز سرحدلرینی جنوبی قافقازدان شرقی آنادولویا قدر گئنیشلندیرمیشدی. بونا باخمایاراق، ۱۲۳۰ جو ایلده یاسسی چمن دؤیوشونده آنادولو سلجوقلولاری طرفیندن مغلوب اندیلن جلال الدینین وفاتیندان سونرا (۱۲۳۱ جی ایل) خوارزمشاهلار دولتی سقوط ائتدی.

خوارزمشاهلار دولتی قدرتی نین زیروه سینده اولارکن اؤز حاکمیتینی ایران، جنوبی قافقاز، داغستان، اومان دنیزی، افغانستان، ماوراءالنهر، خوارزم، همچین بالخاش گؤل و آرال دنیزی آراسیندا یئرلشن تورپاق لار دا داخل اولماقلا، گئیش اراضیه یایمیشدی. خوارزمشاهلار تورک-مسلمان و ایران مدنیتی نین نماینده لری ایدی. اولاردا دولت اداره چی لیگی سیستمی سلجوقلارینکی ایله اوخشاریدی. خوارزمشاهلار دولتی مرکزی آسیادا مونقول لاردان اولکی دورون سونونجو قدرتلی دولتی ایدی.

بو دوره اورگنج شهری (خوارزم واحه سی) اسلام مدنیت مرکز لریندن بیرینه چئوریلیمیشدی. خوارزم شاهلار دولتی نین حربی گوجو، اساساً، اوغوز، قانقلی و قیپچاق تورکلریندن عبارت اولموشدو. دولت لری نین الدن چیخماسینا باخمایاراق، خوارزم تورکلری اون ایلدن چوخ بیر مدت عرضینده هندوستاندا، ایراندا، قافقازدا و شرقی آنادولودا مونقوللار قارشى مجادله لر آپارمیشدیبار. جلال الدین منگوبردی نین رهبرلیگی ایله گؤستردیکلری قهرمانلیق نتیجه سینده خوارزملی عسگرلر بیر چوخ تاریخی و ادبی اثرلرین موضوعو اولموشدور. چینگیزخان اؤز اوغوللارینا: "جسور اوغول بئله اولار!" - دئییه جلال الدینی نمونه گؤسترمیشدی. شرقی آنادولودا شهید اولان بو جسور شاهزاده نین دؤیوشچولری بورادا مسکن سالیب یئرلی ساکنلرله قاریمیشدیبار. آنادولودا خوارزم، یاخود خوارزم ادلی کندلرین موجود اولماسی بونا ثبوتدور.

خوارزم بؤلگه سی ادبیات، علم و اینجه صنعت باخیمیندان تورک دنیاسی تاریخینده اؤنملی یئر توتور. خوارزم مدنیتی محیطینده یئتیشن محمود زمخشری نین (۱۰۷۴-۱۱۴۳) اخلاق، دیل و فلسفه یه دایر اثرلری، سلیمان باکیرقانی نین (حکیم آتا) "باغیرقان کتابی" (XII عصر)، برهان الدین رابغوزی نین "قصص الانبیاء رابغوزی" (۱۳۰۲ جی ایل) اثرلری چوخ مشهوردور. بو اثرلرین مؤلفلری خوارزمین مدنی محیطینه منسوب ایدیلر. خصوصیه، باکیرقانی و رابغوزی نین آدی چکیلن کتابلاری خوارزم تورکجه سینده یازیلیمیش ادبی اثرلر اولاراق مرکزی آسیا و ایدیل-اورال تورکلری آراسیندا گئیش یایلمیشدی.

اوغوز و قیپچاق لهجه لری نین المنتلرینی اؤزوندن داشییان خوارزم تورکجه سی ادبی دیل کیمی دشت قیپچاقدا یایلمیشدی. خوارزم شاعرلری قیزیل اوردو ادبیاتی نین انکشافینا بؤیوک تحفه وئریمیشدیبار.

(۱۱) ایلك تورک-مسلمان دولت لرینده

سوسیال، اقتصادی و مدنی حیات

اوغوز و قارلوق یاغولوق لاری نین اهالی سی تورکلردن و قسمنده سغدی لردن عبارت ایدی. سیردریانین اورتا حوزهلریندن ایسیسک گؤل قدر اولان شهرلرده مختلف اؤلکه لردن گلیمیش تاجرلر اولارلا بیرلیکده یاشاییردیبار. محمود کاشغرلی نین یازدیق لارینا گؤره، اسفیجابدان (سایرام) بالاساقونا

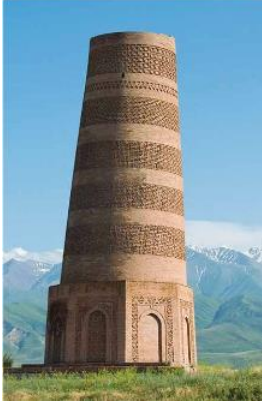
قدر اولان شهر و قصبه لرده تورک لرله سغدی لر بیرلیکده یاشامیش، سغدی لر هم تورک، هم ده سغدی دیلینده دانیشمیشدیلا. کیماک دولتی نین اراضی سینده ایسه کیماک و قیپچاق کیمی کۆچری تورک طایفالاری چوخلوق تشکیل ائتمیشدیر.

قاراخانلی دولتی اراضی سینده فرقلی ائتنیک قورولار منسوب انسانلار بیر آرادا یاشامیشدیلا. دولتین تاراز، بالاساقون، بارسقان، قاشقار کیمی شهرلرینده شهرلی تورک و سغدی لر، اونلارین اطرافینداکی یایلاق لاردا ایسه چیگیل، قارلوق، یاغما، اوغور کیمی تورک طایفالاری یاشاییردی. اوزکند، فرقانه، سمرقند و بخارا شهرلرینده ایسه مسلمان اهالی آرتیق فارسلاشمیش سغدی لرین تۆرمه لری و یئرلی تورک لردن عبارت ایدی. همین وقتده قارلوق طایفالاری یئددی سو بۆلگه سیندن گلیب ماوراء-النهره یئرلشمیشدیلا. شرقی تورکستانین خوتان و تورقان باش شهرلرینده چوخلو سایدا مسلمان تورک لر واردی.

وولقا بولقار دولتی نین اراضی لرینده، اساساً، ولقا و اورال جای لاری حوزه سینده کی بولقار، قیپچاق، باشقیرد تورک لری ایله بیرلیکده سلاویان و فین-اوکور خالق لاری (موردوا، اودمورت، ماری) یاشامیشدیلا.

قدیم تورک جمعیتینده کی قادینلار سایقی، حُرمت تورک مسلمان سلاله لری دورونده ده قورونوب ساخلانیمیش، بو دورده دولت و جمعیت حیاتیندا اهمیتلی ایز قویموش چوخلو سایدا تورک قادین یئتیشمیشدیر. مثلا، سلجوق لو (۱۰۳۸-۱۱۵۷) و خوارزمشاه (۱۰۹۷-۱۲۳۱) سلاله لرینده تورکان خاتونلار، هندوستان تورک-مملوک سلاله سینه منسوب اولان راضیه بیگوم (۱۲۳۶-۱۲۴۰)، مصر تورک-مملوک سلاله سی نین ایلك قادین حکمداری شجره الدورر (۱۲۵۰ جی ایل) کیمی تانیلمیش قادینلار دولت اداره چیلیگینده سؤز صاحبی اولموشلار. تورک جمعیت لرینده مشهور معمارلیق آبیده لری نین بیر قسمی ده قادینلارین شرفینه اینشا ائدلمیشدیر. مثلا، قاراخان لی دورونه عاید اولان عایشه بی بی توربه سی XII عصر، تاراز، قیزیل اوردو ملکه لریندن تۆربیکه خانیم توربه سی XIV عصر، کهنه اورگنج، آذربایجان ائلده نیزلرینه عاید مؤمنه خاتون توربه سی XII عصر، نخجوان، امیر تیمورون تیکدیردیگی بی بی خانیم مسجدی XV عصر، سمرقند، بابورلار دورونه عاید دنیا شهرتلی تاج محل توربه سی XVII عصر، آقرا و باشقالارینی نمونه گؤستمک اولار.

تورک لرین اسلامی قبول ائتمه سی ایله بیرلیکده شهرلشمه گئتدیکجه آرتماغا باشلادی. مسلمان تورک لرین کاروانلاری عربستان باریم آداسی، هندوستان، ایران و سیبیر، ولقا-اورال بۆلگه لرینین قارشیلیق لی تجارتینده واسطه چی اولدو.

بورانا مناره‌سی. قیرغیزستان

عایشه بی‌بی توربه‌سی. ۱۱جی عصر. تاراز. قزاقستان

اونلار اوزاق شمال اۆلكه‌لرین دن خز معمولاتلارینی گتیریب مسلمان اۆلكه‌لرینده و کنارلاردا ساتیردی‌لار. ولقا بولقار دولتی‌نین پایتختی بولقار شهری بۆلگه‌نین ان ابری اقتصادی و مدنی مرکزینه چئوریلدیگی کیمی، سمرقند، بۇخارا، قاشقار، بالاساقون، تاراز شهرلری ده قاراخانلیلارین باش لیجا سیاسی و مدنی مرکزلی رولونو اویناییردی‌لار. خصوصاً ده سمرقند و بۇخارا دین و علم مرکزلی اولراق اسلام دنیاسیندا مشهوریدی. دنیانین اوزاق بۆلگه‌لرین دن طلبه‌لر بو شهرلرین مدرسه‌لرینده تحصیل آلماق اوچون گلیردی‌لر.

بو دورده تورک خالق‌لاری‌نین یاشادیغی و اداره ائتدیگی بۆلگه‌لرین سرحدلری داها دا گئیشلنمیشدی. تورکلر آسیا قطعه‌سی‌نین ساده‌جه مرکزی و شمال-شرق حصه‌سینده دئییل، قطعه‌نین جنوب-غرب حصه‌سینده ده اهالی‌نین بۆیوک حصه‌سینی تشکیل ائتمه‌یه باشلامیشدی‌لار. بو دؤورد تورک طایفالاری یئنی اراضیلره کۆچ ائتمیشدی‌لر. تورکلر غزنوی و سلجوقلو دولت‌لری‌نین حاکمیتینده اولان شمالی هندوستان (ایندیکی پاکستان)، افغانستان، ایران، عراق و سوریا تورپاق‌لاریندا یئرلشه‌رک بورانین یئرلی اهالی‌سی ایله بیر آرادا یاشاماغا باشلامیشدی‌لار. بونولا برابر، تورک سلاله‌لری‌نین اداره ائتدیکلری اراضی‌لرده تورکلرین مدنیتی فارس، عرب، یند، افغان خالق‌لاری‌نین و قافقازین یئرلی ساکن‌لری‌نین مدنیتی ایله قارشیلیق‌لی علاقه‌ده اولموشدور. بونون تملینده ایسه بۆلگه خالقینین عینی اینانجا، یعنی اسلام دینینه اعتقاد ائتمه‌سی دایانیردی. بیر چوخ تورک ضیالیسی‌نین اؤز اثرلرینی فارس و عرب دیللرینده یازدیغی، تورک حاکملری‌نین غزنه، کابل، اصفهان، رئی، بغداد، شیراز، تبریز شهرلرینده مدرسه، خسته‌خانا، مکتب، حمام، کۆرپو و یول‌لار انشا ائتدیردیکلری معلومدور.

بو دورده ایپک یولونون آرالیق دنیزیندن چینه قدر اوزانان شمال و جنوب خطلری تورکلرین نظارتی آلتیندایدی. تورکلرین شهرلر آراسی یول‌لاردا تهلهکه‌سوزلیگی تأمین ائتمه‌سی نتیجه‌سینده فارس، عرب، هیند و چین‌لی‌لرین تجارت کاروانلاری اؤز ارزاق و ماللارینی اوزاق مسافه‌لره آسان چاتدیرا بیلیردی‌لر.

تورک لرین مسکونلاشدیغی اراضی لر ائرکن اورتا عصرلره، خصوصیله تورک خاقانلیق لاری (VI - IX عصرلر) دورونه نسبتا خیلی گئنیشلنمیش و تورک لر فرقلی مدنیت لرله تانیش اولموشدولار. عرب و فارس منبع لرینده شرقی آوروپادان چینه قدر اون مین کیلومترلرله اوزانان گئنیش اراضی لرین بلادالتورک (تورک اۆلکه لری) کیمی وئرلمه سی بو دورلره تصادف ائدیر. بو تورپاق لاری تک-تک دولاشان کاشغرلی محمود اؤزونون "دیوان لغاتالتورک" آدلی اثرینده تورک طایفالارینین یاشادیق لاری جغرافیائی آشاغیداکی کیمی تصویر ائدیردی:

تورک لر ایگیرمی بویدان عبارت دیر. بونلارین هامیسی نوه پیغمبرین اوغلو یافث، یافثین اوغلو تورک دن تۆره ییبیلر... روم (بیزانس) اۆلکه سینه ان یاخین اولان بوی پئچئنئق دیر، سونرا قیپچاق، اوغوز، یئمئک، باشقیرد، باسمیل، کای، باباکو، تاتار، قیرغیز بوی لاری گلیر. بو بوی لارین هامیسی روم اۆلکه سی یانیندان شرقه دوغرو بئله جه اوزانیب گئدیر: چیگیل، توخسی، یاغما، اوغراک، چاروک، چومول، اویغور، تانقوت، ختای.

محمود کاشغرلی نین تورک دونیاسی خریطه سی

بیر قسمی ده بوتون ماوراءالنهرین هر طرفینی تورک اۆلکه سی ساییمیشدیر. بو بۆلگه پیکنددن (بخارا) باشلا ییر... ماوراءالنهردن، پیکنددن شرقه قدر تورک اۆلکه سی دیر. سمرقنده سمیرکند دئییلیر. نئجه کی شاش (چاچ) شهرینه داشکند دئییلدی کیمی، اؤزکند، تونکند آدلاری دا واردیر... بو شهرلری تورکلر قوروب، آدلارینی دا اؤزلری قویوبلار».

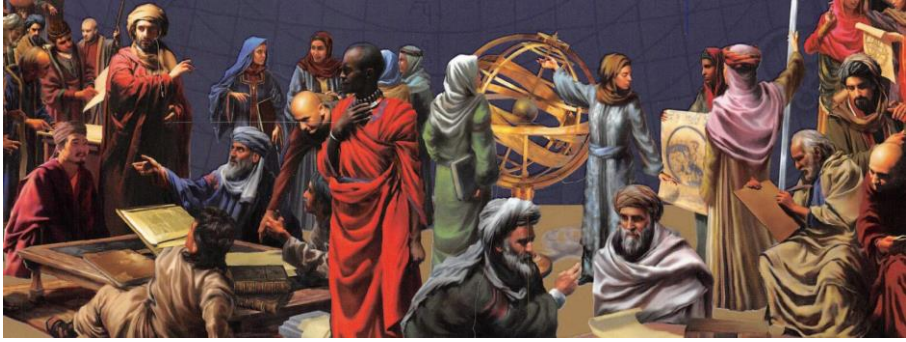
ابوعبدالله محمد ابن موسی الخوارزمی IX عرصده خوارزمده یاشامیش مرکزی آسیالی علم آدمی، ریاضیاتچی و اولدوز تانیاندير. او، گنج یاشلاریندا یونان و هند علملرینی مکمل اؤیرنمیشدی. اساسینی قويدوغو "بيت الحکم" ده بیر چوخ تانیلمیش علم آدمالاری ایله برابر علمی آراشدیرمالار آپارمیشدی. بو قوروم او دورده بیر نوع علملر آکادمیاسی وظیفه سینی داشییردی. اونون گؤردوگو ایشلر آوروپادا انتباه دورو علمی نین انکشافیندا بؤیوک رول اوینامیشدی. الخوارزمی ریاضیات علمی تاریخینده جبری ریاضیاتین آیریجا بیر ساحه سی کیمی تقدیم ائتمیشدیر. جبر تئرمینی نین اؤزونون "الجبر" اثری نین آیدندان گؤتورولوب، الخوارزمی لقبی ایسه آگوریتیم آدلی ریاضی تئرمینه چئوریلیمیشدیر.

الخوارزمی نین ریاضیات علمینه عایید اثرلری آوروپا اونیورسیتت لرینده اساس درس وسایطی کیمی استفاده اولونموشدور. الخوارزمی ساده جه ریاضیاتلا دئیل، جغرافیا ایله ده ماراقلانمیشدیر. اونون جغرافیا یا حصر اولونموش "یئر کوره سی حقیقده" کتابی بوتون دنیا دا مشهور دور. الخوارزمی یئرین ساحه سی و حجمی نین حسابلانماسی ایله باغلی حسابلامالار آپارمیش، آسترونومییا ساحه سینده اثرلر یازمیش و گوئی جسملری نین حرکت قایداسینی علمی باخیمدان آچیقلامیشدیر.

الخوارزمی نین یاراتدیغی دنیا خریطه سی پئولئمنیین ترتیب ائتدیگی خریطه دن حقیقته داها

یاخین دیر.

"بيت الحكمة" خوارزمی

بیر قیسمی ده بوتون ماوراءالنهرین هر طرفینی تورک اۆلکهسی سایمیشدیر. بو بۆلگه پکنددن (بخارا) باشلا ییر... ماوراءالنهردن، پکندن شرقه دک تورک اۆلکهسیدیر. سمرقنده سئمیزکند دئییلیر. نجه کی، شاش (چاچ) شهرینه داشکند دئییلدیگی کیمی، اوزکند، تونکند آدلاری دا واردیر... بو شهرلری تورکلر قوروب، آدلا رینی دا اۆز لری قویوبلار.

ابونصر فارابی

الفارابی ابونصر محمد ابن محمد ابن طرخان ابن اوزلوغ الفارابی التورکی IX عصرده یاشامیش مشهور تورک فیلسوفو، ریاضیاتچی سی و موسیقی نظریچی سی دیر. داهی عالم اوترار (فاراب) شهرینده آنادان اولموشدور. او، چاچ، سمرقند، بخارا و بغداد شهرلرینده مکمل تحصیل آلمیش، عرب، فارس، یونان و هند مدنیتلرینین نابلیتلری ایله یاخیندان تانیس اولموشدور.

الفارابی علمین مختلف ساحه لرینه عایید ۱۵۰دن چوخ اثر یازمیشدیر. "المدینه فاضیله"، "سیاست-المدنی"، "الموسیقی الکبیر" ادلی اثرلری ان مشهورلاری دیر. الفارابی نین اثرلری غرب و شرق اۆلکه لرینده علمین انکشافیندا بۆیوک رول اوینامیش و بوتون بشریتین فکر خزینه سینه اۆز تحفه سینینی

وئرمیشدیر. اونا گؤره ده فارابی یونان متفکری ارسطوتئلدن سونرا "ایکینجی معلم" ("معلم ثانی") لقبینی داشیمیشدیر.

۵ جى بۇلوم تورک - مونقول دولتلىرى

اساس موزولار:

مونقول امپىرىياسى

قىزىل اوردو دولت

چاغاتاى خانلىغى

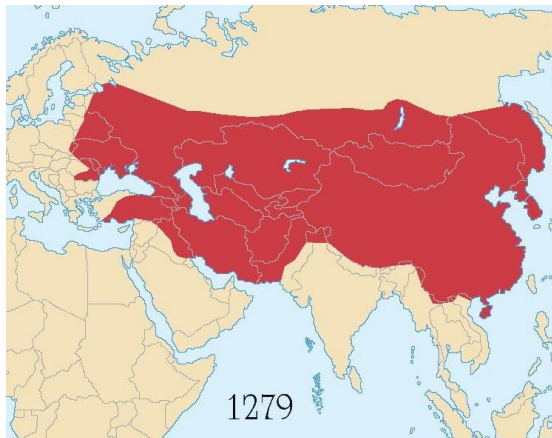
موغولوستان خانلىغى

اىلخانلىق دولتلىرى

خوبىيلى خانلىغى

تورک-مونقول دولتلىرىنىڭ سوسىيالىق-اقتصادىي ۋە مدنىيىتى

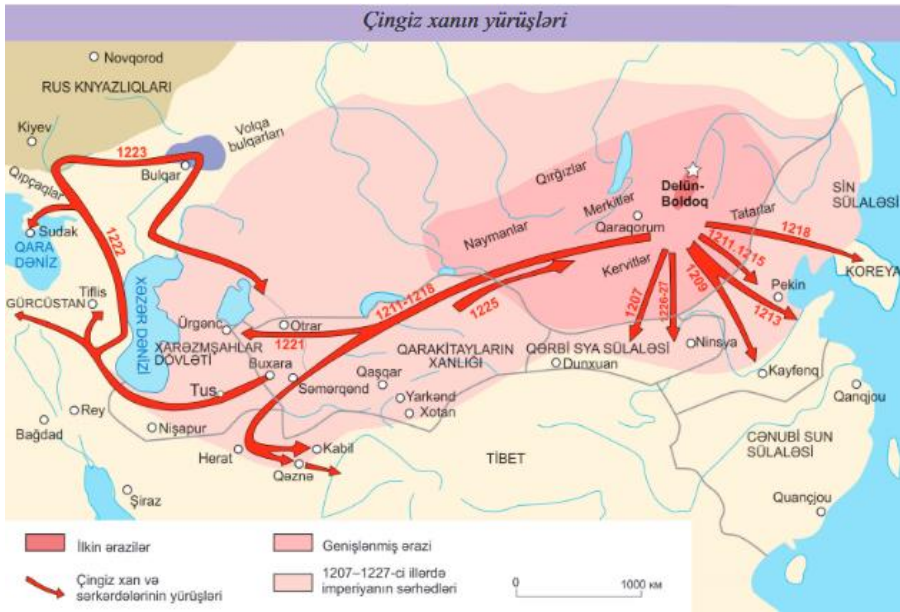
(۱) مونقول امپىرىياسى

بو دولت XIII - XIV عصرلردە موجود اولموشدور. دولتلىق قوروجولارى دىنيا تارىخىنىڭ چىڭگىزخان آدى بىلەن مشهور اولان تىمورچىن ۋە اونون تۇرەمەلىرى اولموشدور. ان يوكسك زىروەيە چاتدىغى دورلردە

بو امپریا مونقولوستان، چین، کوره، جنوبی سیبیر، مرکزی آسیا، ایران، کیچیک آسیا، قافقاز و شرقی اوروپانی احاطه ائتمیشدیر.

XIII عصرین اول لرینده ایندیکی مونقولوستانین اراضی سینده تورک دلیلی نایمان، کری، جلاپری، کونقورات، مونقول، تاتار خانلیق لاری و سیاسی بیرلیک لری واردی. کیات مونقول طایفاسینا منسوب اولان تیمورچین بو سیاسی قوروملاری لغو ائده رک ۱۲۰۶ جی ایلده چنگیزخان لقیینی آلمیش، اونون و کرولن چاپلاری آراسینداکی بؤلگه اوزه رینده اؤز حاکمیتینی قوروموشدو. بوندان سونرا او، قونشو طایفالاری اؤز نظارتی آلتینا آلمیشدی. ۱۲۰۷-۱۲۰۸ جی ایللرده اونون بؤیوک اوغلو جوجی یئنی سئی، جنوبی سیبیری، تورفانی، همچنین چینین شمال و غرب حصه لرینی اله کئچیرمیشدی.

چینگیزخانین یوروش لری

شرقی تورکستان و ینددی سونو توتدوقدان سونرا چنگیزخان مرکزی آسیانین باشقا بؤلگه لرینی ده اؤز اراضی لرینه قاتماق اوچون حاضریق ایشلری گؤرمه یه باشلامیشدی. "وترار فاجعه سی" آدی ایله تاریخه دوشموش حادثه بو پلانین حیياتا کئچیریلمه سی اوچون بیر بهانه اولموشدو. ۱۲۱۸-جی ایلده چنگیزخانین گؤنדרدیگی ۴۵۰ ادامدان و ۵۰۰ دوه دن عبارت اولان تجارت کاروانی اوترار شهرینه گیرن زمان شهرین حاکمی کایرخان خوارزمشاهلا ال بیر اولاراق کاروانی اسیر آلمیش و چوخلو سایدا تاجر اؤلدورموشدو.

جوجى (بوشى) خان توربهسى. ۱۳جو عصر. اولى تاو (اولو داغ)، قزاقستان

مونقول قوشونلارى ۱۲۱۹جو ايلدن باشلاپ، خوارزمشاهلار دولتى نين اساس شهرلى اولان اوتتار، سمرقند، بخارا و اورگنجى اله كنجيريب، ۱۲۱۹-۱۲۲۴جو ايللرده بوتون مركزى آسيا يعنى اوز نظارتلىرى آلتينا آلميشدىلار. بو حربى اوغورلاردان سونرا چنگيزخان اوز الينده اولان تورپاق لارى دورد اوغلو آراسيندا بؤلوشدورموشدو. ايرتيش چاپيندان باشلاپ، غرب طرفى آرووپايا قدر اوزانان "ات ديرناغيندان بوتون تورپاقلار" اونون بؤيوك اوغلو جوجى نين پايى اولموشدو. ايكنجى اوغلو چاغاتايا شرقى توركوستان، يئددى سو، ايندىكى جنوبى قزاقستان تورپاق - لارى، همچنين ماوراءالنهر و خراسان، اوچونجو اوغلو اوگنديه غربى مونقولوستان، آلتاي لار، تارباقاتاي و ايرتيش چايى نين يوخارى حوزة- سيندهكى تورپاق لار، دوردونجو اوغلو تولويا ايسه مونقولوستان وئريلميشدى.

چنگيزخانين قوبىلاي و هولوكو آدى نولهلى نين حربى يوروشلىرى نتيجه سينده چين، ايران، آذربايجان، جنوبى قافقاز، عراق تورپاق لارى دا مونقول دولتينه قاتيلميشدى. بئله ليكله، چنگيزخان و اونون تۇرمه لرى طرفيندن الدهه انديلميش تورپاق لاردا سونرالار تاريخده قيزيل اوردو دولتى، چاغاتاي دولتى، مونقولوستان خانليغى، ائلكانيلىر دولتى و قوبىلاي خانليغى (يون امپرياسى) كيمي آيرى-آيرى دولت لار يارانميشدى. بير چوخ تورك اؤلكهسى ده آدى چكىلن دولت لرين تركيبينده اولموشدو.

۲) قيزيل اوردو دولتى

قیزیل اوردو دولتی ۱۲۴۰جی ایللرده چنگیز امپریاسی نین غرب تورپاق لاریندا قورولان بیر خانلیق- دیر. اونون اراضی لری شرقی آوروپا، شمالی قافقاز، جنوبی روسیا بؤلگه لری و دشت قیپچاقی احاطه ائدیردی. ان قدرتلی دورونده قیزیل اوردو دولتی اؤز حاکمیتینی شرقی آوروپادا دنپر چایی نین ساغ ساحلریندن اورال داغ لارینا و سیبیره قدر یایمیشدی. قیزیل اوردونون جنوب سرحدلری قارادنیز، قافقاز داغلاری و ائلخانلیق لر دولتی نین حاکمیتی آلتیندا اولان آذربایجانا قدر چاتمیشدی. ایدیل (ولقا) چایی ساحلیندکی بول- قار (قازان)، سارای-باتی (هشترخان یاخینلیغی) و سارای-برکه (ایندیکی وولقوقراد اطرافی) شهرلری قیزیل اوردو دولتی نین اداره ائتمه مرکز لری اولموشدور.

جوجی نین بؤیوک اوغلو **باتی خانین** (۱۲۳۷-۱۲۵۶) شرقی آوروپا یا اوغورلو حربی یوروش لری سایه سینده جوجی دولتی نین اراضی سی گئنیشلنمیشدی. شرقی آوروپا دولت لری و روس کنیازلیق لاری قیزیل اوردودان آسیلی لیق لارینی قبول ائده رک خراج وئرمه لی اولموشدولار.

باتی خان دان سونرا تخته چیخان **برکه خان** (۱۲۵۷-۱۲۶۶) اسلام دینینی قبول ائده رک قیزیل اوردونون دیگر مرکزی مونقول دولتی نه باغلی لیغینی رد ائدیپ مستقل لیک ادعاسینا باشلامیش و بوتون مونقول دولت لری حکمدارلاری نین اشتراک ائتدیگی قورولتایا گئتمک دن امتناع ائتمیشدی. او، ۱۲۶۰جی ایله ایدیل چایی نین آشاغی حوزه سینده اورتا عصر لرین ان بؤیوک شهرلریندن بیر ی ساییلان سارای برکه شهری نین اساسینی قویموشدور. برکه خانین اؤلوموندن سونرا **منگو تیمورخان** (۱۲۶۶-۱۲۸۲)، **توختاخان** (۱۲۹۰-۱۳۱۲)، **اؤزبک خان** (۱۳۱۲-۱۳۴۲) و **جانیبی خان** (۱۳۴۲-۱۳۵۷) قیزیل اوردونون گوجونو و قدرتی نی قوروموشدولار.

*Özbək xanın adına Azovda
zərb olunan, üzərində qədim
türk yazıları olan pul. XIV əsr*

اؤزبک خانین حاکمیتی دورونده اسلام دینی دولت دینی اولاراق قبول ائدیلمیشدیر. بونولا برابر، قدیم تورک عنعنه لری قورونموش، اویغور ایقباسی ایله تورک دیلینده امر و فرمانلار یازیلیمیشدیر. بوندان باشقا، شمالی قافقازلا کریم آراسینداکی آزوو بؤلگه سینده اؤزبک خانین آدینا اوزرینده اورخون- تورک الفبالی یازی لار اولان گوموش پول لار ضرب اولونموشدور.

جانیبی خانین اولوموندن سونرا تخت اوغروندا مبارزه باشلامیشدیر.

اۆزبک خان مچیدی ۱۳۳۳، کریم

توختامیش خان ۱۳۸۰ جی ایله امیر تیمورون دستهیی ایله تخته چیخاراق بو قارشى دورمالارا سون قويموشدور. سونرالار امیر تیمورون قیزیل اوردویا قارشى يوروشلر تشکیل ائتمهسى و تخت اوغروندا مبارزه لرین یئنی دن باشلاماسى دولتین ضعيفلمه سینه گتیریب چیخارمیشدیر. بو چکیشمه لر نتیجه سینده پارچالانان قیزیل اوردو اراضی لرینده چینگیز خانین نسلیندن اولان شاهزاده لر طرفیندن بیر نئجه خان لیک قورولموشدور. داها سونر آروسیا چارلیغی نین سلفی ساییلان مسکوا کنیازلیغی مستقل لیک اله ائتمیشدیر. مسکوا کنیازلیغیندان کناردا قالان غریده کی اراضی لری کریمخانلیغی اله کئچیرمیش و ۱۵۰۲ جی ایله قیزیل اوردو دولتی نین موجودلوغونا سون قویولموشدور.

قیزیل اوردونون تاریخیندن باشلانان دولتچی لیک عنعنه لری سونرالار ایدیله - یاییک (ولقا- اورال)، کریم و مرکزی آسیا اراضی لرینده یارانمیش بیر چوخ تورک و مونقول اصیل لی سلاله لر اوچون عمومی عنعنه اولدو.

آغ اوردو دولتی. بو دولت جوجی ایالتی نین، یعنی قیزیل اوردونون شرق حصه سینده یارانمیشدی. دولتین قوروجوسو جوجی نین بؤیوک اوغلو، باتی نین بؤیوک قارداشی اوردا اجن اولموشدور. اولجه قیزیل اوردونون ترکیبینه اولان آغ اوردو سونرادان اداره مرکز لریندن بیرینه چئوریلیمه یه باشلامیشدیر. آغ اوردونون سرحدلری شرقده آلتای داغلارینا، غریده یاییک (اورال) چایی ایله آرال دنیزینه، شمالدا سیبری و جنوبدا سیردریا چاپینا چاتمیشدی. دولتین اهالی سینی اساس قیپچاق، قانقلی، قارلوق، آرقین، کرهئی، نایمان، جلایری، کونقورات و مرکیت کیمی تورک طایفالاری، همچنین بیر چوخ تورکلمیش مونقول طایفالاری تمثیل ائتمیشدیر. آغ اوردونون ترکیبینه داخل اولان سیردریانین شمال حوزه سینده کی تورپاق لاردا بیر سیرا شهرلر واریدی. اوترا و تاراز بؤلگه لرینده اوتوراق مدنیت یوکسک انکشاف ائتمیشدی. سیغناک و تورکستان شهرلری آغ اوردونون اداره ائتمه مرکز لری رولونو اوینایردی. آغ اوردونون ائتنیک قورولوشو و سیاسی حیاتی قازاخ خالقى نین فورمالاشماسیندا مهم رول اوینامیشدیر.

قیزیل اوردونون بینۆره سینده سونرالار قازان خان لیغی (۱۴۳۸-۱۵۵۲)، کیریم خان لیغی (XV - XVII)، هشترخان خان لیغی (۱۴۵۹-۱۵۵۶)، قاسم خان لیغی (۱۵۵۲-۱۶۸۱)، تومن خان لیغی (سیبیر، XVII - XV)، اۆزبک خان لیغی (ابولخیر، ۱۴۲۸-۱۴۶۸؛ شیانیلر، ۱۵۰۱-۱۶۰۱)، قازاخ-خان لیغی (۱۴۶۵-۱۸۴۷/۱۸۲۲)، همچنین نوقای اوردوسو (۱۴۴۰-۱۶۳۴) کیمی سیاسی قوروملار اورتایا چیخمیشدیر.

قیزیل اوردو حکمدارلاری اۆلکه نین مدنی حیاتینا بؤیوک اهمیت وئرمیشدیلر. اونلار دشتی-قیپچاقین بیر چوخ بۆلگه لرین ده شهرلر سالاراق بورالارا شاعر، فقیه (الهیات عالمی)، صنعچی و دیگر علم آداملارینی دعوت ائتمیشدیلر. بو جور فعالیتلر نتیجه سینده خانلیغین بولقار، سارای-برکه، یئنی سارای، حاجی تارخان (هشترخان) و اورگنج کیمی اساس شهرلرینده اثرلرینی قیپچاق تورکجه سینده یازان شاعر، اوزان و تاریخچی لر یئتیشمیشدی XIV عصرده یاشامیش شاعرلردن سیف سارایی نین "گلستان تورکی"، خوارزمی نین "محبث نامه"، قطبون "خسرو و شیرین"، دوربی نین "یوسف و زلیخا" کیمی اثرلری، آسان قایقی و قازتوغان-جیرو کیمی خالق اوزانلاری نین شعرلری، اؤتمیش حاجی نین "چنگیزنامه" (XVI عصر) اثری، قیزیل اوردو خانلاری نین اویغور الفباسی ایله یازیلان فرمانلاری، "اؤدیگه داستانی" بو دورون پارلاق ادبی و تاریخی اثرلری دیر.

XIV عصره عاید قدیم قیپچاق تورکجه سی و لاتین حرفلری ایله یازیلیمیش "جودئخ جومانجوس" ("کومان کتابی") و محمود بولقاری نین "نهج الفرادیس" ("جنته آچیق یول") اثرلری قیزیل اوردو دورونون دیل و مدنیتی نین عکس ائتدیرن اثرلرندیر. اوزان آسانقایقی نین اثرلرینده بیر چوخ تورک جمعیتلری اوچون قیزیل اوردو مدنیتی نین اورتاق اولماسیندان بحث ائدیلیر. نوقای لار، قازاخ لار، قاراقالپاق لار، باشقیردلار، قوموق لار، قیرغیزلار و کریم تاتارلاری آراسیندا قورونان آسانقایقی شعرلریندن بیرینده بو اورتاقلیغا دایر بئله سؤزلر یئر آلیر:

"نوگای، قازاق، باشقورت توبیمیز بیر،

آلتای، ایرتیش، اورالنی قیدیرغانیمیز."

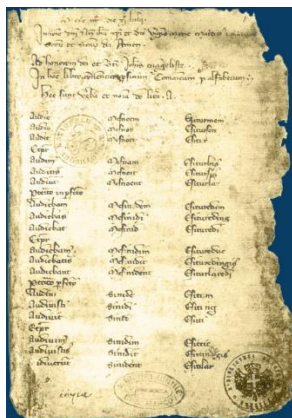
(نوقای لار، قازاخ لار، باشقیردلار - کؤکوموز بیردیر. آلتای، ایرتیش و اورال تورپاقلارینی گزمیشیک).

سیف سارایی

قیزیل اوردو ادبیاتی نین گؤرکملی نماینده لریندن بیرى اولان سیف سارایی ۱۳۲۱-۱۳۹۱ جی ایللرده یاشامیشدیر. او اؤزونون "گلستان تورکی" اثرینی سیردریا ساحل لرینده یازماغا باشلامیش، مصر تورک-مملوک سلاله سی اراضی سینده، نیل چایی ساحلینده باشا چاتدیرمیشدیر. بو اثر مشهور فارس شاعری سعدی شیرازی نین "گلستان" آدلی کتابی نین سربست ترجمه سی دیر. ائرده خیر و شر، قدرلیق و مرهمت، آتا و اوغول، دوغرو و یالان، حکمدار و کندلی، ار و آرواد، کیچیک قارداشلا بؤیوک قارداش مناسبتلری نین نئجه اولماسی بارده سواللارا جواب وئرلییر.

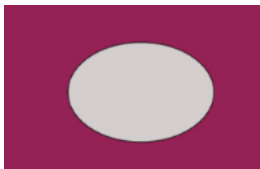
آردیندان قیپچاق دلیینه چئوریلیمیش دعالار، الهی لر، ۴۷ قیپچاق تاپماجاسی و قیپچاق قراماتیکاسینا عاید بعضی قایدالار شرح اولونموشدور.

بو اثر ایلك تورک-آوروپا دیل لری لغتی کیمی تانینمقلا برابر، قدیم قیپچاق تورک دیلی نین انکشاف ائتمیش ادبی بیر دیل اولدوغونو تصدیق ائدیر.

جودکس کومانیکوسدان بیر صفحه

(۳) چاغاتای خانلیغی

اول لر چینگیز خانین امپریاسی نین ترکبینه اولان بو خانلیق XII-XIV عصرلرده موجود اولموشدور. پایتختی ماوراءالنهرده کی کارشی شهری (جنوبی اؤزبکستان) اولان چاغاتای خانلیغی داها چوخ یئرلی خالق لاری و تجارت شهرلرینی اؤز حمایه سی آلتیندا ساخلامیشدیر. باشقا سؤزله دئسک، اونون تورپاق لاری یئددی سو، شرقی تورکستان و ماوراءالنهر کیمی اکینچی لیک اوچون الوثریشلی اولان بؤلگه لردن عبارت اولموشدور.

چنگیزخان اولوموندن اول کئچمیش قاراختای دولتی و خوارزمشاهلار سلطنتینه آیدولموش کاشغر اطرافینداکی اراضی لری، ماوراءالنهرین بؤیوک حصه سینی اوغلو چاغاتایا وئرمیشدی. چاغاتایین همین تورپاق لاردا ۱۲۲۷ جی ایلده اساسینی قويدوغو خان لیق ۱۳۷۰ جی ایلده تیمور طرفیندن داغیدیلانا قدر وارلیغینی قوروپوب ساخلامیشدیر.

۱۲۴۱ جى ايلده چاغاتاى خانين اۆلۈمۈندىن سونرا اونون وارثلىرى مركزى مونقول دولتىنە قارشى مبارزه يە باشلامىشىدىلار. ۱۲۶۶ جى ايلده تخته چيخان مۇباركشاھ اسلام دينىنى قبول ائدن ايلك چاغاتاى خانى اولموشدور. چاغاتاى دولتى ان پارلاق دورونو كىبىك خانين (۱۳۱۸-۱۳۲۶) حاكمىتى دورونده ياشامىشىدىر. كىبىك خان كۆچرى حياتدان امتناع ائدەرک اۆزۈنە قارشى شەھيىنە ساراي تىكىدويمىش و اوتوراق حيات طرزىنە كىچمىشىدىر. بو دورده اقتصاديات انكشاف ائتمىش، كىبىك طرفىندىن ايلك چاغاتاى پوللارى ضرب اولونموشدور. بو يئرلشمە و شەرلشمە ايلە بىرلىكده اھالى نىن دىن باخىمىندىن اسلاملاشماسى، دىل باخىمىندىن ايسە توركلشمەسى پروسەسى باش وئرمىشىدىر. بو دورده ماوراءالنھردە مسكونلاشمىش و شەر مدنىتىنە اويغونلاشاراق توركلشمىش غربى چاغاتاى خانلىغى نىن اھالىسى اۆزلىرىنى چاغاتاىلى آدلاندىرماغا باشلامىشىدىر. بعضى تارىخچىلار اونلارنى ھم دە چاغاتاى توركلرى، استفادە ائتدىكلىرى دىلى ايسە چاغاتاى دىلى و يا چاغاتاى توركجەسى آدلاندىرمىشلار

XIV عصرده چاغاتاى دولتى داغىلاراق آلتى شەر (ياركند خانلىغى)، مونقولوستان (يئددىسو - شرقى توركوستان)، اويغورستان و ماوراءالنھر كىمى دۆرد بۆلگە عىنى سلالە نىن مختلف قوللارى طرفىندىن اداره اولونماغا باشلادى. دولتىن شرق بۆلگەسىندە تخته چيخان توغلو ق تيمور غرب بۆلگەسىنى الە كىچىرەك چاغاتاى خانلىغى نىن اراضى بوتۇلوگونو يىنى دن برپا ائتدى. چاغاتاى دولتى نىن سىياسى حياتىندا بارلاس، جلايرى، آرلات، كونقورات، آرقىن، دوكلات كىمى تورك-مونقول طايفالارىندىن اولان سركدەرلر بۇيوك نفوزدا مالكايدىلر. حربى خدمتلىرى قارشىلىغىندا اونلار اۆز طايفالارى ايلە بىرلىكده "سويورقال" آدلانان (ھدىە اولونموش تورپاق) بۆلگەدە كى ال وئرىشلى تورپاقلار وئرىلىردى. سونرالار دولتىن شمال شرق بۆلگەلىرىندە، يعنى يئددىسو و شرقى توركوستاندا دوكلاتلار، ماوراءالنھردە ايسە بارلاس لار دولت ادارهسىندە بۇيوك گوچە مالك اولدولار.

(۴) موغولوستان

(شرقى چاغاتاى) خانلىغى

چاغاتاى دولتى داغىلدىقدان سونرا موغولوستان خانلىغى جنوب-شرقى قزاقستان، قىرغىزىستان و شرقى توركوستان حدودلارىندا كى اراضى لردە XIV عصرىن اورتالارىندا XVI عصرىن اوللرىنە قدر موجود اولموشدور. اولجە دولتى دولات طايفاسىندىن اولان بولاتشى اداره ائدىردى. دولات، آرقىن، بارلاس، كانقلى، جلايرى و باشقا تورك طايفالارى دولتىن اساسىنى تشكىل ائدىردى. دولتىن پايتختى آمالىق شەرى ايدى. ۱۳۴۸ جى ايلده توغلو ق تيمور تخته چىخدى. او، ۱۳۶۰-۱۳۶۱ جى ايلردە ماوراءالنھرە يوروش ائدىب قايتىدىقدان سونرا وفات ائتدى. بوندىن سونرا تخته ايلياس خوجا چىخدى. اونون ۱۳۶۵ جى ايلده داشكند ياخىنلىغىندا باشلاتدىغى دۇيوشدە امير تيمور مغلوب اولدو. بوندىن سونرا

آ امیر تیمورون یوروش لری دوام ائتدیگینه گۆره موغولستان دولتی تامامیله ضعیفلهدی. ۱۴۰۵ جی ایلده امیر تیمورون اؤلوموندن سونرا موغولوستان یئنی دن مستقل دولت اولدو. بو دورده حاکمیتین باشیندا احمد، محمد، شر محمد و ویسی خانلار دور اوردو. ۱۴۲۸ جی ایلده ویسی خانین اؤلوموندن سونرا اونون اوغوللاری یونوس و ائسنبوغا آراسیندا تخت چکیشمه لری باشلادی. دولت امیرلری نین دسته بی ایلده اسنبوغا ۱۴۴۳-۱۴۶۲ جی ایللرده تخته اوتوردو. اوندان سونرا حاکمیت یونس خانین ایله کئچدی. یونس خانین نوه سی عبدالرشید خانین حاکمیتی دورونده موغولوستان دولتی پارچالانماغا باشلادی. چوخ کئچمه دن یئددی سو بؤلگه سی قازاخ خانلیغی نین ترکیبینه قاتیلدی.

"تاریخ رشیدی"^۱ ادلی اثرده موغولوستان دولتی نین اراضی سی بئله تصویر اولونور: "موغولوستان آدلانان اؤلکه نین اوزونلوغو و ائنی یئددی-سککیز آیلیق یولدور. شرقده باریس گؤل، امل و ایرتیش دا داخل اولماقلا کالمیک لارین تورپاقلاری ایله، شمالدا گۆکچه ده نيز (بالخاش)، تورکوستان و داشکندله، جنوبدا ایسه فرقانه ولایتی، قاشقار، آغسو، چالیش و تورفانلا هم سرحددیر.

۵) ائلخانی لر (هولاکولر) دولتی

XIII – XIV عصرلرده حکم سورموش و ایلک وقتلر چینگیزخان امپریاسی نین بیر حصه سی اولموش بو دو لتین مرکزی تورپاقلارینی تاریخی آذربایجان اراضی سی تشکیل ائدیردی، پایتختی ایسه تبریز شهری ایدی. بو دولت چنگیزخانین نوه سی (تولویون اوغلو) هولاکو (۱۲۵۶-۱۲۶۵) طرفیندن قورولموشدو. دولت هولاکو خانین داشیدیغی ائلخان تیتولو ایله باغلی اولاراق ائلخانی لر دولتی آدلانیردی.

^۱ فضل اله رشیدالدین همدانی نین یازدیغی "جامع التواریخ".

اٹلخانلى لار دۇوروندىن بىر مېنىاتور

آذربايجانين بوتون تاريخى اراضى لرينى توتان هولاکو خان ۱۲۴۳ جو ایلده کۇسداغ دۇيوشونده تورکيه سلجوقلو (آنادولو) دولتىنى اۇز تابعليينه آلميش، ۱۲۵۸ جى ایلده بغدادى اله کئچيرميش و بونولا عباسى لر خلافتى نين وارليغينا سون قويوموشدور. اٹلخانيلر سوريا و فلسطينى اشغال ائتديکدن سونرا مصره دوغرو ايره ليلمه يه باشلاميشديلار.

قازان (محمود) خانين (۱۲۹۵-۱۳۰۴) حاکميتى دورونده اٹلخانلى لراملام دينينى قبول ائتميشديلر. بوندان اول اٹلخانلى حکمدارلارى تبت بوديزمى و نسطوريانليغين (خرىستيانليقدا طريقت) ياييلماسينا دستک وئرميشديلر XIV عصرين اوللرينده باش وئرميش داخىلى چکيشمه لر نتيجه سينده اٹلخانيلر دولتى پارچالانماغا باشلاميش، ۱۳۳۵ جى ایلده ابوسعيد بهاديرين (۱۳۱۶-۱۳۳۵) اولوموندىن سونرا بو پروسه خصوصيله سرعتلنميشدير.

اٹلخانيلر دۇورونون حاکم زومرهسى - مېنىاتور

بئله لیکله، ائلخانی لر دولتی اهمیت لی سیاسی قوه به چئوریلیمیشدیر. امپریانین مرکزی آذربایجان ایدی. ایران، عراق، کیچیک آسیا و جنوبی قافقاز بو دولتین حاکمیتی آلتیندا، یاخود نفوذ دایره سینده اولموشدور. بو دورده اهالی سنین اساس حصه سی اوغوز تورکلریندن عبارت اولان دولتین ترکیبینه چنگیزخانین نسل لری ایله برابر، بیر چوخ تورک-مونقول طایفالاری دا داخل اولموشدور. بوتون بونلارا رغما، اوغوز مدنیتی اؤز نفوذونو قورو یوب-ساخلامیش، نتیجه ده، بو طایفالارین تدریجاً آسیمیلیسیاسینا گتیریب چیخارمیشدیر. ائلخانی لر دولتی نین رسمی دیلی تورک، مونقول و فارس دیل لری اولموشدور.

۶) قوبیلای خانلیغی

XIII – XIV عصرلرده موجود اولموش بو دولت ده مونقول امپریاسی نین بیر پارچاسی ساییلردی. پایتختی چینده کی خانبالیق (پکن) شهری ایدی. دولت چنگیزخانین نوه سی (تولویون اوغلو) قوبیلای خان (۱۲۶۴-۱۲۹۴) طرفیندن قورولموشدو. سونرالار بو دولت چین (یوان امپریاسی) آدی ایله ده تانیلردی.

قوبیلای مونقوللارین باش حکمداری مونکه (منگو) خانین (۱۲۵۱-۱۲۵۹) قارداشی و ائلخانی لر دولتی نین قوروجوسو هولاکوخانین بؤیوک قارداشی ایدی. قوبیلای گنجلیک ایللرینده چین دیلینی اؤیرنمیش و چین مدنیتینه بؤیوک ماراتق گؤستمیشدی.

۱۲۵۱ جی ایلده قارداشی مونکه مونقول دولتی نین باش حکمداری سئچیلندن سونرا قوبیلای شرقده کی اؤلکه لری، هولاکونو ایسه غرب تورپاق لارینی اشغال ائتمه یه گؤندرمیشدی. ۱۲۵۹ جو ایلده مونقول امپریاسی نین باش حکمداری مونکه نین اؤلوموندن سونرا قوبیلای کیچیک قارداشی آریک بوغا آراسیندا مونقول امپریاسینین باش حکمداری اولماق اوغروندا چکیشمه باشلامیش، نتیجه ده، قوبیلای غالب گلیمیشدی.

۱۲۷۱ جی ایلده خوبیلای اؤز دولتی نی چین دیلینده یوان آدلاندیرمیش، خانبالیق (چین دیلینده دادو، ایندیکی پکن) شهرینی پایتخت سئچمیشدی.

۱۲۷۶ جی ایلده یوان امپریاسی جنوبی سونق سلطنتینه سون وئره رک چین تورپاقلارینی بیرلشدیرمیشدی.

قوبیلایین حاکمیتی دورونده چینه چوخلو سایدا آوروپالی سفر ائتمیشدی. اونلاردان ان مشهورو مارکوپولو ایدی. او، قوبیلای امپریاسی نین و گزدیگی باشقا بؤلگه لرین سیاسی، اقتصادی و مدنی حیاتی نا دایر بیر چوخ ماراتلی معلومات لار قید ائتمیشدیر.

قوبىلاي سلالهسى دورونده دولت مونقول، تورك و چين عنعنه لرينه اويغون اداره اولونموش، لاکين معين بير مدتدن سونرا چين مدنيتى اوستونلوك تشکيل ائتمه يه باشلاميشدى. اولجه مونقول لارين دولت ايشلرينده مركزى آسيادان گلن تاجرلره، ياخود يئنى اشغال لاردا مونقول لارا كۆمك ائدن مسلمانلارا اوستونلوك وئريلميشدى. خوارزملى قديم تاجرلر نسليندن اولان محمود يالاواج بونون پارلاق نمونهسى دير. صداقتلى خدمت لرينه گۆره اونا يوان دولتى نين پايتختى خانباليق (پكن) شهرى نين واليسى وظيفه سيني وئرميشديلر.

چنگيزخان و اونون تۆرمه لرى دنيا تاريخينده ان بۆيوك امپريا قوردوقلارى زمان قديم تورك دولت عنعنه لرينين انكشاف ائتديره رك مونقول عنعنه لرى ايله بيرلشديرميشديلر. بو تورك مونقول سياسى بيرليگينده، باشقا تورك دولت لرينده اولدوغو كيمي، حكمدارلار خاقان، خان، ياخود خان آدلانديريليدى. همين دورده مونقول لارا خاص اولان "نۆكر" ليك (مونقولجا "دوست"؛ دايمي خدمته - كى عسگر ليك) و "نويون" لوق (سرکرده ليك) سيستى يارانميشدير.

۷) تورك-مونقول دولت لرينده

سوسىال، اقتصادى و مدنى حيات

چنگيزخان دورونده تورك-مونقول طايفا و خانلىق لارى بير - بيرى ايله قونشو حاليندا ياشاميش، حيواندارلىقلا برابر، اوچولوقلا دا مشغول اولموشدولار. چنگيزخان جنوبى سيبير، آلتاي و مركزى آسيانين ديگر بۆلگه لرينده كى تورك-مونقول طايفالاريني اۆز لرينه قاتاراق سرت نظام-انتظامى اولان گوجلۇ بير اوردو ياراتميشدى. نايمان، كثرى، كونقورات، جلايرى، مانقىت، تاتار، كىيات، بارلاس، دولات، كيدان كيمي تورك، مونقول و تونقوز منشألى طايفالار چنگيزخانين اوردوسونون اۆزه ييىنى تشکيل ائديرديلر. اونون اوردوسو مركز، شرق و غرب قوللاريندان عبارت اولوب، تومن (اون مين ليك)، مين ليك، يوزلوك و اونلوق لارا بۆلونوردو. بو قورولوش هون و تورك امپريالارى نين تاريخى و عنعنوى دوامليلىغى - نين نمايشى دير.

مونقول امپرياسى نين سرحدلىر مجارستان دان كوره يه، شمالى هندوستان، فارس كۆرفزى، سوريا و آنادولودان شرقى اروپا، روس كنيازلىق لارى و سيبيره قدر گئيشلنميشدير. اونا گۆره ده مونقول امپرياسيندا يوزلرله مختلف خالق و طايفالار بير يئرده ياشاميشديلار. بونلارين آراسيندا تورك طايفالارى نين، دئمك اولار، هاميسى: چينلى لر، تبتلى لر، كوره لى لار، روس لار، فارس لار، عربلر، كوردلر و قافقاز خالق لارى، همچنين يونان لار، مجارلار، شرقى اروپا سلاويانلارى و باشقالارى واردى. اقتصادى و مدنى حيات لارينا گۆره بو خالق لار بير-بيريىندن فرقله نيرديلر. امپريانين اساس اهالى سى و اداره چى لرين اؤنملى حصه سى تورك لردن عبارت اولموش و بو، قيسا مدتده مونقول لارين بير چوخونون اؤز ديل لرينى اونوداراق تورك لشمه سينه يول آچميشدير.

اٹلخانی لڑ طرفیندن اداره اولونان ایران و جنوبی قافقاز اراضیسینده ایسه فارس لار، تورکلر، عربلر و باشقا خالق لار برابر یاشامیشدیلار. اوللار هم اوتوراق، هم ده کؤچری حیات سورموشدولر. مرکزی آسیادان گلن تورک-مونقول اصللی طایفالار اٹلخانلر دولتی نین اساس حربی قوه سینی تشکیل ائتمیش، بو بؤلگه ده تورک اهالی سی نین آرتماسینا سبب اولموشدولار.

مونقول لار رسمی یازیشمالاردا قدیم تورک (اویغور) یازیسیندان استفاده ائتمیشدیلر. حکمدار ساراییندا عینی وقتده هم تورک، هم ده مونقول دیلی ایشله نیردی. دولتلر آراسی مناسبتلر ده ایسه باشقا یئرلی دیل لردن ده استفاده اولونوردو.

مونقول استیلاسی نین ایلك دورلرینده بیر چوخ شهرلر یاندیریلیب داغیدیلیمیشدی. کاروان یول لاریندا تهلكسیزلیگین تأمین ائدیلمه سی و اؤلکه لر آراسیندا علاقه لرین آسانلاشماسی ایله اقتصادی و مدنی حیات جانلانماغا باشلامیشدی. گمرک سیستمی نین و نظارتین ساده لشدیریلیمه سی سایه سینده شرقی آوروپادان چینه قدر اوزانان اون مین کیلومتر دن آرتیق مسافه نی بیر نچه آیا قطع ائتمک امکانی یارانمیشدی. بو او زمان ایدی کی، بیر-بیری ایله مجادله آپاران آوروپا تمثیلچی لری سرحد پروبلنملری و دیگر آنلاشیلمازلیق لار اوزوندن ساده جه مین کیلومتریك بیر مسافه نی بیر نچه آیا گوجله قطع ائدیردیلر.

قیزیل اوردو دورونده ایدیل چایی نین آشاغی حصه لرینده ایگیرمیدن چوخ شهر سالیتمیشدیر. بو شهرلردن ان بؤیوگو اولان سارای برکنین اهالی سی نین سایه تخمینن یوز مین دن چوخ اولموشدور. قیزیل اوردو اهالی سی نین بیر حصه سی ایدیل و یاییک چاپلاری نین حوزه لرینده یئرله شن سارای، قازان، هشترخان کیمی بؤیوک شهرلرده تیجارته مشغول اولموشدور. اهالی نین خیلی حصه سی دولانیشیغینی حیواندارلیقلا تأمین ائتمیشدیر. بو دوره تورپاق لار، اوتلاق لار مونقول و تورک زادگان لارینا مخصوص ایدی. اهالی بو تورپاق لاری بئجهره، محصولون معین بیر حصه سینی وئرگی اولاراق اؤز بی لرینه وئریدی.

چنگیزخانین اوغوللاریندان بیرری اولان چاغاتای و اونون توره مه لری طرفیندن اداره اولونان مورااءالنهر و یئددی سو بؤلگه لرینده داها چوخ اوتوراق حیات طرزى اوستونلوک تشکیل ائتمیشدی. بو دوره قارشى، سمرقند، بخارا، تاراز و قاشقار شهرلری اقتصادی و مدنی مرکز لیردی. اٹلخانی لر دولتینده ایسه تبریز شهری دنیانین ان اؤنده گندن تجارت و مدنیت مرکزی اولموشدو.

بو دوره چیو چان-چون، روبروک لو ویلیام، مارکو پولو، ابن بطوطه کیمی سیاحلار تورک-مونقول اؤلکه لرینی گزمیش، سؤزوگ ائدن بو خالق لارین دیلی، یاشام طرزى، عادت-عنعنه لری و باشقا مدنی خصوصیت لری حاقیندا معلوماتلار توپلامیشدیلار. بو سیاح لارین سایه سینده دنیانین دیگر خالق لاری، خصوصیه آوروپا و یاخین شرق خالق لاری تورک-مونقول جمعیت لرینی یاخیندان تانیماغا باشلامیشدیلار. همین دوره تاریخچی و دولت خادم لری عطاملک جوینی "تاریخ جهانگشا" ("جاهان فاتمه ی نین تاریخی") و رشیدالدین فضل اله همدانی "جامع التواریخ" ("تاریخلرین جمعی") اثرلرینی

یازاراق تورک مونوقول خالق لارینی دنیايا تانیتدیرمیشدیلار. نصرالدین توسی ریاضیات و آسترونومیایا دایر اثرلری ایله مشهوردور.

حکمدار خالقین رفاهی نین قیدینه قالمالی، اونون اوچون قایغیلانمالی و عدالتلی اولمالی دیر. دولت یالنیز عدالتلی اولدوغو زمان اوزون مدت یاشایا بیلر. عدالتین بیرینجی شرطی خالقین مختلف قوروپلاری آراسیندا آهنگ یاراتماقدیر.

(نصرالدین توسی، اخلاق ناصری، باکی، 2005، ص 228)

علاءالدین عطاملک جوینی

جوینی ۱۲۲۶ جی ایلده خراسانین جوئین شهرینده آنادان اولموش و ۱۲۴۳-۱۲۵۶ جی ایلرده ائلخانی امیری آرگونهگون خانین ساراییندا یاشامیشدیر. ۱۲۴۶-۱۲۴۷ جی و ۱۲۴۹-۱۲۵۰ جی ایلرده جوینی و آرگونه خان بیرلیکده ایکی دفعه مینلرله کیلومتر یولو قطع ائدهرک مونقولوستانا سفر ائتمیشدیر. ۱۲۵۱-۱۲۵۲ جی ایلرده ایسه جئینی داها اوزون مدته قارقوروما گئت یشدیر. بورادا قالدیغی زمان ایچری سینده دوستلاری اونو مونقوللارین فتحلرینی ابدیلشدیرن "تاریخی جهانگشا" ادلی اثرینی قلمه آماغا راضی سالمیشدیلار.

رشیدالدین فضل الله همدانی

رشیدالدین همدانی (۱۲۴۷-۱۳۱۸) حکیم، یازیچی، تاریخی و ائلخانی لر دولتی نین وزیری اولموشدور. اونون یازدیغی "جامع التواریخ" ادلی قیمتلی اثر آدم دورون دن باشلا یاراق مونوقول دورونه، ائلخانی حکمداری محمود قازان خانین حاکمیتی زمانینا دک اولان بوتون تاریخی حادثه لری احاطه ائدیر.

کتابین ایکینجی جلدینده یئر آلان "تاریخ اوغوزان و تورکان" ("اوغوزلارین و تورکلرین تاریخی") ادلی حصه قدیم تورکلرین کنچمیشی و میفولوگیاسینی اؤیرنمک باخیمیندان اؤنم لیدیر. رشیدالدین یازیلی شکیلده اونا گلیب چاتان "تاریخ اوغوزان"ی دییشدیرمه میس، یالنیز بورا قرآن دان آیه لر، بعضی تاریخی معلومات لار علاوه ائتمیش، اونو فارس ادبیاتیندان و "شاهنامه" دن شعرلرله بزه میسیدیر. داستانین قدیم دورلره عاید اولان بؤلمه لرین ده مرکزی آسیا ایله چین آراسینداکی علاقه لر حقیقنده اطرافلی معلومات لار وئرلیر. اولا بیلر کی، بو معلومات لار یازیلی منبع لره دئییل، خالقین یادداشیندا قالمیش روایت و افسانه لره اساسلانمیشدیر.

اوغوز خاقانین یوروش لری آراسیندا همدانی نین دقتینی ان چوخ اونون اؤن آسیا (ایران، بین-النهرین) یوروشو جلب ائتمیشدی.

۶ جى بۆلۈم - تورک دنياسى (XIII - XV عصرلر)

اساس موضوعلار:

هندوستان تورک-مملوک سلالهلىرى

مصر تورک-مملوک دولتى

عثمانلى امپىرىياسى

تيمورىلر دولتى

قارا قويونلو دولتى

آغ قويونلو دولتى

(۱) هندوستان تورک-مملوک سولاله‌لری

دهلی سلطان‌لیغی کیمی ده تانینان بو دولت ۱۲۰۶-۱۵۲۶جی ایللرده موجود اولموشدور. دولت هانسیسا معین بیر ساله طرفیندن دئییل، تورک سوی‌لو مسلمان امیرلری طرفیندن اداره اولونموشدور. هندوستاندا افغان منشألی گورلولار ساله‌سی‌نین حاکمیتی دورونده (XI - XII عصرلر) مرکزی آسیادان گل‌میش تورک اصیل‌لی سرکرده‌لر گوجله‌نه‌رک دولت اداره‌سینی نظارت آلتینا آلمیشدی‌لار. اونلاری مملوک‌لر آدلاندیریدی‌لار. مملوک سۆزو "ملک ائدی‌لن، کۆل" معناسی ایله برابر، داها چوخ حکمدارا مخصوص اولان قواردیایا منسوب‌لوغو بیلدیریدی.

گورلولار نسلیندن سونرا بیر عصردن آرتیق مدت عرضینده تورک اصیل‌لی مملوک‌لر هندوستانین شمال حصه‌لرینی بیر-بیری‌نین آردینجا اداره ائتمیشدی‌لر.

قطب‌الدین آی‌بیین (۱۲۰۶-۱۲۱۰) ده‌لی‌ده اساسینی قویدوغو بو تورک دولتی ۳۲۰ ایله یاخین موجود اولموش و بیر-بیری‌نین آردینجا دۆرد تورک ساله‌سی - مملوک‌لر، خلچ‌لار، توغلو‌لار و سیدلر طرفیندن اداره اولونموشدور.

دهلی سلطانلیغی

سلطان راضیه

سلطان راضیه اسلام دنیاسی نین ایلک قادین حکمداری ایدی و هر حکمدارا عایید اولان نه خصوصیت واردیسا، اوندادا واردی.

(میرزه نصرالله خان، تورک تازان هند، ج. 1، ص 261)

سلطان راضیه آتاسی ایل توتوموشون سئویملی قیزی ایدی. آتاسی نین ساغلیغیندا او، دولت ایشلری ایله مشغول اولوردو و حتی ولیعهد تعیین ائدیلمیشدی. ایل توتوموشا ان یاخین اولان سارای اهلی اؤز ناراضی لیغینی بیلدیره رک اونا دئییردی: "سنین یتکین لیک یاشینا چاتمیش باجاریقلی اوغول لارین اول-اولا نئجه اولور کی، قیزی نین ولیعهد تعیین ائدیرسن؟" ایل توتوموش جوابیندا دئییردی: "منیم اوغول لاریم جوانلیغین عیش-عشرتینه و شرابا قورشانیبلار، اونلار دولتی اداره ائتمه یه قادر دئییل لر. مندن سونرا تخته چیخماغا یالنیز راضیه لایق دیر. او، قادین اولسا دا، منیم اوغول لاریمدان داهای اوستوندور."

(نظام الدین احمد، طبقات اکبری، ج 1، ص 66)

(جوزجانی، طبقات ناصری، ج 1، ص 458)

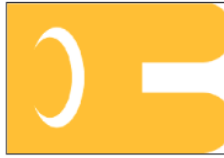
راضیه تخته چیخدیقدان سونرا آتاسی نین یولو ایله گتدی. او، قوه دن دوشموش قایدا-قانون و سارای عنعنه لرینی یئنی دن تطبیق ائتمه یه باشلادی.

بیر چوخ عالم، شاعر، یازیچی و صنعتکاری حمایه سینه آلان دهلی سلطان لاری مدنیت و اینجه-صنعتین انکشافینا بؤیوک خدمت لر گؤسترمیشدیلر. بالابان سلطانین حاکمیت دورو علم و اینجه صنعت باخیمیندان خصوصیه اهمیتلیدیر. بو دوره تانینمیش عالم امیر خسرو دهلی سلطان ساراییندان بؤیوک دستک آلمیشدی. اونون آتاسی کئشدن (شهرسبز / اؤزبکستانین جنوبو)، تورک لاچین نسلیندن ایدی. خسرو دهلی هندوستاندا شعرلرینی فارس دیلینده یازان ان بؤیوک شاعرلردن بیری ساییلیدی.

دهلی سلطانلاری چوخلو سایدا معمارلیق آبیده لری تیکدیرمیشدیلر. اونلارین بیر چوخو بو گونوموزه قدر گلیب چاتمیشدیر. مثلا، قطب الدین آی بیگ هوندورلوگو 72،6 متره چاتان قطب مناره سی تیکدیرمیشدیر. بو آبیده دنیا دا ان بؤیوک مناره کیمی تانینیر. هالاچلار ساله سی نین حاکمیتی دورونده هندوستانین مسلمان معمارلیغی سلجوق لو تکنیکاسی و اوسلوبونون تأثیری آلتیندا انکشاف ائتمیشدیر. توغلوقلاردان اولان فیروز شاه طرفیندن چوخلو تیکینتی و آبادلیق ایشلری گؤرولموش و حصار، جایبور و فیروزآباد کیمی شهرلر سالیتمیشدیر.

قطب مناره سی. دهلی - هندوستان

مصرده مملوکلردن اول ده تورک اصیللی سلاله لر حکم سورموشدور. تولونلی (۸۶۸-۹۰۵) و اخشیدلر (۹۳۵-۹۶۹) مصرده قورولان ایلك تورک دولتلیدیر. تولونلی مصر و سوریا دا عباسی خلافتیندن آسیلی اولمایان یئرلی سلاله اولموشدور.

طولونلی لر و اخشیدلردن سونرا مصرده تورکلرین قوردوغو دولت مصر تورک-مملوکلری نین دولتی اولموشدور (۱۲۵۰-۱۵۱۷). بو دولتین اساسینی تورک-مملوک معزالدین آی بیگ (۱۲۵۰-۱۲۵۷) قویموشدو و پایتختی قاهره شهری ایدی. ایکی عصردن آرتیق بیر زمان عرضینده مملوکلر مصرده و اؤن آسیادا (ایوردانیا، فلسطین، سوریا و س.) سیاسی نفوزدا مالک اولموشدولار.

مصر تورک-مملوک دولتی

بعضی منبع لرده آدی "الدولت التورکیه" (تورک دولتی) کیمی وئریلن مصر مملوکلری منشأجه داها چوخ مرکزی آسیا، خصوصاً ده دشت قیپچاق تورک طایفالاری ایله سیخ باغلی اولموشدولار. چؤل تورک قبیله لرینه منسوب اولان استعدادلی سرکرده لر عباسی دولتینده بؤیوک نفوذ قازانمیشدیلا. اونلار آوروپا مصر تورک-مملوک دولتی صلیب یوروشونه قارشى مبارزه ده بؤیوک اوغورلار الدهه ائده رک اؤن آسیا اؤلکه لرینده سؤز صاحبی اولموشدولار.

طولون مسجدی. قاهره، مصر

دولتین قوروجوسو معزالدین آی بیگ اوغوز (تورک من) اصل لی تورک ایدی. او، مصرده مملوک عسگری کیمی یئتیشدیرلیمیش و اؤز استعدادی سایه سینده امیر وظیفه سینه یوکسلمیشدی. کاتولیک آوروپاسی طرفیندن مصره قارشى تشکیل ائدیلن ۷جى صلیب یوروشونده یاشانان پروبلئم لره گۆره یاخین شرق ده مملوک عسگرلرینین اهمیتی آرتمیشدی.

یاخین و اورتا شرقده کی ایوبی لر دولتی نین (۱۱۷۱-۱۲۵۰) حکمداری صالح ایوبی نین اؤلوموندن سونرا اونون دول قادینی، قافقاز تورک لریندن اولان **شجره الدورر** معزالدین آیه یه اره گئتمیش و تختی اونا وئرمیشدی. بئله لیکله، مصرده ایوبی سلاله سی سوقوط ائتمیشدی. سلطان آی بیگ مصره هجوم ائدن سوریا ایوب ایلری اوزهرینده غلبه چالمیش و بوندان سونرا اونلار مصری ترک ائتمه یه مجبور اولموشدولار.

سیف الدین قوتوزون حاکمیتی دورونده مملوک لر اسلام دنیاسینی مونقول تهلهکه سیندن مدافعه ائتمیشدیلر. ۱۲۶۰جی ایلده فلسطین ده کی آینی-جالود دؤیوشونده مملوک قوشونو کوتوزون باشچی لیغی ایله مونقول لارین اوردوسونو مغلوبیتته اوغراداراق اونلارین ایره لیلمه سی نین قارشى سینی آلمیشدی. نتیجه ده، سوریه نین بیر حصه سی، حجاز (مقدس مکه و مدینه شهرلری نین یئرلشدیگی بؤلگه) و مصر مونقول اشغاللاریندان خلاص اولموشدو.

مسجد طولون، قاهره، مصر

مملوک حکمدارلاریندان بایبارسین (۱۲۶۰-۱۲۷۷) حاکمیت ایللیرى مملوک سلطانلیغی نین ان پارلاق دورودور. بو دورده خلافتین مرکزی مصره کؤچورولموشدو. بایبارس قیزیل اوردونون حکمداری برکه خانین قیزی ایله ائولنمیشدی.

۱۲۷۶ جی ایلده بایبارس آنادولو تورک بیلیکلرینه کؤمک ائتمک اوچون کیچیک آسیایا یوللانمیش و ۱۲۷۷ جی ایلده آنادولو تورک لری ایله بیرگه مونقول لارا قارشى ووروشاراق، ائلبیستان دؤیوشونده اونلارین اوزهرینده ایکینجی دفعه غلبه چالمیشدی. بو دولت صلیبچی لره قارشى مبارزه نی دوام ائتدیرمیش، سوریدا اونلارین سون قالیق لارینی محو ائتمیش و آنتاکیداکى صلیبچی لری ده اوزاقلاشدیرمیشدی.

مملوک دولتی نین وارلیغینا ۱۵۱۷ جی ایلده عثمانلی سلطانلی یوووز سلطان سلیم طرفیندن سون قویولموشدور.

مملوک لردورونده تورک دیلی عربستان و شمالی آفریقادا دا یاییلماغا باشلامیش، چوخلو سایدا عرب-تورک لغتی یازیلیمیشدیر. مصر مملوک لری اؤز آتا یوردلاری اولان ایدیل (ولقا) بؤلگه سی و مرکزی آسیا ایله علاقه لرینی کسمه میشدیلر. اونلارین قیزیل اوردو و تیموری لرله قارشى لیلی سفیرلیکلری و هدیه مبادلهلری بونون ثبوتدور. قاهره ده، فلسطینده و سوریدا یئرله شن بیر سیرا معمارلیق آبیده لری بو مملوک حکمدارلاری طرفیندن اینشا ائدیلمیشدیر.

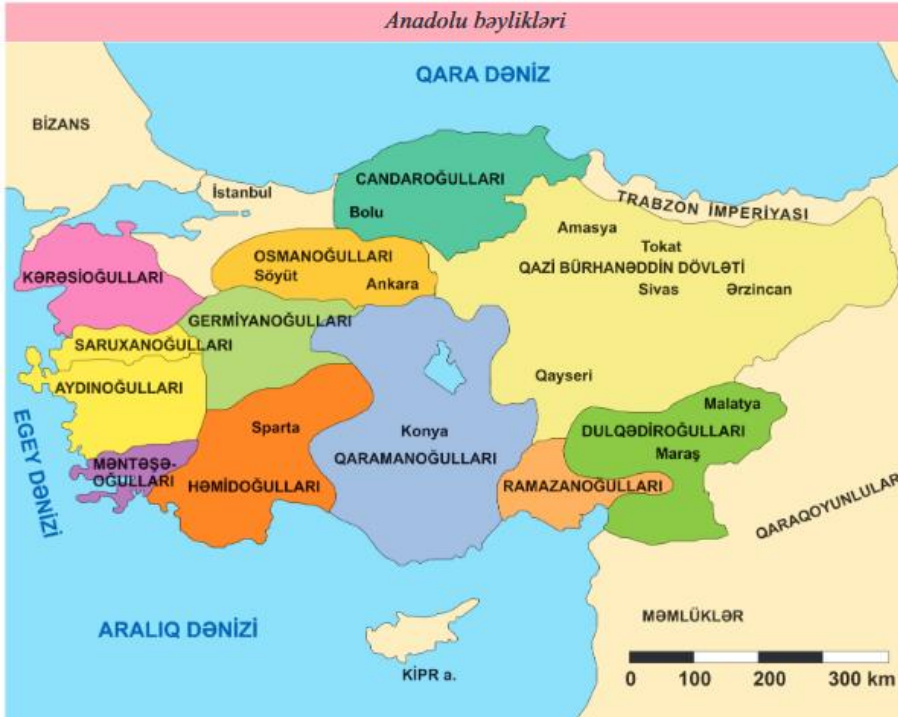
۳) عثمانلی امپریاسی

اساسی ۱۲۹۹ جو ایلده قویولموش بو دولت ۱۹۲۲ جی ایله دک موجود اولموشدور. آلتی عصردن آرتیق یاشایان عثمانلی دولتی ان اوزون عمرلو تورک دولتی دیر. دولتین قوروجوسو اوغوز تورک لری نین قایی بویونا منسوب اولان ارتوغرول قاضی نین اوغلو عثمان غازی اولموشدور. بو سلاله نین اجدادلاری XIII عصرین بیرینجی یاری سیندا مرکزی آسیانین جنوب-غرب بؤلگه لریندن آنادولویا کؤچ ائتمیشدیلر.

۱۲۴۳ جو ایلده سلجوقلو دولتی کؤسه داغ دؤیوشونده مغلوبیته اوغرا دیقدان سونرا آنادولونون سیاسی بیرلیگی پوزولدو. دولتین پارچالانماسی پروسه سینده قارامان اوغول لاری، آی دین اوغول لاری، اشرف اوغول لاری، کره سی اوغول لاری، ایسفن دیار اوغول لاری، منتش اوغول لاری کیمی مستقل بیلیکلر یاراندى. اونلاردان بیرى ده عثمان لی بیلیگی ایدی.

۱۲۸۱ جی ایلده ارتوغرول قاضی اؤزونون چوخ دا بؤیوک اولمایان بی لیگینی اوغلو عثمان غازی یه وصیت ائتدی. عثمان قاضی اولجه آنادولو سلجوقلو دولتی نین اونا سؤیوت و دومانچی بؤلگه لرینده سرحدیانی بی لیک کیمی آیردیقلاری ولایتده حاکم لیک ائدیردی. ۱۲۹۹ جو ایلده آنادولو سلجوقلو دولتی نین ضعیفله مەسی نتیجه سینده عثمان قاضی مستقل لیک اعلان ائدرک اؤز دولتی نین اساسینی قویدو.

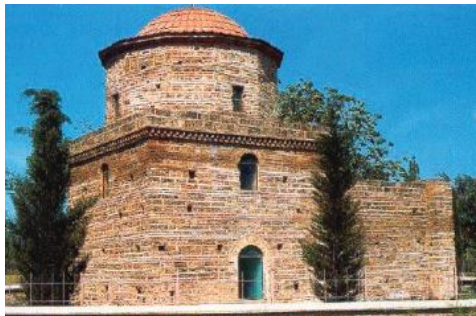
آنادولو بیگلک لری

پایتخت سؤیوت و اطراف لاریندا چوخ مهم غلبه لر قازاناراق، عثمان قاضی اؤز بی لیگینی سرحدلرینی خصوصاً بیزانس امپریاسی استقامتینده گئنیشلندیردی. ۱۳۲۶ جی ایلده بورساین آلینماسی اقتصادی و سیاسی جهت دن بؤیوک ناپلیت اولدو.

بورساین فتحیندن سونرا عثمانین اوغلو اورخان بین اساس مقصدی چاناققالانی (داردانل بوغازی) کئچیب، آوروپادا محکم لئک اولدو. ایزنیک و ایزمیت کیمی مهم بیزانس شهرلرینین توتولماسی عثمان قاضی بی لیگینی سرحدلرینی قارا دنیز و اوسکودارا قدر گئنیشلندیردی. اورخان بی همچنین اؤز اراضیلرینه کارئسی بی لیگینی بیرلشدیردی، بالیکسیر و چاناققالانی، مرمره دنیزی نین جنوب ساحل لرینی توتدو. بی لیک لرین تورپاقلارینین اله کئچیریلمه سی عثمانلی دولتی نین دنیزده گوجونون آرتماسینا و آوروپا اراضی سینه کئچمه سینه زمین حاضرلادی. بیزانسا باش وئرن قاریشیق لیلرلاردا

استفاده ائدهرک ۱۳۵۳جو ایلده عثمانلی لار آوروپا طرفینده یئرلشن چیمپه قالاسینی توتدولار. بئله لیکله، گله جکده ویانا یاخین لیق لارینا قدر فتح لر اوچون اؤنملی آددیم آتیلیمیش اولدو.

قیرغیزلار توربهسی

بوگون ایزنیک شهرینده قیرغیزلار توربهسی آدلی تا یخی آبیده واردیر. توربه نین تیکلمه سینه دایر ایکی فرقلی فرضیه موجوددور. بیرینجی فرضیه گؤره، بو بنا ۱۳۳۱جی ایلده ایزنیکین تورکلر طرفیندن فتحی زمانی عثمانلی لارا یاردیملارینا گؤره قیرغیز تورکلرینین شرفینه اورخان قاضی طرفیندن تیکلمیشدیر. باشقا بیر فرضیه گؤره ایسه، بینا اورخان قاضی زاویه سینه خدمت اتدن مرکزی آسیادان گلیمیش قاضی لرین شرفینه اوچالدیلیمیشدیر.

عثمانلی لارین اساس مقصدی آنادولوداکی تورک-مسلمان بی لیکلری ایله مجادله دئییل، اسلام دینینی یایماق ایدی. اونا گؤره ده اونلار بیزانس امپریاسی و آوروپانین باشقا دولت لرینی اشغال ائتمه یه چالیشیردیلار. بونولا دا مونقول هجوم لاری سببیندن آنادولویا کؤچ اتدن تورک طایفالاری اوچون یئنی وطن الده ائتمه یه امکان یارانیردی.

بیرینجی سلطان مُرادین اساس مقصدی عثمانلینی قدرتلی بیر دولت حالینا گتیرمک ایدی I جی مُراد مجبور قالمادیقجا آنادولو بی لیکلری ایله حربی توقوشمایا گیرمه مه یه چالیشیردی. تورکلرین بالکان لاردا ایرلیله مه سی عثمانلی دولتینه قارشى صلیب یوروشلری نین تشکیلینه گتیریب چیخاردی. صلیبچى لره قارشى ایلك دؤیوش لر عثمانلی لارین غلبه سی ایله نتیجه له نن سیرپسیندیغی و I کوسووو دؤیوش لری اولدو. ۱۳۸۹جو ایلده تخته چیخان ایلدیریم بایزید نيقبولو دؤیوشونده (۱۳۹۶جی ایل) صلیبچیلرین بیرلشمیش قوه لرینی مغلوبیته اوغراتدی، لاکین آنکارا دؤیوشونده (۱۴۰۲جی ایل) تیمورا اودوزدو. اونون اسیر دوشمه سی و اؤلوموندن سونرا دولت پارچالانما ته لکه سی ایله قارشیلانما، لاکین I محمد اۆلکه ده قایدا-قانونو یئنی دن تأمین اتندی (۱۴۱۳جو ایل). دولتین شرق و غرب استقامت لرینده گئنیشلنمه سی II جی مُراد دورونده دوام اتتسه ده، اوغلو II محمدین حاکمیتی دورو دولتین سرعتلی انکشاف اتدیگی بیر دور اولدو.

سلطان محمد فاتح

مشهور عثمانلی حکمداری فاتح سلطان محمد (۱۴۵۱-۱۴۸۱) ۱۴۵۳جو ایلهده استانبولو (قسطنطنیه) فتح ائدهرک شرقی روم (بیزانس) امپریاسینی موجودلوغونا سون قویدو. استانبولون یشغالی ایله عثمانلی دولتی نین اسلام و تورک دنیاسیندا نفوذو یوکسلدی. عثمانلی لار آسیا و أوروبا قطعهلرینده کی اراضی لری بیرلشدیرمکله آنادولو و بالکان لارداکی حاکمیت لرینی گوجلندیردیلر. دیگر طرفدن، اونلار قارا دنیزی آرالیق دنیزی ایله بیرلشدیرن دنیز یولونو اؤز نظارت لری آلتینا آلاراق اقتصادی جهتدن گوجلندیلر. بو دوره II محمد استانبولو دولتین یئنی پایتختی اعلان ائتدی. او، استانبولا عالم لر، اینجه صنعت آدام لاری و تاجر لری گتیرتمکله بو شهری مدنیت و تجارت مرکزینه چئویردی. استانبولو فتح ائتدی اوچون او اؤزون "فتح ائدن" معناسینی وئرن فاتح لقبی گؤتوردو.

استانبول فتحی

استانبولون فتحی آوروپا تاریخینی ده ده ییشیدیردی. محاصره زمانی استفاده اولونان گوجلو توپلارلا شهرلرین اطرافینی احاطه ائدن و داغیلماز ساییلان بؤیوک قالا دیوارلارینین داغیلاجای معلوم اولدو. بونو گۆرن آوروپاداکی کرال لار دا عینی اصولدان استفاده ائدهرک قالین قالا دیوارلاری ایله احاطه اولونموش قصرلرده یاشایان فئودال لارین حاکمیتینه سون وئردی. بئله لیکله، اورتا عصرلر بویو آوروپادا حکم سورن فئودالیزم رژیمی چؤکرکن مرکزی کراللیق لار فورمالاشماغا باشلادی. استانبولون فتحیندن سونرا بیزانس عالمی نین بیر حصه سی استانبولو ترک ائدهرک ایتالیا یا کؤچ ائتدی. یونان و روما سیویلزاسیالاری حقیقده بیلک لره مالک اولان بو انسانلارین ایتالیا یا گئتمه سی اۆلکه ده انتباه دورونون باشلانماسینا اؤز تأثیرینی گؤستردی. کهنه تجارت یول لارینین تورکلرین نظارتی آلتینا کئچمه سی آوروپالی لاری یعنی یول لار آختارماغا وادار ائتدی. بو آختاریشلار نتیجه سینده جغرافی کشف لر گئرجک لشدی. اورتایا چیخان بو نتیجه لره گۆره، بعضی تاریخچی لر استانبولون فتحینی اورتا عصرلرین سونو، یعنی اثرانین باشلانغیجی حساب ائدیرلر.

توپقاپی سارایی

فاتح سلطان محمد بوندان سونرا بیر چوخ یئننی فتح لر ائتدی. بئله کی، اونون یونانستان و تراپزونو اشغال ائتمه سی ایله بیزانسین برپا اولونماسی مومکونسوز اولدو. سونرالار عثمان لی دولتی نین سرحدلرینه بیر سیرا باشقا اراضی لر ده قاتیلدی. فاتح سلطان محمد ۱۴۸۱ جی ایلده اؤزوندن سونرا اراضیسی نین ساحه سی 2 میلیون کیلومتر مربع اولان دولت قویوب گئتمیشدی. III جو مُرادین (۱۵۷۴-۱۵۹۵) حاکمیتی دورونده بو رقم ۲۰ میلیون کو. کمه چاتدی. آنا دولو بوتونلوکله عثمانلی لارین حاکمیتی آلتیندا قانونی سلطان سلیمان دؤورونده عثمانلی امپریاسی نین اراضی سی بیرلشدیریلدی. ۶۰۰ ایلدن آرتیق بیر دور عرضینده عثمانلی دولتی اوچ قطعه نین - آسیا، آوروپا و آفریقانین ان اؤنملی اۆلکه لرینی نظارتی آلتینا آلان قدرتلی دولته چئوریلدی.

قانونی سلطان سلیمان دؤورونده عثمانلی امپراتورلوغو

ان قدرتلی عثمانلی حکمدارلاریندان بیرى اولان یاوز سلطان سلیم (۱۵۱۲-۱۵۲۰) دورونده مصرین و مقدس تورپاقلارین آلینماسی نتیجهسینده خلیفهلیک عثمانلی لارا کنچدی. عثمانلی دولتی اؤزونون ان قدرتلی زیروهسینه غربده محتشم سلطان سلیمان آدی ایله ده تانیان قانونی سلطان سلیمانین (۱۵۲۰-۱۵۶۶) حاکمیتی دورونده چاتدی.

عثمانلی امپریاسیندا سوسیال، اقتصادی و مدنی حیات

عثمانلی دولتی تورک-مسلمان دولتچی لیگی عنعنه لری چرچیوه سینده انکشاف ائدیردی. حکمدارلار دولتین قوروجوسو اولان عثمان بیین نسلیندن اولمالی ایدیلر. عثمانلی حکمدارلاری اداره ائتمه گوجونو الله دان آلدیقلارینا اینانیردیلار و اولکه نی اونون آدیندان اداره ائدیردیلر. اینانجلا رینا گۆره، خالق الله یین اولنلارا بیر امانتی ایدی. حکمدار هانسی دین و یا ائتنیک قورویا منسوب اولماسیندان آسیلی اولمایارق، بوتون عثمانلی وطنداشلاری نین حق لری نی تأمین ائتمک مجبوریتینده ایدی. بو باخیمدان عثمانلی دولتی قدیم تورک دولت عنعنه لری نی دوام ائتدیریردی. عثمانلی حکمدارلاری ایلك وقت دن اعتباراً اسلام دینینی یایماغا چالیشیردیلار. اولنلارین فکرینجه، دنیانین هر یئرینده ثابلیگین و نظام-انتظامین حکم سوردوگو بیر اداره ائتمه سیستمی قورولمالی ایدی. عثمانلی دولتی نین سرعتله بؤیومه سی و اؤز حکمرانلیغینی اوچ قطعه اوزه رینده عصرلرله ساخلاماسیندا اونون اداره اصولونون بؤیوک رولو واردی. عثمان قاضی نین اؤز اوغلو اورخان غازیه نصیحتی عثمانلی لارین دولت اداره ائتمه آنلاییشینی عکس ائتدیریر.

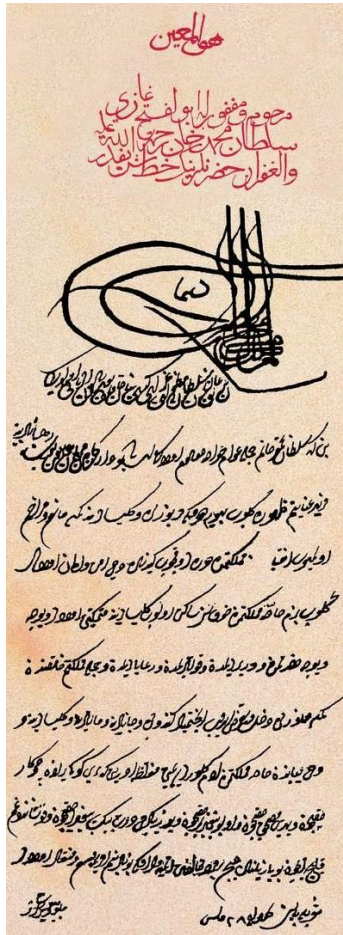
عثمان غازى نین اوغلو اورهان غازى یه نصیحتی

کیمسه سندن اللهین امرینه ضد اولان ایشی گۆرمه یی خواهش ائتسه، قبول ائتمه. اللهین امرلریندن باشقا ایش گۆرمه. بیلمه دیک لرینی اسلام حقوقشناس عالم لریندن سوروشوب اؤیرن. حقیقتینی، ماهیتینی بیلمه دیگین بیر ایشه باشلاما. تابعلیگینده اولان انسان لارلا یاخشی داوران، اونلاری سئویندیر. عسگرلرینی دویدور، اونلاردان یاخشی لیغی اسیرگه مه.

(محمد نشری، کتاب جهان نما، ج 1، ص 147، 148. آنکارا، 1995)

عثمانلی لارین اوزون عُمُرو بیر دولت قورمالاریندا استعدادلی حکمدارلارا صاحب اولمالارینی دا بؤیوک رولو واردی. حکمدارلار شاهزاده آدلاندیریلان اولادلارینی خصوصی معلم لرین نظارتی آلتیندا جدی صورتده، حساس لیقلا تربیه ائدیردیلر. شاهزاده لر ارکن یاشلاریندان اوخوما، یازما، اساس اسلام اخلاقی و حقوق درس لری آلیردیلر. ان اساسی دا، خصوصی معلم لرین نظارتی آلتیندا سانجاق آدلانان ایالت لرده دولت اداره ائتمه سینی تجربوی یوللا اؤیره نیردیلر. گلجه یین حکمداری اولاجاق اوشاق لار بورادا دولت اداره ائتمه پرنسیپلری نین اساسلارینا و دیپلوماتیک یازیشما قایدالارینا بیله نیر، جمعیتله یاخیندان تانیش اولماق امکانی قازانیردیلر.

یاخشی تحصیل و تربیه آلاق یئتیشن عثمانلی حکمدارلارینین ان اؤنملی وظیفه سی اؤلکه نی عدالت پرنسیپلری چرچیوه سینده اداره ائتمک ایدی. اشغال ائدیلن تورپاق لاردا غیرمسلمان اهالیه قارشی تولرانت لیک نمایش ائتدیریلیردی. غیرمسلمانلار اؤز دینلرینه سربست اعتقاد ائده بیلیر، اصلا دین ده - ییشدیرمه یه مجبور ائدیلمیردیلر. دین آزادلیغی حقوقی تنظیمله مه لرله قورونوردو. فاتنه سلطان محمدین بوسنیا خریستیانلارینا وئردیگی حق لردن بحث ائدن فرمان بونون عیانی نمونه سی دیر.

۲۸ مای ۱۴۶۳ - جو ایل،

میلودراز دونیا فاتحی، محتشم و اولو سلطانین

پارلاق مہرلو و امضالی فرمانی

من، فاتح سلطان خان، بوتون دنیا اعلان اندیرم کی، باره لرینده بو پادشاه فرمانی وئرلین بوسنیالی فرانسیسکلر (بوسنیالی لار) حمایه م آلتیندادیر و امر اندیرم:

هئچ کیم نه بو آدی چکیلن انسانلاری، نه ده اونلارین کیلسه لرینی ناراحت ائتمه سین و اونلارا ضرر وورماسین. امپریام دا حضور ایچری سینده اولسونلار و بو کۆچکون وضعیتینه دوشن انسانلارین آزادلیق و امین-آمانلیق شرایطینده یاشامالاری تأمین اولونسون. بو انسانلار امپریاما داخل اولان بوتون مملکت لره دؤنوب قورخمدان اؤز بؤلگه لرینه یئرلشسینلر.

نه ساری آداملاریندان، نه وزیرلردن و یا مأمورلاردان، نه قوللوقچولاریمدان، نه ده اؤلکه مین و طنداشلاریندان هئچ کیم بو انسانلارین غرورونو سیندیرمایاجاق و اونلارا ضرر وئرمه یه جکدیر.

هئچ کیم بو انسانلارین حیاتلارینا، ماللارینا و کیلسه لرینه توخونماسین، خور باخماسین و یا اونلاری تهلوکه آلتینا سالماسین. بو اینسانلار حتی باشقا اؤلکه دن دولتیجه بیرینی گتیرسه، اونلار دا عینی حاقلارا صاحب دیرلر.

بو پادشاه فرمانینی اعلان ائده رک بورادا یئرلرین، گؤیلرین یارادیجی سی و افندیسی الله، اونون ائلچی سی عزیز پیغمبیمیز محمد و ۱۲۴ مین پیغمبر آدینا قورشاندیغیم قیلینجا آند ایچیرم کی، ارمیه عمل ائدیپ منه صادق قالدیق لاری مدته خالقیمدان هئچ کیم بو فرماندا یازیلانلارین عکسینه حرکت ائتمه یه چکدیر.

عثمانلی دولتی نین تولئرات محیطده یاشایان غیرمسلمان اهالیسی نین بیر حصه سی (مثلا، بوسنیالی لار و آلبان لار) دؤزوملولوک شرایطینده یاشایاراق اسلامی قبول ائتمیش دیرلر.

دولت تورک اهاالی سینی اوورپانین یئنیجه اشغال اولونان اراضیلرینده یئرلشدیریر و بورالارین تورک لر اوچون اصل وطن اولماسی اوچون سعی گؤستریردی. دولتین اساسی قویولدوغو دؤورده مرکزی آسیانین غرب بؤلگه لریندن گلن تورک لر ده یعنی توتولموش یئرلرده مسکونلاشیردی لار.

عثمانلی تورپاق لارینا اکینچی لیک اوچون ال وئریشلی اولان بیر چوخ محصولدار وادی لر، واحه لر داخل ایدی و بونون سایه سینده عثمان لی امپریاسی اؤز دورونون ان ایری اقتصادی مرکزینه چئوریلیمیشدی. عثمانلی دولتی نین آسیا، اوورپا و آفریقا کیمی اوچ قطعه نین ان اهمیت لی اؤلکه لرینی احاطه ائدن بیر دولت اولماسی و هم قورودان، هم ده دنیز یولو ایله بیر چوخ اؤلکه لرله قونشو اولماسی بین الخالق اقتصادی علاقه لرین انکشافینا سبب اولموشدو. خصوصیه آدریاتیک، قارادنیز، آرالیق دنیزی و قیرمیزی دنیز کیمی دنیانین ان اؤنم لی سو یوللاری اوزون مدت عثمانلی لارین نظارتی آلتیندا اولموشدو. تاجرلر عثمانلی لیمان لاری واسطه سیله اوچ قطعه اؤلکه لرینه گئدیپ چاتا بیلیردی لار. استانبول شهری بیر چوخ اجنبی تاجرین دواملی اولاراق گلدیگی مکان ایدی.

عثمانلی تورک لری اؤز لرین دن اول موجود اولموش دولت لرین عادت-عنعه و مدنیت لرین دن چوخ تاثیرلنمیش دیرلر. بئله تاثیرلردن بیرینی نتیجه سی عثمانلی مدنیتی نین ان اساس قوروملاریندان بیرینی اولان وقف لرین (فوندلارین) یارادیلماسی دیر. وقف لر، سلطان دا باشدا اولماقلا، دولت خادم لری و وارلی آداملار طرفیندن قورولوردو. وقف لرین سایه سینده اؤلکه ده چوخ و سایدا خیریه، تحصیل (مکتب و مدرسه) و دینی قوروملار میدانا گلیمیشدی. اسلام عنعه لرلی اساسیندا مهم تحصیل اوجاغی اولان مدرسه لر یارانیب انکشاف ائتدیریلیردی.

فاتح سلطان محمد استانبولو فتح ائتدیکن سونرا بو شهری دنیانین ان بؤیوک علم مرکزینه چئوریمک ایسته یردی و بو مقصدله مشهور صحن عثمان (سککیز مدرسه) مدرسه سینی آچدیرمیشدی. مدرسه نین طلبه لری اورادا یاشاییر و پولسوز تحصیل آلیردیلار. فاتح سلطان محمد استانبولداکی مدرسه لرده درس دئتمک اوچون مشهور ریاضیاتچی علی قوشچونو استانبولا دعوت ائتمیشدی.

علی قوشچو

علی قوشچو تورک آسترونومو و ریاضیاتچی سی علی قوشچو تیموری لر دورونده سمرقندده تحصیل آلمیش، سونرالار ایسه عثمانلی امپریاسیندا بؤیوک شهرت قازانمیشدی. اونون XV عصرین اول لرینده سمرقندده آنادان اولدوغو تخمین ائدیلیر. علی قوشچو آغ قویونلو حکمداری حسن پادشاه طرفیندن فاتح سلطان محمد سارایینا سفیر کیمی گؤندریلمیشدی. ذکاسینا حیران اولان فاتحین اسراری ایله علی قوشچو سفیرلیک میسسیاسینی باشا چاتدیردیقدان سونرا استانبولدا قاییتیمیش، بؤیوک حرمت و طمطراقلا قارشیلانمیشدی. سونرالار او، آیاصوفیا مدرسه سینده مدریس (معلم) تعیین ائدیلیمیشدی. بو تعیین ائتمه استانبولدا ریاضیات و آسترونومیا ساحه سینده آپاریلان تدقیقاتلارین انکشافینا تکان وئرمیشدی. علی قوشچونون محاضره لرینی حتی عالم لر ده گلیب دینله بیردیلر.

علی قوشچونون اوزهرینه عینی زاماندا فاتح طرفیندن اساسی قویولموش صحن ثمان مدرسه لرینین پروگرامینی ترتیب ائتمک وظیفه سی ده قویولموشدو. معلومدور کی، او، استانبولون یئرلشدیگی، اول لر ۶۰ درجه کیمی معین ائدیلیمیش جغرافی اوزون لوغو دقیقلشدیریپ اونون ۵۹ درجه، جغرافی ائنلیگی ایسه ۴۱ درج ۱۴۱ دقیقه اولدوغونو تثبیت ائتمیشدیر. فاتح مسجیدینده علی قوشچونون گونش ساعتی قالمقادیر.

علی قوشچو ۱۴۷۴ جو ایلین دکابریندا استانبولدا وفات ائتمیش و ایوب سلطان توربه سی نین یانیندا دفن اولونموشدور. اونون طلبه لری آراسیندا ان تانیمیشلاری نوه سی میریم چلبی و ملا لطفی دیر. علی قوشچو آسترونومیا، ریاضیات، اسلام حقوقو، دیلچی لیک و باشقا ساحه لره عایید چوخلو ساپدا اثر لر قلمه آلمیشدیر.

(چنگیز آیدین، علی قوشچو، تورکیه دیانت وقفی اسلام انسیکلیود بیاسی، 1989، ج 2، ص 408-

(410)

عثمانلی تورک لری هله عثمانلی دولتی نین یارانماسیندان چوخ-چوخ اول موجود اولموش عرب و فارس مسلمان مدنیت لری نین، دیل و انترلری نین تأثیرینه معروض قالمیشدی. عثمانلی دولتی امپریا چئوریلندن سونرا باشقا مدنیت لرله قارشیلیق لی علاقه خصوصیه گوجلنمیشدی. سارای ادبیاتی سرعتله انکشاف ائتمیش، عثمانلی ساراییندا یوزرله شاعر و یازیچی چالیشماغا باشلامیشدی. بونولا بله، آنادولو، بالکان و یاخین شرق تورک لری قدیم وطن لری اولان مرکزی آسیادان گتیردیک لری ملی-مدنی دیرلرینی ده قورویوب ساخلامیشدی لار. رسمی دولت دیلی تورک دیلی ایدی.

سارایبوداکی باش چارشی. بوسنیا هرسوقوینا

عثمانلی لارین دورونده معمارلیغا بؤیوک اهمیت وئرلیردی. استانبول باشدا اولماقلا، بالکان، یاخین شرق، مصر، تونس و الجزایرده یوزلرله مسجد، مدرسه، کاروانسارا، بازار، کۆرپو و باشقا تیکنتی لر اینشا ائدیلمیشدی. عثمانلی لارین حاکمیتی دورونده استانبول، بوسا، سارایوو، صوفیا، اسکوپیه، دمشق، بغداد، مکه، مدینه، قدس، قاهره و اونلارلا باشقا شهرلر علم و مدنیت مرکزلینه چئوریلیمیشدی.

۴) تیموری لر دولتی

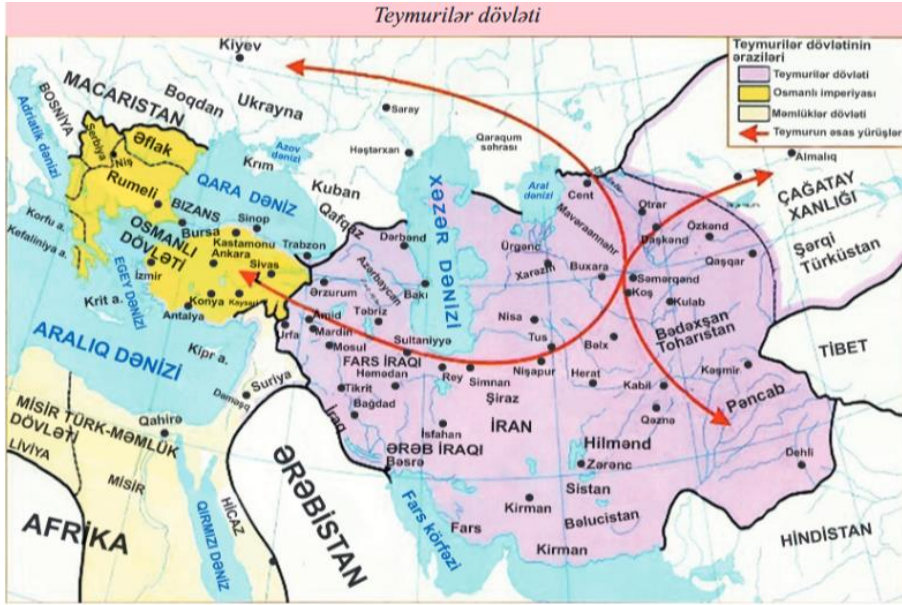

XIV - XVI عصرلرده موجود اولموش تیموریلر دولتی بارلاس تورک طایفاسیندان اولان تیمور (۱۳۳۶-۱۴۰۵) طرفیندن قورولموشدور.

چاغاتای خانلاری نین سرکرده لرین دن بیری اولان تیمور گئتدیکیجه ضعیفله یین چاغاتای دولتی نی محکم لندیرمک و یینی دن قورماق مقصدیله حربی یوروشلر تشکیل ائتمیشدیر. او، ۱۳۷۰ جی ایله قدر حاکمیت ادعاسیندا اولان تورک-مونقول امیرلری ایله محاربه لر آپارمیش و همیشه قالیب گلمیشدیر. تیمور مرکزی آسیا، شمالی هندوستان، ایران، یاخین شرق، آنادولو و قافقاز، قارا دنیزین شمالی، دشت قیپچاق، ولقا-اورال و باشقا بؤلگه لرده حربی اوغورلار قازاناراق اؤز دولتی نی نهنگ امپریا یا چئوریمیشدیر. پایتختی سمرقند و هراتدا یئرلشن بو دولت اونون نسلیندن اولانلارین حاکمیتی دورونده تورک-مسلمان مدنیتین یین مرکزی اولموشدور.

تیمور ۱۳۷۰-۱۴۰۵ جی ایللر آراسیندا حربی یوروشلر اندهرک ظفرلر قازانمیشدیر. حیاتی نی اوزاق اۆلکهلرده محاربهلرده کئچیرن تیمور شمالدا آوراسیا چۆل لری، شرقده یئددی سو، جنوبدا هندوستان، غربده عرب اۆلکهلری و کیچیک آسیا (آنادولو) تورپاقلارینا حاکیم اولموشدور.

۱۳۹۵ جی ایلده تیمور دشت-قیپچاقین داخلی اراضی لری نه یوروش اندهرک قیزیل اوردو حکمداری توختامیش خانی مغلوب ائتمیشدیر. ۱۳۹۸-۱۳۹۹ جو ایللرده او، هندوستاندا تورک اصیلی توغولقلار سلالهسی نین حاکم اولدوغو دهلی سلطانلیغینی ضبط ائتمیشدیر.

تیمور دولتی

۱۴۰۲ جی ایله قدر ائدیگی دۆرد یوروشله تیمور عراق، سوریا و جنوب-شرقی آنادولونو اله کئچیرمیشدیر. ۱۴۰۲ جی ایلده آپاردیغی آنکارا دۆیوشونده تیمور عثمانلی سلطانی ایلدریم بایزیدی مغلوب اندهرک، عثمانلی دولتی نی اونون دۆرد اوغلو آراسیندا بۆلوشدورموشدور. اصلینده، ایکسی ده تورک اولان بۆیوک حکمدارلارین خارجی قوهلرین تحریکی ایله بیر-بیری ایله ساواشماسی او دورون بۆیوک ایتمکی لریندن بیریدیر. عینی شکیلده قیزیل اوردونون پارچالانماسی نین دا تورک دولتلری و خالق لاری اوچون منفی نتیجهلری اولموشدور

آنادولودان سونرا ۱۴۰۵ جی ایلده چین سفرینه چیخان تیمور اوتراردا خستهلنهرک وفات ائتمیشدیر. تیمورون اۆلوموندن درحال سونرا دولتی ن اراضی سی اونون اوغول لاری و نوهلری آراسیندا بۆلوشدورولموشدور. نوهسی خلیل سلطان سمرقنده، دیگر نوهلری پیرمحمد و اسکندر ایرانا، اوچونجو اوغلو میرانشاه بغداد و آذربایجانا، ان کیچیک اوغلو شاهرخ ایسه خراسانا حاکم تعیین اندیمیشدیر. سونرالار شاهرخ (۱۴۰۶-۱۴۴۷) ماوراءالنهری ضبط اندهرک هرات شهرینی پایتخت اعلان ائتمیش، اۆز

حاکمیتینی ایران و آذربایجاندا برقرار ائتمیشدیر. اونون حاکمیت دورو تورکویستاندا پارلاق بیر مدنی حیاتی باشلانغیجی اولموشدور.

شاهرخون پایتختی هراتا (افغانستان) کؤچوردوگو دورده اونون سمرقنده اوتوران اولغو اولوغ-بی (۱۴۰۹-۱۴۴۹) آمودریا حوزه سینین شمال حصه سی نین یاریم مستقل حاکمی اولموشدور. اولوغ بی علمین انکشافینا بؤیوک اهمیت وئرمیش، خصوصیه آسترونومیا و ریاضیات علم لری ساحه سینده بیر چوخ علمی تراکتات لارین و مهم اثرلرین مؤلفی کیمی بؤیوک شهرت قازانمیشدیر. اونون سمرقنده تیکدیردیگی اولوق بی مدرهسه سی و اونون نزدینده کی رصدخانا ۱۴۴۹ جو ایله داغیلانا قدر دنیانین ان قاباقچیل رصدخانا سی ساییلیدی.

تیموری لر سلاله سیندن اولان حسین بایقارائین (۱۴۶۹-۱۵۰۶) حاکمیتی دورونده خراسان تورک ادبیاتی نین انکشافیندا ان یوکسک زیروه یه چاتدیغی بیر بؤلگه یه چئوریلیمیشدیر. مرکزی آسیانین تاریخینده اساس مدنی مرکز لردن بیر اولموش پایتخت هراتدا ان مشهور تورک شاعر لری و عالم لری یئتیشمیشدیر.

محمد شیبانی خانین اولجه سمرقندی، سونرا ایسه ۱۵۰۷ جی ایله هراتی اله کئچیرمه سی تیموری لر سلاله سی نین تنزلونه سبب اولموشدور. بو سلاله نین نماینده سی بابور تورکویستاندا اوغور قازانماییب هندویستانا یوللانمیش و بورادا او، بؤیوک موغول دولتینی یاراتمیشدیر.

تیموری لر امپریاسی تورک لری ن مرکزی آسیادا یاراتدیغی ان بؤیوک دولت لردن بیریدیر. او دورده تورکویستان و خراسان اسلام معمارلیغی نین چیچکلنمه سی دورونو یاشاییردی.

XV جی عصرین سونوندان باشلا یاراق، تورکویستان، کیریم، قازان و آذربایجاندا چاغاتای تورکجه سی یوکسک بیر مدنیت دیلی حالینا گلیمیشدیر. دین، علم و اینجه صنعتین قورویوجوسو اولان تیموریلر ماوراءالنهر و خراساندا تورک دیلی نین، تورک اینجه صنعتی و مدنیتی نین فارس مدنیتی باسقی سی آلتیندا یوخ اولوب گئتمه سی نین نه اینکی قارشسی سینی آلمیش، حتی حاکم اولماسینی تأمین ائتمیشدیر. تورک خالق لاری نین قیمت لی ادبی اثری اولان یوسف بالاساغونلونون "قوتادغو بلیک" ("سعادت گتیرن علم") اثری نین یئنی دن (هرات و فرغانه نسخه لری نین) تیموریلر دورونده قدیم تورک (اویغور) و عرب الیفباسی ایله یازیلما سی بو سلاله نین تورک ملی کیملیگینه نه درجه ده اؤنم وئردیکلرینی گؤسته ریر. بو دورده تورک ادبیاتی اهمیت لی درجه ده انکشاف ائتمیش، اینجه صنعت، علم و ادبیات ان پارلاق زمانلاریندان بیرینی یاشامیشدیر.

امیر تیمورون شکیلی

تیموردان سونرا حکمدارلیق تختینه چیخمیش اوغوللاری و نوهلری ده عینی شکیله مدنی فعالیتلر گؤستمیشلر. تیمورون اوغلو شاهرخ، نوهسی اولوقبای و دیگر خلفلری نین حاکمیتی دورونده انکشاف ائدن اینجه صنعت و علم دنیاسی همین دور تورک تاریخینده خصوصی یئر توتور. تیموری لرین حاکمیتی زمانیندا سمرقند، بخارا، شهرسبز، یاسسی (تورکستان)، هرات کیمی شهرلرده دوروموزه قدر گلیب چاتمیش اولنارچا حیرت آمیز معمارلیق آبیدهسی اینشا ائدلمیشدیر.

*Uluqbay adından zərbl olunmuş pul.
XV əsr. Səmərqənd, Özbəkistan*

تیموری لر سلاله سیندن اولان حکمدارلار آراسیندا اولوق بی علم و بیللیه خصوصی اهمیت وئرمهسی ایله بیرلیکده، تورک ملی دیرلرینه ده صاحب چیخمیشدیر. اونون ضرب ائتدیردیگی پوللارین اوزه رینده عرب حرفلری ایله تورکجه "امیر تیمور کورهقان (داماد) همتیندین اولوق بی کورهقان سؤزوم" ("امیر تیمور کوهقان" - تیمور و اونون نسللری نین داشیدینی تیتول اولوب، حرفی معنادا خانین کورهکنی دئمکدیر) نسلیندن اولان اولوغ بی کورهقانین سؤزو" جملهسی یازلمیشدیر. معلوم اولدوغو کیمی، اوللر تورک-مسلمان حکمدارلاری نین آدیندان ضرب اولونان پوللارین اوزه رینده یازیلار، اساسا، عرب و فارس دیل لرینده وئریلیدی. اولوق بهیین یازدیغی "تاریخ اربع اولوس" ("دؤرد اولوسون

تاریخی" اثری چنگیزخانین تۆرمه‌مه‌لری طرفیندن اداره اولونان دۆرد تورک-مونقول اولوسونون تاریخینه حصر اولونوب.

اولوغ بی رصدخاناسی. ۱۵ جی عصر. سمرقند، اوزبکستان

اولوغ بی رصدخاناسی نین آلت حصه‌سی. ۱۵ جی عصر. سمرقند، اوزبکستان

تیمورون دولت آنلاییشی

تیمور اؤز دولتینی توران و تورکوستانادان دیریردی. اونون آدی ایله باغلی اولان "تزوکاتِ تیموری" ("تیمورون قانونلاری") اثرینده بئله بیر افاده وار:

«بیز کیم، ملیک توران، امیری تورکوستانیز. بیز کیم، ملتترین ان اسکسی و ان بؤیوگو (ولان) تورکون باش حلقهسییز». ("بیز کی تورانین حکمداری، تورکوستانین امیریگیک. بیز کی ملتترین ان قدیمی و ان بؤیوگو ولان تورکون باش حلقهسی بیق".)

تیمورون تورکجه اولیتاویلیگی

(اولوداغ کتیبهسی)

تیمور ۱۳۹۱-جی ایله قیزیل اوردو حکمداری توختامیش خانا قارشى یوروش ائتمیشدیر. بو تاریخی حادثه‌نی خاطرهلرده ابدیلشدرمک اوچون او، اولیتاوی (اولوداغ) داغلاریندا آبیله اولراق داش اوزه‌رینه قدیم تورک (اوغور) یازسی ایله بیر نچه جمله حک ائتدیرمیشدیر. بو آبیله سنت‌پتربورگدا ارمیتاژ موزه‌یینده ساخلانیلیر. کتیبه‌ده یئر آلان ایفاده‌لرین اورژینال حالی و بوگونکو تورکجه‌یه ترجمه‌سی آشاغیداکی کیمی دیر:

تیمورون اولیتاوداکی تورکجه کتیبه‌سی (۱۳۹۱)، اولی‌تاو، قزاقستان

"تاریخ یفتی یوز توقسان اوچده قوی بیلی یازانی آرا آی توراننی سلطانی تمیریگ اوچ یوز می چریگ بیله اسمی اوچون توقتامیش خان بولگار خانیغا یوریدی. بو یئرگه یئتیپ بئلگو بولسون تپ بو توبانی قوپاردی. تئئری نیسفات بفرگئی انشاللاه. تئئری ائل کیشیگه رحمت قیلغای بیزنی دعا بیلی یاد قیلغای".

("یئددی یوز دوخسان اوچ قویون ایلی‌نین یازی‌نین اورتا (آپرل) آییندا تورانین سلطانی تیمور بی اوچ یوز مین عسگری ایله شهرتی آرتسین دئیہ توقتامیش خانا، بولقار خان‌لیغینا یوروش ائتدی. بورا چاتینجا، مدن سونرایا بیر ایز قالسین دئیہ، خاطرہ اولراق بیر آبیله قویودوردو. انشاللاه، تانری نصیب ائتسین، تانری هر کسه رحمت ائتسین، بیزی ده دعا ایله خاطرلا سین").

سرت قایا اوف. "تیمور بی یین توختامیش خانا هجری ۷۹۳ جو ایله (میلاد ۱۳۹۱ جی ایل) ائتمیش اولدوغو یوروشونون عرب و اویغور حرفلی کتیبه لری" (قار ساقبی کتیبه سی). (استانبول، 2007، ص 36-37 سودیکوو ک). (ایلیک و اورتا عصر لرده تورک سن دلری، داشکنده، 2016، ص 143)

تیموری لر دورونده

سوسیال، اقتصادی و مدنی حیات

تیموری لر دولتی نین سرحد لری چوخ گئنیش اولدوغوندا اولکه تورپاقلاریندا اساس تورک اھالی سیندن علاوه، هم ده مختلف ائتنیک قروپا و دینه منسوب اولان خالقلار یاشامیشدیر. بو دورده فارس و تورک دیلی تیموری لرین اساس یازیشما دیل لری اولراق استفادہ اولو نموشدور. تاریخی اثر لر داھا چوخ فارسجا یازیلسا دا، فرمان و امر لرین قدیم اویغور الفباسی ایله تورک دیلینده یازیلما سینا دقت یئتیر یلمیشدیر. عرب دیلی ایسه داھا چوخ علمی و دینی ساحه لرده استفادہ اولونماغا دوام ائتمیشدیر.

خواجه احمد یسوی توربه سی. تورکستان، قزاقستان

تیمور سمرقندی امپریانین پایتختی ائتدیکن سونرا اورادا محتشم معمارلیق آبیده لری تیکدیرمیش، حربی یوروش لرده اله کئچیردیگی عرب، فارس اولکه لری، هندوستان و باشقا بؤلگه لرین سمرقنده چوخلو سایدا معمار، صنعت آداملاری و عالم لر گتیرتمیشدیر. بوندان علاوه، اونون قارا دنیزین شمالینا ائتدیگی یوروش زمانی آوروپا خالق لاری نین نماینده لری ده ماوراءالنهره گتیر یلمیشدیر.

تیموری لر دولتی نین اقتصادی حیاتیندا اوتوراق مدنیت اوستونلوک تشکیل ائتمیشدیر. بو دورده ده اولکی تورک-مونقول دولت لرینده اولدوغو کیمی، ایپک یولو خط لری نین بؤیوک بیر قسمی نین تیموری لرین نظارتی آلتیندا اولماسی بین الخالق اقتصادی و مدنی علاقه لرین انکشافینی تأمین ائتمیشدیر.

رگستان کومپلکسی. تیموری لر و شیانی لر دورو. سمرقند، اوزبکستان

امیرعلیشیر نوایی

سمرقند، اؤزبکستان علیشیر نوایی XV عصرین ایکنجی یاریسیندا یاشایان و مدنیت تاریخینده پارلاق ایز قویموش بؤیوک تورک شاعری علیشیر نوایی (۱۴۴۱-۱۵۰۱) تورک دیلی و پوئزیاسی نین انکشافیندا مهم یئر توتور. نوای "محاکمه اوللغتین" ("ایکی دیلین محاکمه سی") آدلی اثرینده تورک و فارس دیل لرنی مقایسه ائده رک تورک دیلی نین فارس دیلیندن داها اوستون اولدوغونو سؤیله میشدیر.

علیشیر نوایی نین "لسان الطیر" ("فوش لارین دیلی") اثریندن بیر پارچا:
"تورک نظمیدا چو من تارتیب عالم،
ائيله دیم اول مملکتنی یک قلم.

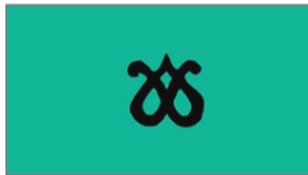
دهر آرا شه چو تورک واقع دور،
ایل آرا تورک لفظی شایع دور."
(تورک شعرینده من بایراق آچیب، او مملکتلری تک قلم ائيله دیم. دنیادا پادشاهلار تورک دور،
اؤلکه لرده تورک دیلی مشهور دور.)

فرهاد و شیرین داستانیندان بیر پارچا:
"اگر بیر قوم، گر یوز، یوخسا مینگ دور،
معین تورک اولوسو هود، مینینگ دور،
آلیپ من تخت فرمانیمگا آسان،
چریگ چکمی هیتادان تا خراسان.
خراسان دیمگیل، شیراز و تبریز،
کیکیلمی دور نئی-ی کیلیکم شکرریز.
کؤنگول بئرمیش سؤزومه تورک، جان هم،
نه یالقوز تورک، بئله کیم تورکمان هم!"

("اگر بیر، یوز و یا مین قوم اولسا بئله، بوتون تورک اولوسو منیم دیر. اوردو جلب ائتمه دن چین دن تا
خراسانا قدر اولان تورک اؤلکه لرینی قلمیمله قازانمیشام و اونلار منیم فرمانیمدادیرلار. ساده جه خراسان
دئییل، بلکه ده شیراز و تبریز الیمه کئچمیشدیر کی، قامیش قلم شکر تۆکوله جک وضع اتده دیر.
سؤز لیمه تبریز (آذربایجان تورک لری) داخل اولماقلا، بوتون تورک لر کؤنول وئرمیشلر. ساده جه بورانین
تورک لری دئییل، عراق و آنادولونون تورک لری ده منی دینله میشلر").

ح دادابویئو، ز. حمیدوو، ز. هولمانووا؛ اؤزبک ادبی دیلی تاریخی، داشکند، 2007، ص 76).

۵) قاراقویونلو دولتی

XVI - XVII عصرلرده حاکم لیک ائدن بو سلاله نین اساسینی بیوه اوغوز-تورک طایفاسیندان
اولان بایرام خوجا قویموشدور. مرکزی آذربایجاندا یئرلشن بو دولتین موجود اولدوغو دورده ایران، عراق
و جنوبی قفقاز دا تورک اهالی سی نین سایبی آرتمیشدی.

قاراقویونلو طایفاسی ۱۲۸۴-۱۲۹۲ جی ایللرده تورکستاندان دجله و فرات چایلاری نین یوخاری
آخارلاریندا آکی منبیت وادی لره قد ار اوزانان گئنیش اراضی لرده یئرلشمیشدیر. قاراقویونلو طایفا

بیرلیگینه داخل اولان باهارلی طایفاسی نین باشچیسى بايرام خوجا تورک-مونقول اصللی جلايری لرین حاکیمیتی آلتیندا اولارکن اؤز حا کیملیگینی یاراتمیشدیر. اونون قارداشی **مراد خوجا** ایسه جلايری- لرین موصلده کی جانشینى ایدی. ۱۳۶۵ جى ایلدن ۱۳۸۲ جى ایلده دك اونلار جلايریلر دولتی نین تابعلیگینه اولموشدولار. بايرام خوجانین اؤلوموندن سونرا، ۱۳۸۲ جى ایلده اونو اوغلو **قارا محمد** اوز ائتمیشدیر. او، جلايری لر حاکیمیتینه صادق قالاراق آتاسی نین اول لر اداره ائتدیگی بی لیک و اراضیلری اینده ساخلامیشدیر.

قارا محمدین اؤلوموندن سونرا حاکیمته **قارا یوسف** (۱۳۸۹-۱۴۲۰) گلدى. ۱۴۰۰ جو ایلده قارا یوسف جلايری لرین طرفینده چیخیش ائتسه ده، تیموری لر اونو مغلوب ائتدیکن سونرا عثمانلی دولتینه سیغینمیشدیر. تیمورون اؤلوموندن سونرا قارا یوسف تبریزی و آذربایجانى توتاراق آغ قویونلو حاکمی قارا یولوق عثمانین اوزه رینده غلبه چالمیشدیر. تبریزی پایتخت سئچه رک حکمدارلیغینی اعلان ائتمه سی اونون جلايریلرله مناسبتی نین پوزولماسینا سبب اولموشدور. ۱۴۱۰ جو ایلده قارا یوسف جلايری لر حکمدارینی مغلوب ائده رک بغدادی اله کئچیرمیشدیر.

قارا قویونلولار تیموری لر حکمداری **شاهرخ** طرفیندن مغلوبیته اوغرادیلیمیشدیر. شاهرخ گئری دؤندوکدن سونرا قارا اسکندر (۱۴۲۰-۱۴۳۶) گوجلنمه یه باشلامیشدیر. او، آغ قویونلو حکمداری قارا یولوق عثمان اوزه رینده غلبه چالیدیقدان سونرا اؤز حاکیمیتینی شرقی آنادولو اوزه رینده برقرار ائتمیشدیر. ۱۴۳۵-۱۴۳۶ جى ایلرده شاهرخ قارا اسکندر قارشى یوروش تشکیل ائده رک تخت-تاجی اونون ایندن آلمیش، عوضینه ایسه اونا صادق اولان **جهانشاهی** تبریزه جانشین تعیین ائتمیشدیر.

قاراقویونلو دولتی

جهانشاهین حاکمیتی دورونده گورجستان، اصفهان، فارس و کرمان توتولموشدور. ۱۴۵۸ جی ایله هراتی الکئچیرمکه (یالینیز بیس آی مدتینه) جهانشاه بؤیوک اراضی لری اؤز نظارتی آلتینا آلمیشدیر. قاراقویونلو دولتی نین وارلیغینا ۱۴۶۸ جی ایله آغ قویولو حسن بی (اوزون حسن) طرفیندن سون قویولموشدور.

قاراقویونلو دورونده واندا اولو جامع (بؤیوک مسجد)، اصفهاندا جومه مسجدی، همچنین تبریزده گؤی مسجد و مدرسه اینشا ائدیلیمیشدیر.

عثمانلی حکمداری فاتح سلطان محمدین قاراقویونلو جهانشاه «عزیز آتام جهانشاه» سۆزلی ایله باشلایان مکتوبوندا دئییلیر: «عثمانلی دولتی طرفیندن ائدیلن فتحلر آذربایجان طرفیندن ائدیلن فتحلر کیمی قیمتلندیرلمه لی دیر. بیزیم طرفین فتحی سیزین طرفین فتحی دئمکدیر و یا عکسینه».

قریدون بی. «منشآت». ۱ جی ج، ص ۲۲۳-۲۲۴

۶) آغ قویونلو دولتی

اوغوز تورک لری نین بایاندورلو بویونا منسوب اولان آغ قویونو سولاله سی نین اساسینی XIV-XV عصرلرده قارایولوق عثمان بی قویموشدور.

قاراقویونلولارلا قوهوم طایفادان اولان آغ قویونلولارین باشچ ایسی قارا یولوق عثمان مملوک سلطانینا خدمت ائتمیش، سونرا ۱۴۰۰ جو ایلده تیمور آنادولویا هجوم ائتدیگی زمان اونا دستک وئرمیشدیر. بو دسته یینه قارشی لیق اولاراق او، مالاتیانی، ۱۴۰۲ جی ایلده آنکارا دؤیوشونده کی دسته یینه گؤره ایسه دیاربکر بؤلگه سی نی آلمیشدیر. ۱۴۰۳ جو ایلده قارا یولوق عثمان اؤزونو دیاربکرین حاکمی اعلان ائتمیشدیر. او، ۱۴۳۵ جی ایلده قاراقویونلولارلا دؤیوشده هلاک اولموشدور.

آغ قویونلو دولتی

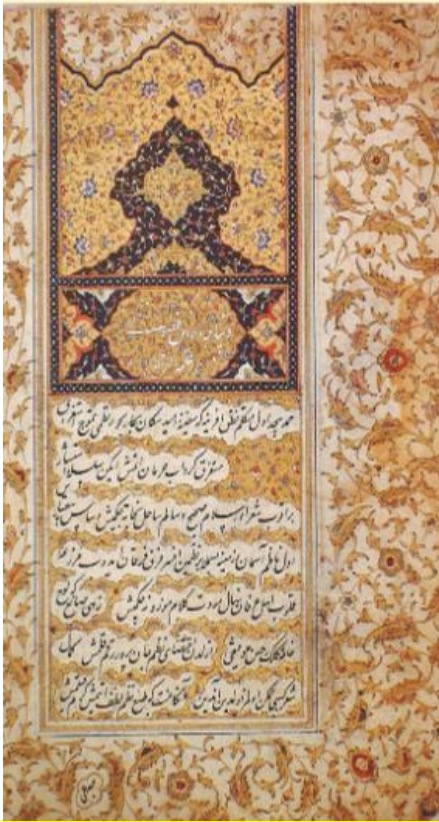
عثمان بیین اؤلوموندن سونرا اوغول لاری آراسیندا حاکمیت اوغروندا مبارزه باشلامیش و آغقویونلolar اؤز کئچمیش قدرتینی ایتیرمیشدیر. ۱۴۵۳جو ایلده اونون نوهسی حسن بی (۱۴۵۳-۱۴۷۸) دیاربکری اله کئچیرهک حاکمیت اوغروندا گئندن مبارزه لره سون قویموشدور.

۱۴۶۸جی ایلده حسن بی، قارقویونلو سلاله سینی مغلوبیته اوغراتمیش و پایتختی دیاربکردن تبریزه کۆچورتمودور. بو دورده آغقویونو و دولتینین اراضی سی شرقده خراساندان غربده فرات چایینا، شمالدا قافقازدان جنوبدا عربستان دنیزینه قدر اوزانیردی. فاتح سلطان محمدین ترابزونو فتح ائتمه سی عثمانلی لار ایلده آغقویونلolar آراسیندا محاربه لره سبب اولموشدور. بو مغلوبیتدن سونرا آغقویونلو دولتی اؤز سیاسی و حربی نفوذونو خیلی درجه ده ایتیرمیشدیر. بونولا بنله، ۱۴۷۴-۱۴۷۷جی ایللر ده حسن پادشاه گورجستانا هجوم ائتمیش، گورجو چاری ایلده باغلامیشدیر. مقاوله یه اساساً، شرقی گورجستان، تفلیس ده داخل اولماقلا، آغقویونلolarین حاکمیتی آلتینا کئچمیشدیر. ۱۴۷۸جی ایلده حسن پادشاهین اؤلوموندن سونرا اونون اوغلانلاری آراسیندا حاکمیت اوغروندا مبارزه باشلامیش و بو، آغقویونلو دولتی نین تامامیله ضعیفلمه سینه گتیریب چیخارمیشدیر. ۱۵۰۵جو ایلده آغقویونلو دولتی باشقا بیر تورک حکمداری شاه اسماعیل صفوی طرفیندن تامامیله سقوط ائتدیریلیمیشدیر.

"حسن پادشاه قانونلاری" کیمی تانینان اوزون حسن

قانون لاری نین عثمانلی دولتی و صفوی دولتی طرفیندن ده تطبیق اولوندوغو معلومدور. دولتده کی مالیه وضعیتی ایلده باغلی قایدالاری گؤسترن بو قانونلارین خالقین لهینه اولان ماده لری احاطه ائتدیگی قید ائدیلمکده دیر.

نسیمی (۱۳۶۹-۱۴۱۷) آذربایجان تورکجه‌سی، فارس و عرب دیلرینده شعرلر یازان شاعر و متفکر دیر. اونون دوغولدوغو یئر حقیقیندا مختلف فرسیلر موجوددور. بو یئرلر آراسیندا بورسا، دیار بکر، بغداد، تبریز، باکی، شاماخی شهرلری نین آدلاری چکیلیر، آنجاق نسیمی نین آذربایجانین شاماخی شهرینده دوغولدوغونا دایر فکرلر داها چوخ یاییلمیشدیر. اؤز آزاد دوشونجه‌لری ایله نسیمی آذربایجان، یاخین شرق، آنادولو، مرکزی آسیا شاعر و متفکرلرینه گوجلؤ تاثیر گؤسترمیشدیر. اونون اؤزونون ده بؤیوک تورک متفکری حاجی بکتاش ولی دن تأثیرلندیگی بیلدیریلیر. مشهور شاعر و دولت خادمی علیشیر نوایی نین نسیمی حاقیندا تعریفلر سؤیلمه‌سی، هم ده اونون بؤیوک تورکمن شاعری و متفکری متیم قولونون شعرلری نه موضوعا - سینه‌سیمی نین مرکزی آسیا تورک دنیا سیندا اؤنملی بیر انسان اولدوغونو ثبوت ائدیر.

تورک خالق‌لاری ساده‌جه اورتاق تاریخه دئییل، باشقا ساحه‌لرده ده مشترک دیرلره صاحب‌دیرلر. تورکلرین مادی و معنوی باخیمدان اورتاقلیغی شفاهی و یازیلی ادبیاتلاریندا و مدنیتلرینین اؤزونه‌مخصوصولوقلاریندا دا عکس اولونموشدور. تورکلرین عادت-عنعنه، میلی بایرام، دینی اینانچ، دونیاگوروشو، گئییم و اوپونلاریندا بیر چوخ اورتاق ائلمنتلر موجوددور.

VII جى بۇلوم تورک دۇنياسى نىن اورتاق مدنيتى و مدنى ارثى

اساس موضوعلار:
اورتاق داستانلار
اورتاق معنوى دىرلر
اورتاق مادى مدنيت
اورتاق مىللى اويونلار

قاراباغ خالچاسى

(۱) تورک خالق لارى نىن اورتاق داستان لارى

"اوغوز خاقان"، "کتاب دده قورقود"، "آپاميش"، "کوراوغلو"، "ماناس"، "تۇره ييش" و "كۆچ"
تورک دنيا سى نىن اورتاق قهرمان لىق داستانلارى دىر. بونلاردان "اوغوز خاقان" داستانى بوتون تورک

دنیا سیندا تانییر. بئله کی، بو داستان مرکزی آسیا، آذربایجان و آنادولو تورک لری آراسیندا مشهور دور. بونو اورتا عصر لره عایید یازیلی منبع لره، همچین همین بؤلگه لرده بو داستانین یازیلی و شفاهی حصه لری نین موجود اولماسی ثبوت ائدیر. "دده قورقود" داستانیندا اوغوز تورک لری نین یاشانتیلاریندان، قهرمان لیق لاریندان بحث اولونور. "ماناس" داستانی قیرغیز تورک لری نه عایید اولوب، دنیانین ان اوزون داستانیدیر. آلپامیش ایفاده سی آنادولو و قافقاز تورک لری نه ده *آلپ بامسی*، ایدیل-اورال بؤلگه سینده آلپامشا، قازاخ، نو قای و قاراقالپاق لاردا *آلپامیس*، اؤزبک لرده *آلپامیش*، آلتای تورک لری نه *آلپ-مانقاش*، یاخود *آلپ مامیش* اولراق ملی قهرمان کیمی قیمت لندی ریلیر. آنادولودا و قافقازدا *کوراوغلو*، مرکزی آسیادا *گؤراوغلو* کیمی تانیان "کوراوغلو" داستانی اورتاق دیر لری میزدن بیریدیر. تورک داستانلاریندا کی ماناس و کوراوغلو کیمی قهرمانلارین تورک طایفالارینی بیر آرایا توپلایراق دوشمن لره قارشى مبارزه آپاردیق لاری عصر لردن بری اوزالار و عاشیقلار طرفیندن سؤیله نیلیر.

سؤز اوستاسی و عدالت سیموولو اولان **نصرالدین خوجا** مرکزی آسیادان آنادولویا قدر اوزانان بؤیوک اراضیده مسکونلاشان تورک خالق لاری آرا-سیندا چوخ سئویلیر. او، آذربایجاندا ملا نصرالدین، مرکزی آسیادا خوجا نصرالدین افندی/پندی، یاخود کوژا ناصیر آدی ایله تانییر. تورک دنیاسی نین اورتاق کاراکتر لری نین بیری ده کل اوغلان دیر. او، مرکزی آسیادا تازشا-بالا کیمی مشهور دور.

دده قورقود، آذربایجان

اوغوز خاقان

کوراوغلو، باکی، آذربایجان

ملا نصرالدین لطیفه‌سی

بی، چوخام، بی

گون لرین بیرینده ملا نصرالدین بیر مجلسه گئدیر. ایین-باشینا او قدر ده فیکر وئرمه‌ین و گونده‌لیک گئییم لریندن بیرینی گئیینیپ همین مجلسه گئدن ملایا هئچ کیم دقت یئتیرمیر، سانکی یوخموش کیمی داورانیرلار. ملا مجلسی یاریمچیق ترک ائدیر، ائوه گئدیپ چوخ باهالی گئییم گئیینیر و یئنی‌دن مجلسه قایدیر. بیر آز اول ملایا سلام وئرمه‌ین لر ایندی تعظیم ائده‌رک اونو مجلسین باش طرفینده آیلشدیریرلر. سفره‌یه دوزولن ناز-نعمت‌دن اونون قاباغینا گتیریرلر. بو زمان ملا یئمک‌لردن الینه گؤتورور

و چوخاسینا باخاراق دئییر: "ی، چوخام، ی". بونو گۆرن انسانلار: "ای موللا، بو نه دئمک دیر، چوخا دا یتمک یئیرمی؟" - دئییه سوال وئریرلر.

موللا دئییر: "مجلسه ایلک گلدیگیمده اینیمده کی لیباسیما گۆره منه وئرین قیمتی گۆروب ائوه قاییتدیم. بو باهالی گئییم لری گئیینیپ تکرار بورا گلدیم و تامام باشقا بیر صحنه ایله قارشیلادیم. آنلادیم کی، مجلسده منه دئییل، اینیمده کی چوخایا قیمت وئریلدی. اونا گۆره ده من چوخاما مراجعت ائدهرک یتمک لری اونون یئمه سینی ایسته دیم. بورا داکی حرمتی من یوخ، چوخام گۆردو، یئمه یی ده قوی او یئسین."

"اوغوز خاقان" داستانی

"اوغوز خاقان" داستانی هون دوروندن معلوم اولان بیر داستان دیر. X عصر ده یازی حالینا سالینماسینا باخمایاراق، بو داستان تورک طایفالاری طرفیندن قدیم زمانلاردان بری روایت ائدیلمیشدیر. "اوغوز خاقان" داستانی افسانه و روایتلر، اساطیر و ناغیللاردان عبارت بؤیوک بیر اثر دیر. بو داستاندا اوغوز خانین تورک طایفالاری نین بیرلشمه سی اوغروندا آپاردیغی مبارزه دن دانیشیلیر. اثرده تورک لرین یاشادیغی یئر آدلاری، اونلارین نسل لری، تورک دولتچی لیک عنعنه لری و قدیم تورک اینانچ لاری حقیقته معلوماتلار تاپماق ممکن دور. "اوغوز خاقان" داستانیندا اوغوز، اولو تورک، قارلوق بی، دمیچچی هالاچ، قانقلی، اولو اوردو، قیپچاق بی کیمی قهرمان لارین او برازلاری تصویر اولونوب. اوغوز خاقانین اولاد لاری نین آدلاری نین گون خان، آی خان، اولدوز خان، گۆی خان، داغ خان، دنیز خان اولماسی تورک لرین جهان حاکمیتی نین بیر نمونه سی دیر. آشاغیدا داستانا عایید وئرلیمیش پارچادان گۆروندوگو کیمی، اوغوز خاقان اؤز دولتینی اوغول لاری آراسیندا بؤلوش وئرهرک اونلارین اوزه رینه مختلف وظیفه لر قویموشدو.

اوغوز خاقان و آلتی اوغلو

بیر گون اوغوز خاقان بؤیوک توی مجلسی تشکیل ائدیر. چوخلو آدام چاغیریب قوناقلیق وئیر، سونرا دا اؤز بی لرینه و جماعته بئله بویورور:

"من سیزلره اولدوم کاغان!

آلالیم یای ایله کالکان.

نشان اولسون بیزه بویان،

بوزقورت اولسون بیزه اوران،

دمیر کارگی اولسون اورمان،

آو یئرینده یوروسون قولان،

داها دنیز، داها مورن،

گونش بایراق، گؤک کوریقان!"

("من سیزلره اولدوم خاقان! گؤتورک یای ایله قالخان. هدفیمیز رفاه و خوشبختلیک اولسون، بوزقورد دؤبوشه چاغیریشیمیز اولسون، دمیر میزراق مئشه میز اولسون، اوو ائتدیگیمیز یئرلرده وحشی آتلار گزسین، یوردوموز دنیز و چای لارلا احاطه اولونسون، گونش بایراغمیز، سما چادیریمیز اولسون.")
اوغوز خاقان بو سؤزلری دئیهرک دنیانین دؤرد بیر طرفینه ائلچی لر گؤنده ریب بوتون حکمدارلارین اونا تابع اولماسینی طلب ائدیر. او اؤز فرمانلاریندا یازیردی: "من تورک لرین خاقانیام، دنیانین دؤرد بیر

طرفینه حاکم اولمالیام. سیزلرین مندن آسیلی اولماغینیزی ایسته ییرم. کیم منیم امریمه باش ایسه، هدیه لرینی قبول اندر، اونو اؤزومه دوست سایارام. کیم منه بویون آیمرسه، اوزه رینه اوردو گؤندررم".

اوغوزخان بؤیوک توی مجلسی قوراراق اوغوللاری آراسیندا وظیفه بؤلگوسو آپاریر: بؤیوک اوغوللاری "بوز اوخلار" (گون خان، آی خان، اولدوزخان) آراسیندا دولتی بؤلوشدورور. کیچیک اوغوللاری "اوج اوخلار" (گؤی خان، داغ خان، دنیزخان) ایسه دئییر: "سیزلر ده "بوز اوخلار" ین حمایه سی آلتیندا بی لیکلر یارادین". (اویغونلاشدیریلیمیشدیر).

"ماناس" داستانی

"ماناس" داستانی قیرغیز خالقینی قهرمان لیک داستانی دیر. داستاندا خالقین اؤز آزادلیغی، بیرلیگی، خلاصی اوغروندا مبارزه آپارماسی نین واجبلیگی وورغولانیر. بو حماسه ده طبیعی شکیلده قیرغیز سفاهی ادبیاتی نین زنگین لیگی، اونون مختلف ژانرلاری ایفاده اولونوب. "ماناس" داستانی "ماناس"، "سمتی" و "سیتک" آدل آنان اوچ بؤلمه دن عبارت دیر. بو بؤلمه لرده قیرغیز خالقینی خارچی دوشمنلره قارشى آپاردیغی مبارزه لرله بیرلیکده، اؤلکه ایچری سینده کی آنلاشیلمازلیق لار، عادت-عنعنه لر، گونده لیک حیاتی ن خصوصیت لری ایله باغلی معلومات لار وئرلییر. "ماناس" داستانیندا قیرغیز خالقینی یاشادیغی مختلف دورلرله برابر، قدیم تورک عادت-عنعنه و اینانچ لاری نین ایزلرینی ده تاپماق ممکن دور. داستانین باش قهرمانی ماناس باتیر قهرمان لیک، شجاعت، مردلیک و وطن سئورلیک مجسمه سی دیر. "ماناس" داستانی نین ۷۰دن چوخ واریانتی یازیلیمیشدیر. بو داستان دنیانین ان اوزون داستانی اولاراق "گینئسین رکوردلار کتابی" نا دوشموشدور. ۲۰۱۳جو ایله باکی شهرینده آذربایجانین تکلیفی ایله "ماناس" حماسه سی اونئسجو-نون غیرمادی مدنی ارث سیاهی سینا داخل اولونوب.

ماناس هئیکلی، استانبول

کوراوغلو ھیکلی ناخچیواندا

۲) تورک خالق لارینین اورتاق معنوی دیرلری

تورک خالق لارینی بیرلشدیرن داھا بیر خصوصیت اونلارین تاریخی عادت و عنعنه لره باغلی اولان ملی بایراملارینین اورتاق اولماسیدیر. بونلار "نوروز" بایرامی، اون ایکی حیوانلا باغلی اولان تورک تقویمی، خالق رقصلی، اویونلار و باشقالاری دیر.

نوروز بایرامی

بو بایرام شرقی تورکوستاندان بالکان لارا قدر بیر چوخ بؤلگه ده "نوروز"، "نئوروز"، "نؤوروز"، "ناوروز"، "نوروز" کیمی آدلارلا معلومدور. ان قدیم باهار بایراملاریندان بیری اولان نوروز بایرامی هر ایل مارتین ۲۱دن باشلایاراق بیر نئچه گون کئچیریلیر. بو بایرام آذربایجان، تورکیه، قزاقستان، قیرغیزستان، اؤزبکستان، تورکمنستان، افغانستان، ایران و تاجیکستانلا برابر، تاتاریستان، باشقیردیستان، چوواشیستان و شمالی قافقازدا عنعنوی اولاراق ایلین باشلانغیجی و باھارین گلیشی کیمی قید اولونور. نوروز بایرامی گونلرینده لذیذ ملی خورک لر بیشیریلیر، قوناقلار قبول ائدیلیر، عنعنوی اویونلار و یاریشلار کئچیریلیر.

نووروز بايرامى نين كئچيريلمهسى

آذربايجان

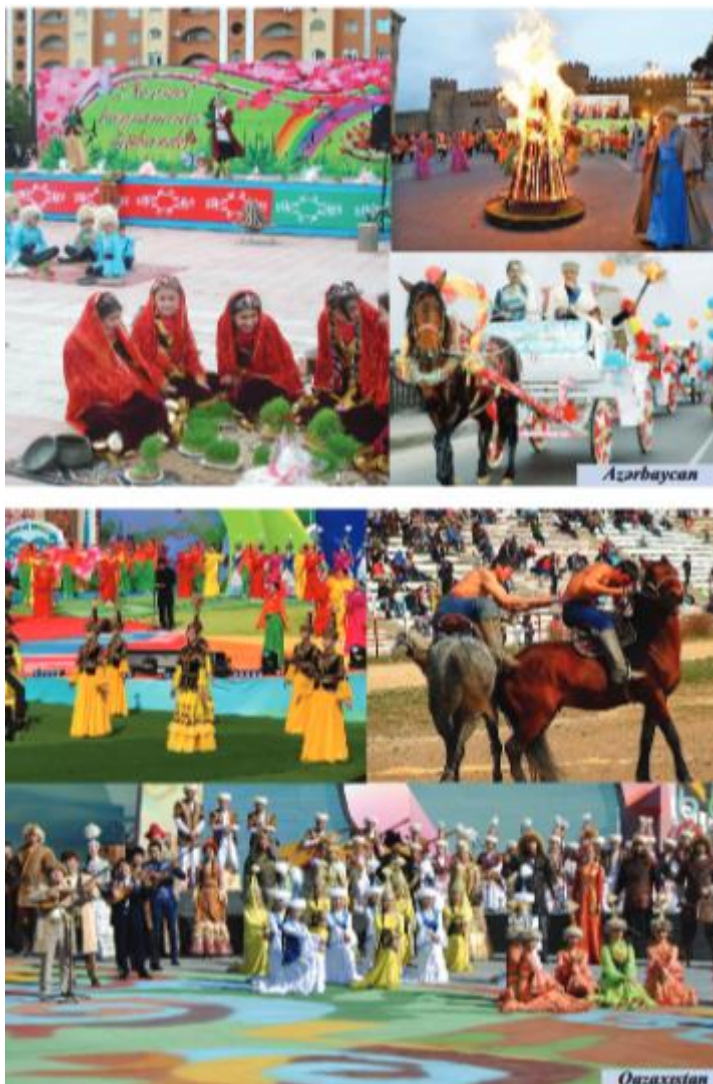
قزاقستان

اۆزبكيستان

قيرغيزستان

توركمينيستان

تاتارستان

اون ایکی حیوانلا باغلی اولان تورک تقویمی
هونلار دوروندن اعتبارا استفاده اولونان بو تقویم گۆی تورک کتیبه لری و قدیم اویغور سندلرینده قید
اولونموشدور.

محمود کاشغرلی نین "دیوان لغات التورک" اثرینده نووروز بایرامی ایله باغلی دؤرد مصرالیق شعر
واردیر. بو شعرده طبیعتین ایلین اولکینده اویانماسیندان بحث اولونور.
تورلو چیچک ساچیلدی،

گوللو كيليم ياييلدى،

عالم جنتسى اولدو،

آرتيق دۇنمز سويوقلار.

(الوان چيچك ساچيلدى،

گوللو كيليم ياييلدى،

عالم جنته دۇندو،

آرتيق دۇنمز سويوقلار.)

آذربايجان شاعرى شهريارين "حيدر بابايا سلام" شعرينده نووروز بايرامى بئله تصوير اولونوب:

بايرام يئلى چارداخلارى ييخاندا،

نووروز گولو، قار چيچى چيخاندا،

آغ بولودلار كۆينكلرين سيخاندا

بيزدن ده بير ياد ائله ين ساغ اولسون،

دردلريميز قوى ديكلسين، داغ اولسون.

قازاخ شاعرى موكالى ماکاتايئوين "ناوريز دومان" شعريندن بير پارچا:

نووروز آيى گلنده

شن ليك اولور بورادا.

وئريلير بايرام پايى

سفرچى اوغلانلارا

نووروز آيى گلنده.

اون ایکی حیوانلار باغلی اولان تورک تقویمی

هونلار دؤوروندن اعتباراً استفاده اولونان بو تقویم گۆی تورک کتیبه لرینده و قدیم اویغور سندلرینده قید اولونموشدور.

"کول تگین کون ییلکا یئتی یگیرمکه اوچدی
توکوزینچ آی یئتی اوتوزکا یوگ اثرتورتومیز

بارکین بئدیزین بیتیک تاشین بیچین ییلکا یئتینچ آی یئتی اوتوزکا کوپ آلدیمیز".

("کول تیگین قویون ایلی نین اون یئددینچی گونونده دنیا سینی دیشدی. دوق قوزونجو آیین

ایگیری یئددینچی گونونده یاس مراسیمی کئچیردیک. اونون توربه سینی، رسمینی، کتیبه داشینی

میمون ایلی نین یئددینچی آیین ایگیری یئددینچی گونونده تامملا دیق").

(سؤز وارلیغی اینجلمه سی، قونیا، 2009، ص 451-452)

محمود کاشغرلی نین مشهور اثرینده ده اؤز عکسینی تاپمیش بو تورک تقویمی مرکزی آسیا، سببیر،

ایدیل-اورال و قافقاز تورکلرینده گئنیش استفاده اولونور. محمود کاشغرلی نین اثرینده اون ایکی حیوانلا

باغلی تقویمدن آشاغی داکی کیمی بحث اولونور:

تورک خاقانلار ياندان بىرى بىر نىچە ايل اۇنجه باش وئرمىش محاربه ايله ماراقلير، لاکين محاربه نين اولدوغو ايلي يادا سالا بيلميرلر و چاشيب قاليرلار. خاقان ييغينجاق چاغيريب دئير: "بىز بو تاريخ حقينده نجه يانيديقسا، بىزدن سونرا گله جک نسل لر ده بئله يانيلاجاقلار. ايندى بىز اون ايکى آيى و اون ايکى بورجو نظره آلاق اون ايکى ايله آد وئرك كى، بو ايللرين ديشمه سى ايله تاريخ حسابلاسيين و ابدى بىر خاطره اولسون". خالق خاقانين بو تکليفيني قبول اندير.

بئله ليکله، خاقان اووا چيخير و امر اندير كى، وحشى حيوان لارى بۇيوك بىر چاي اولان ايلي چايينا طرف قووسونلار. جماعت حيوان لارى چايا طرف قوور. بو حيوان لارين بىر حصه سى سويا آتيلير و اولاردان اون ايکى سى چايى كئچير. هر چايى كئچن حيوانين آدى بىر ايله آد اولارق وئريلير. حيوانلاردان بىرينجى سى سيچان اولور. ايلک اولارق سويو كئچن حيوان اولدوغو اوچون بىرينجى ايل سيچانين آدى ايله باغلى اولارق "سيچان ايلي" آدلانديريلير. بوندان سونرا سويو كئچن حيوانلارين آدلارى آرديجيل اولارق نوبتى ايللره وئريلير:

اود ييلى (اؤكوز و يا اينک ايلي)

پارس ييلى (پلنگ و يا بىر ايلي)

تاويشگان ييلى (دووشان ايلي)

نئک ييلى (اژدها و يا تمساح ايلي)

بيلان ييلى (ايلان ايلي)

يوند ييلى (آت ايلي)

کوى ييلى (قويون ايلي)

بيچين ييلى (ميمون ايلي)

تاكاگو ييلى (خوروز و يا تويوق ايلي)

آشاغيدا اون ايکى حيوانلا باغلى تقويم حقينده قازاخ ناغىلى وئريلميشدير:

ايت ييلى (ايت ايلي)

تونقوز ييلى (قaban و يا دونوز ايلي)

ايل سايى قaban ايلينه چاتديقدان سونرا يئنى دن سيچان ايلين دن باشلايير.

(كاشغرلى محمود، ديوان لغات التورک، آنکارا، TDK، 2014، سه. 149)

آشاغيدا اون ايکى حيوانلا باغلى تقويم حاققیندا قازاق ناغىلى وئريلميشدير:

تقويمده بىرينجى اولماق ايسته ين

حيوان لار حقيندا ناغىل

قديم زمانلاردا حيوان لار تقويمده بىرينجى اولماق اوچون اؤز آرالاريندا موباحثه ائتمه يه باشلاييرلار.

آت دئییر: - من اوزاقلاری یاخین ائده بیلیرم. منیم گوجومدن فایدالانیر، سودومد ان ایچیر، حتی توکومدن ساپ کیمی استفاده ائدیرلر. انسانلار مندن چوخ خیر وئرن حیوان یوخدور. اونا گۆره ده تقویمده بیرینجی من اولمالیام.

دوه دئییر: - سن انسان لارین ایشینی گۆرورسن، یئدیگین سامان اوچون اونلار کؤله اولورسان. من ایسه سنین داشییا بیلمه دیگین آغیر یوک لری داشییر و آیلارلا اوزاق مسافه لره گئده بیلیرم. آج اولدوقدا آریا، بوغدا ایسته میرم. نه تاپیرامسا، اونو یئییرم. سو تاپاندا ایچیرم، تاپمایاندا صحرادا اونسوز کئچینیرم. تقویمده بیرینجی اولماغا من لایقم.

اینک (و یا اؤکوز) دئییر: - انسان تارلادا اکین اکیرسه، مندن استفاده ائدیر، سودومو ایچیر و اوندان یاغ دوزلدیر. اونا گۆره ده تقویمده بیرینجی من اولمالیام. قویون دئییر: - اگر من اولماسایدیم، قازاخ لار اؤز آلاچیق لارینی نه ایله اؤرتدیلر؟ اونلار منیم یونومدن کئچه دوزلدیر، پالتار تیکیر، ایپ و ساپ آیریرلر. مندن فیدالی سی یوخدور.

ایت دئییر: - من اولماسایدیم، بیر چوخونوز یا اوغورلانا، یا دا قورد-قوشا یئم اولاردینیز. من هامینیزین قوروچونوزام، دوشمن گۆرنده هورور، صاحبمه خبر وئیرم.

خوروز دئییر: - من اولماسایدیم، انسان لار تئزدن یوخودان دورا بیلمز، یاتیب قالدیلار. من اونلار سحرین آچیلما سینی بیلدیریرم. آخشام دوشنده ایسه یاتماق وقتی نین گلدیگینی خبر وئیرم.

خالق رقص لری

تورک خالق لاری نین یاشادیغی هر بؤلگه نین اؤزونه مخصوص موسیقی سی و رقص لری وار. خالق رقص لری ساحه سینده اورتاق خصوصیتلر قورونماقلا برابر، قافقاز، یاخین شرق، آنادولو، بالکانلار، کریم، مرکزی آسیا، وولقا-اورال و سبیر کیمی بؤلگه لری هر بیر نین اؤزونه مخصوص اوسلوبو فورمالاشمیشدیر. بؤلگه یه گۆره تورک خالق لاری نین موسیقی و رقص لری نده هم اوخشارلیق، هم ده فرقلی لیک ر وار. بونونلا بله، بیر-بیری لری ایله هم سرحد اولان بؤلگه لری نین مدنی دیرلری تدریجاً بیر-بیرینه کئچهرک واحد عنعنه لر زنجیری یاراتمیشدیر.

تورک خالق لاری نده خالق رقص لری نین چوخلو سایدا نوع لری موجوددور. آنادولو و یاخین شرقده "هالای"، آذربایجاندا "یالی"، اؤزبک لرده "لزگی"، قازاخ و قیرغیزلاردا "قارا جورقا"، کریم تاتار لاری نده "قایتارما" و س. رقص نوع لری وار. "هالای" و "یالی"، "لزگی" و "قایتارما" رقص لری آراسیندا چوخ اوخشارلیق وار. غربی آنادولودا یاییلمیش "زئبک" رقصی ایسه بیر چوخ جهت دن مرکزی آسیا و سبیر خالق رقص لری نده اوخشاییر.

اونلاری دینله یین سیچان نه دئیجه یینی بیلیر. او، بیر حيله دوشونوب دئییر:

- بو مباحثه دن بیر شئی چیخماز. گلین گونشین چیخماسینی گۆزلییک، کیم اونو بیرینجی گۆرسه، قوی او دا تقویمده بیرینجی اولسون.

هامی فیکره گئدیر. دوه اۆز هوندور بویونا گوونهرک فکرله شیر: "کیم مندن تئز گۆره بیلر کی؟! " سونرا سیچانین سۆزلرینی دستکله ییر. بیر مدت کئچندن سونرا سیچان دوه نین بئلینه چیخیب اونون هۆرگوجونده اوتورور. حیوانلار بیر-بیری ایله ایلك کیمین گونشی گۆره بیله جهیی حقینده مباحثه ائدرکن هامی دان یوکسکده اوتوران سیچانی گۆرنده در حال سوسورلار.

بئله لیکله، گونشین چیخماسینی بیرینجی سیچان گۆروب خبر وئیریر و تقویم ده بیرینجی اولور. اۆز هوندور بویونا آرخالانان دوه نین ایسه اومیدلری بوشا چیخیر. (قازاخ ناغیل لاری، آلماتی، 1962، ج 2، ص 190-191)

یاللی رقصی

آذربایجان خالق مدنیتینده اهمیتلی یئر توتان بو رقص میفولوجیا ایله باغلی دیر. قوبوستان قایالیق لاریندا بیزیم ائرادان اولکی دورلره عایید اولان تصویرلر واردیر. بو قایا اوستو رسملرده چوخلو سایدانسان لارین ال-اله توتوب رقص ائتمه لرینی گۆرمک اولار.

یاللی رقصینی ایفا ائدرلر کایناتین ابدی دور ائتمه سینی، حرکتلی لیگینی، دینامیزمینی سیموولیزه ائدن میستیک بیر دایره بویونجا سیخ شکیلده دوزلولورلر. رقصین سونراکی حصه لرینده قاچیشیر و بیردن-بیره یئرله اوزانیرلار. بو حرکتلرین هامیسی نین آیریجا معناسی واردیر. بو خالق رقصی نین جنوبی قافقاز تورک لری، آنادولو و یاخین شرق تورک لری نین رقص لرینه اوخشارلیغی واردیر.

«Naz eləmə» rəqsi.
Azərbaycan

«Zeybək» rəqsi.
Türkiyə

Azərbaycan xalq rəqsi «Yallı»

Kırım tatarlarının xalq rəqsi

Özbək xalq rəqsi (Xarəzm)

Qırğız xalq rəqsi

Qazax xalq rəqsi

Türkmen xalq rəqsi

3) تورك خالق لارى نين اورتاق مادى مدنيتى

قديم توركلردن بو گونوموزه گليب چاتان ائولر (ائب، اوتاو، كئچه ائو)، بونلارلا باغلى ايفادهلر (ائو آلتلىرى اوچون استفاده اولونان افادهلر، سيموولىك يئر - تۆر) و بزك اشيا لارى نين اورتاق اولدوغو معلومدور.

قازاق چادىرى (اوتاق)

ملى گنيملر و ال صنعتى هر تورك خالقيندا اؤزونه خاص اولان خصوصيتلر داشيديغينا باخمايaraq، اونلار اوچون استفاده اولونان تئرمين و ايفادهلرده، فورما، رنگ سئچىمى، بزك ايشلىرى، خالچات اوخوما و ناخيش لاردا اورتاقلىق گۆزه چارپير.

بو اورتاقلىغى تورك خالچاچىلىق عنعنهلرينده ده گۆرمك اولور. اكثر تورك خالقلارى نين خالچالاريندا هندسى ناخيشلارلا برابر، هم ده حيوان تصويرلىرى و يا بوينوزلارى واردير.

بوندان باشقا، تولىلاردا، دوغوم و اولومله باغلى مراسىملر ده تطبيق اولونان عادتلرده چوخلو اوخشارلىق لار مشاهده ائتمك اولور. مثلا، دئمك اولور. اكثر تورك خالقلاريندا ائوللىك (نكاح) مراسىمى تولىلاردا وئريلن يئمك-ايچمكلر ده، خالق اويولاريندا و تبرىكلرده بو اوخشارلىق اؤزونو آيدىن برونه وئيرير. تولىلاردا وكىل آتا، اؤكىل آتا، ساغديش آديندا تمثيلچىلرين اولماسى، اوشاق دوغولدوقدا بئشىك تويو آدييله تدبير كئچيريلمهسى، سنت تولىلاريندا اوشاغىن دايسى طرفيندن دايجا (آت بالاسى) هديه انديلمهسى بونلاردا نمونه دير. ائلچى لىك عادتلرينده ده اوخشارلىق وار.

تورک خالق لارینین موسیقی مدنیتی و خالق اویونلاریندا هر بیر بؤلگه نین اؤزونه مخصوصلوقو فرقلی لیک کیمی گؤرونسه ده، اورتاق خصوصیت لر داها چوخدور. بو خصوصیله بعضی چالغی آلتلرینین عینی آدلا آدلانديريلماسیندا گؤزه چارپیر. مثلا، دومبرا، قوپوز (کوبوز)، چان-کوبوز، سیپسی (سیبیزی)، داوول (طبیل)، زورنا (سورنئی)، بورو (بورغو).

قازاخ سیرماغی (ناخیشلی کئچه خالچا)

۴) تورک خالق لارینین اورتاق میلی اویونلاری

ملی اویونلار و ایدمان نوعلرینده ده اورتاقلیق مشاهده اولونور. مثلا، تورکلرین اساس ایدمان اویونو اولان گولش (کورئش، کورئس، گورئش) مرکزی آسیا، وولقا-اورال، قافقاز، آنادولو و بالکان تورکلری آراسیندا گئنیش یاییلمیشدیر. بو ایدمان اویونو توی لاردا، بایرام و شنلیکلرده حیانا کئچیریلیر. آذربایجان تورکلرینده چؤوکن (چووقان)، قیرغیزلاردا کؤکبؤرو، قازاخلاردا کؤکپار، اؤزبکلرده کؤکپاری و یا اوغلاک، تورکمئلرده اوغلاک کاپدی آدلاری ایله تانیان آت اوستو ایدمان نوو تورک خالق لارینین سئویملی اویونودور. آت اوستو اویونون چوخلو سایدا نوعلرینه آنادولو و قافقازدا دا راست گلینیر. بونونلا برابر، پایقا و یا پایقا (بایگه) کیمی تانیان عنعنوی آت یاریشلاری دا مشهوردور.

Azərbaycan milli oyunu
«Çövkən»

Qırğız milli oyunu
«Kökbörü»

قیرغیز ملی اویونو "کؤکبؤرو" چؤوکن آدی ایله بیلینن آت اوستو اویون کوماندا اویونو اولوب، معاصر پولو اویونونون بیر نوعودور. "قاراباغ آتی ایله اوینانیلان چؤوکن اویونو" ۲۰۱۳جو ایلده اونئسجونون قئیریماد دی مه دنی ارئین رپرئنتاتیو سیاهییسینا داخل ائدیلمیشدیر. بونونلا برابر، اوشاق اویونلاری و اویونجاق لاریندا دا چوخ اوخشارلیق واردیر. اویونلار اوچون استفاده اولونان افادهلر (دوکوز کومالاک / دوققوز داش، آک ترک، آک سویک / آک چؤلمؤک، کور چاک/کو قور چاق، آسیک /اشیق) و اویون تکنیکاسینداکی اوخشارلیق اورتاق کؤکلرین اولدوغونو ثبوت ائدیر.

«Doqquz daş» oyununun qədim və yeni taxtaları

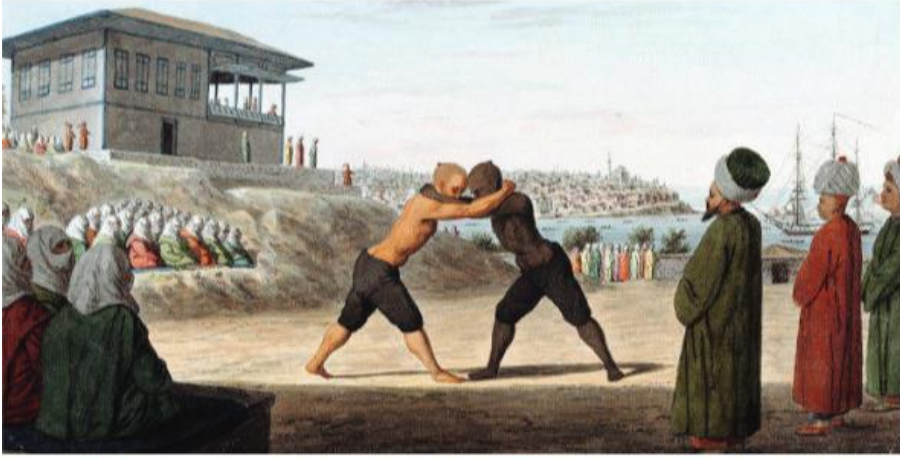
«Aşiq-aşiq» oyunundan bir görüntü

گولش

گولشچی (گورئشچی، پهلوان، پالوان و س.) آدی قازانمیش انسان لار تورک مدنیتینده مهم یئر توتورلار. بعضی داستانلار دا اثرین قهرمانی ائولنمک ایستهدیگی قیزا گۆره اؤز رقیبلری ایله گولشهرک اولنلاردا غالب گلمک ایستیهیر. جسور ایگیدلر آلتی یاشلاریندان گوله شیر و بؤیودوکده گوجلو بیر گولشچی اولورلار. "ماناس" داستانی نین قهرمانی کوشای خان دنیانین ان باجاریق لی گولشچی سی کیمی آد قازانیر. "آپامیش" داستانی نیندا ایسه باش قهرمان آپامیش دوخسان کالمیک گولشچی سینه غالب گلهرک شهرت قازانیر.

مرکزی آسیادا گولش عنعنه سی توپلارین سایه سینده یاییلمیشدی. تویلاردا گولش یاریش لاری کئچیریلیر، گولشچی لر بؤیوک موکافاتلار آلیردیلار. بو دا همین عنعنه نین قورونوب ساخلانماسینا سبب اولموشدو.

بوگون تورک خالق لاری یاشادیق لاری آنادولودان سیبیره قدر اوزانان گئنیش مکاندا گولشی، بیر قایدا اولراق، عنعنوی بایراملاردا (نوروز، سابانتویوه س.) و خصوصی اهمیت لی گونلرده کئچیریلر. هر ایل یون آییندا تورکیه ده کئچیریلن "قیرخ پینار یاغلی گولش لری"، تاتاریستان، باشقیردیستان و چوواشیستاندا یابین اولینده عنعنوی سابانتوی بایرامیندا کئچیریلن "کۆرئش/کۆرئشو" یاریش لاری بونا نمونه اولابیلر. اؤزبکستانین تشبثو ایله هر ایل دنیانین مختلف اؤلکه لرینده حیاتا کئچیریلن بین الخالق "اؤزبک کورشی" یاریش لاری، قازاقستان طرفیندن تشکیل اولونان بین الخالق "قازاق کورسی" یاری لاری و قیرغیزستاندا کئچیریلن "کۆچمؤن اوپونداری" (کۆچری اوپون لاری) کیمی اجدادلاریمیزدان بیزه ارث قالان بو ایدمان نوعونون تورک خالق لاری اوچون نه درجه ده دیرلی اولدوغونون عیانی ثبوتودور.

Qazax güləsi

«Yağlı güleş». Qırxpınar

کۆکبۆرو

"کۆکبۆرو" اویونو مرکزی آسیا خالق مدنییتینده، خصوصیه تورک خالق لاریندا آت یاریشی نوع لریندن بیریدیر. بو اویون ایکی کوماندا آراسیندا اوغلاغین (کئچی بالاسی) آت بئلینده معین مسافه یه قدر آپاریلماسی شکلینده کئچیریلیر. اوغلاغی آپاران آتلی ایله برابر، دیگر اویونچولار دا اوغلاغی اونون الیندن آلماق اوچون یاریشیرلار. بو اویونو ان چئویک و آتینی یاخشی اداره ائدن کوماندا قازانییر. اورتا آسیا تورک لرینده "کۆکبۆرو" اویونو "کۆکبۆرو" (بوز قورد) افاده سی ایله باغلی دیر. اویونون اوسلوبو جانناوارین اوولانماسینا بنزه دیلیب و بو شکیلده میدانا چیخیب.

Kökbörü oyunu

ایضاحلار:

عباسی-لر - اموی سلاله سیندن سونرا حاکمیتته گله رک خلیفه لیگی بئش عصردن آرتیق (۷۵۰-۱۲۵۸) الینده ساخلایان سلاله اولموشدور.

آپ آرسلان - ۱۰۲۹-۱۰۷۲ جی ایللرده یاشامیش بؤیوک سلجوق لو دولتی نین سرکرده سی، ایکینجی سلطانی اولموشدور. تورکلرین اورتا آسیادان آنادولویا گلمه سینده رولو بؤیوک دور.

آلتای لار - تورک خالقاریندان بیریدیر. چوخ حصه سی روسیا فدراسیاسینداکی آلتای جمهوریتیندا و آلتای دیاریندا، بیر حصه سی تووا و مونقولوستاندا یاشاییر.

آلتای داغلاری - اورتا آسیادا، قزاقستان، روسیا (سیبیر)، مونقولوستان و چینین سرحدلرینده یئرلشن سیرا داغلاردیر. اوزونلوغو غربدن شرقه دوغرو ۲۰۰۰ کم-دیر.

آلتای دیل عائله سی - تورک، مونقول، تونقوزمانچو، یاپون، کوریا دیل قورولاریندان عبارت دیر. بو دیل لر آوروپادان یاخین شرقه و مرکزی آسیادان اوزاق شرقه قدر اوزانان اراضیده دانیشیلان دیل لر ی احاطه ائدن بیر دیل عائله سی دیر.

آمودریا - تاریخی آدلاری "آمو" و "جیحون" دور. پامیر داغلاریندان باشلاییر، تاجیکستان، اؤزبکستان و افغانستانتین شمال شرق سرحدلریندن کئچدیکدن سونرا تورکمستان و اؤزبکستاندان کئچهرک آرال گؤلونه تۆکولور.

آنادولو - دیگر آدی "کیچیک آسیا" دیر. آسیا قطعه سی نین غربینده، قارادیزی، آرابیق دیزی، انکه دیزی آراسیندا یئرلشن یاریم آدادیر. تورکیه نین آسیا قطعه سینده قالان اراضی سینی تشکیل اندیر.

آرال گؤل - قزاقستان-اؤزبکستان (قاراقالپاقستان) سرحدلری ایچری سینده اولان مرکزی آسیاداکي ان بؤیوک گؤل دور.

آتابی - سلجوق لو دولتینده شاهزاده لری اؤیره دیب یئتیشدیرن دولت آداملاری اولموشدور. ایلک دفعه سلجوق لولاردا استفاده اولونموش، آنجاق اولکی تورک مسلمان دولت لرینده ده بو وظیفه نی داشییان لار اولموشدور.

آتابی لر سلاله سی - دیگر آدی ائلده گزلدیر. ۱۱۳۶-۱۲۲۵ جی ایللر آراسیندا شمالی و جنوبی آذربایجاندا حکم سورموشدور. دولتین پایتختی اولجه نخچیوان، سونرا تبریز اولموشدور.

اوستا - زردشتیلیگین مقدس کتابیدیر ایگیرمی بیر کتابدان عبارت اولسا دا، بؤیوک اسگندرین اشغالیندان سونرا یوخ اولان کتابلاردان یالنیز یسنا، ویسپاراد و ونیدداد قالمیشدیر.

آوراسیا - آروپا ایله آسیانی احاطه ائدن جوغرافی بؤلگه یه وئرلن آددیر. آروپا و آسیا سؤزلری نین بیرلشمه سی دیر .

آزوو دیزی - قارا دیزین شمال-شرقینده یئرلشیر. کئچ بوغازی ایله قارا دیزه باغلانان، روسیا ایله اوکراین آراسینداکی داخلی دیزدیر.

بالخاش گۆلو - قزاقستانين مركزى حصه سينده يئرلەشپەر. گۆلون منبع لرى ايلي، كاراتال، لئىسى، آغسو و آياكۆز چاپلارى دير .

باكتريا - ديگر آدى توخارىستان دير. هين- ديق اوش داغلارى و آمودريا چاپى آراسيندا يئرلشن، مركزى بلخ شهرى (شمالى افغانستان) اولان تارىخى بۆلگه دير. جنوبى اۆزبكستان، جنوبى تاجيكستان و شمالى افغانستانى احاطه ائتميشدير .

بصره كۆرفزى - "فارس كۆرفزى" ده آدلانىر. عربستان ياريم آداسى ايله ايرانين جنوب-غربى آراسيندا قالان، هند اوكتانىبا باغلى اولان كۆرفزدير.

بايكال گۆلو - دونيانين ان درين گۆلودور. قديم توركجه ده "بايكۆل" كىمى قيد ائدىلير. سيبيرين شرقينده، روسيا فدراسينا عاييد اولان ايركوتسك ولايتى و بورى آتيا آراسيندا يئرلەشپەر.

بىزانس - ديگر آدى شرقى روما امپىرياسى دير. كىچىك آسيا و اونون اطرافلاريندا حكم سورموشدور. بىزانسين يارانماسى روما امپىرياسى نين ايكى حصه سى به بۆلونمه سى ايله باغلى دير.

بودديزم - بو گون تخميا 500 ميلون دان چوخ عضو اولان بير دين دير. اولجه هندوستاندا ميدانا گلەش، سونرالار تدرىجا جنوب-شرقى و شرقى آسيادا (چين، ياپونيا، كورئيا، مونقولوستان، نئپال، شريلانكا، تايلىد، تبت) يايىلم ايشدير.

بۆيوك بولقار خاقان ليغى - بىزانس منبع لرينه گۆره، "اونوقوريا" آدلانىر.

گۆيت اوركلرين داغيلماسى و آوارلارين ضعيفله مه سى نتيجه سينده مستقل ليك الده ائتميشدير. بولقارلار تورك طايفالارنى نين بيرلشمه سى ايله 630-جو ايلده ميدانا چيخميشدير. كوبرات خان طرفين دن قورولان دولت اونون اؤلومو و خزرلرين هجومو نتيجه سينده داغيلميشدير.

ج

جلاليرى - ۱۳۴۰ جى ايللرده بوگونكو ايراق و ايران تورپاقلاريندا بۆيوك حسن طرفيندن قورولموش دولت دير. بۆيوك حسن اولجه ائلخانلىر دولتينده مهم موقعه صاحب اولان تورك-مونقول جلايرى طايفاسى نين باشچى سى اولم اوشدور .

جونقاريا - مركزى آسيادا شمالدا آلتاي ايله جنوبدا تانرى داغلارنى نين شرق كسىمى آراسيندا يئرلشن قوراق ليق بؤل - گئدير. چين ده كى سينتسىيان اويغور مختار بۆلگه سى نين (شرقى توركستان) شمال يارىسينى احاطه ائدير.

چ

چو چاپى - مركزى آسيادا شمالدا قيرغىزستان و جنوبدا قزاقستان دان كئچن، اوزونلوقو ۱۳۰۰ كيلومتر اولان بير چاى دير.

د

دشت قىپچاق - فارسجا "قىپچاق چؤل" معناسىنى داشىيير. دنستر و شرقده ايرتيش چاپلارى آراسينداكى چؤل زوناسى نين تارىخى آدى دير.

دجله چايى – تورکيه دن باشلايىب، عراق اراضى سيندن كئچەرك اورادا فرات چايى ايله بيرلەشیر و شزالعربده بصره كۇرفزینە تۇكولور.

دون چايى – روسيا فدراسياسى نین باشلیجا چایلاریندان بیرى دیر. اورتا دور تورکجه سینده آدی "تین" دیر. مسکوانین جنوب شرقیندن باشلايلاق آزوو دنیزینە تۇكولور.

دونای چايى – منبعى آلمانیدان باشلايیر، مرکزى، شرقى و جنوبى آوروپانین بیر سیرا اۆلكه لری نین (مجارستان، اسلوواکيا، رومینیا، بولغارستان و س.) اراضى سیندن كئچەرك قارادنیزه تۇكولور.

دونھوانق – چینین قانسو ایالتینده یئرلەشن تارىخى بۇلگه دیر.

ای

اٹلبیستان – تورکيه ده قهرمان ماراش ولایتی نین ترکیبینده اولان ان بۇيوك بۇلگه دیر. آرالیق دنیزی، مرکزى و شرقى آناد اولو بۇلگه لری نین کسپشدیگی نقطه ده یئرلەشیر. افغانستان – مرکزى آسیانین جنوبوندا یئرلەشیر. جنوب شرقده پاکستان، غربده ایران، شمالدا تورکمنستان، اؤزبکستان و تاجیکستان، شرقده کیچیک بیر ساحه ايله چینله هم سرحد دیر.

آ

اهمنى سلاله سی – قدیم فارس دولتی دیر. سولاله ای.ا. ۵۵۰-۳۳۰ جو ایللرده آسیانین غرب حصه سینده حکم سورموشدور.

اموی لر – دۇرد خلیفه دورون دن (۶۳۲-۶۶۱) سونرا مسلمان عرب دولتینه حاکم اولان سلاله اولموشدور. عباسی لر طرفیندن داغیلانا قدر ۶۶۱-۷۵۰ جی ایللر آراسیندا حکم سورموشدور.

اردبیل – تارىخى آذربایجاندا شهر، معاصر ایراندا ایالت مرکزى دیر.

عرب لر – یاخین شرقین ان چوخ ساییلى (۴۰۰ میلیون یاخین) اهالی سی دیر. آرالیقدان ایزی نین جنوب شرقى، شمال آفریقا، بۇيوك صحرا و سودان، عراق و عربستان یاریم آداسینی احاطه ائدن گئئیش بیر اراضیده یاشاییرلار.

عربستان یاریم آداسى – آسیانین جنوب غربى و آفریقانین شمال-شرقینده یئرلەشن یاریم آدادیر. بورا داخل دیر: سعودیه عربستانی، یمن، عمان، بیرلشمیش عرب امیرلیک لری، قطر، بحرین، کوویت، عراق و سودان.

ایوبی لر دولتی – مصرده ۱۱۷۱-۱۲۵۰ جی ایللرده حکم سورموشدور. صلاح الدین ایوبی نین قوردوغو، تورک و عرب لردن عبارت سنى – مسلمان سلاله سی دیر. بیر مدت مصر، سوریا، عراق، حجاز و یمنی حاکمیتی آلتیندا ساخلامیشدیر.

ف

فقه – اسلام حقوقو ايله مشغول اولان آدم دیر.

فرات چايى - توركيه، سوريya و عراق تورپاقلاريندان كنجهر ك دجله چايى ايله بيرله شيب شط-
العربى عمله گتيرير و بصره كۆرفزينه تۆكولور.

گ

گورقان - ديگر آدى "جورجان" دير. ايرانين شمال شرقينده، خزر دنيى نين جنوب شرقينده يئرله-
شن ايندىكى گولستان ايالتينده كى تاريخى بۆلگه دير.

ه

هند چايى - چين ده كى تبت پلاتفورماسيندان باشلاپ اراق، غربه دوغرو شرقى هندوستانى كنجيب
پاكستانا چاتير و عربستان (عمان) دنيى نيه تۆكولور.

هنديكوش داغلارى - آسيادا افغانستانين مركزى ايله پاكستانين شمالى بويونجا اوزانان 800 كم-
ليك داغ سلسله سيدير.

خ

خاقان - تورك و مونقول دولت لرينده حكمدارلارين ان يوكسك تيتولودور. ژوان ژوانلار (آوارلار)
دورون دن برى تورك دولت مدنيتينده گئنيش استفاده اولونموش ثرمين دير.

خاقانلىق - گئنيش تورپاقلارى احاطه ائدن و بير چوخ جمعيتلرى اداره ائدن سياسى بيرليك
اولموشدور.

هان سلالهسى - چينده ائ.ا. ۲۰۶ - ب.ا. ۲۲۰ جى ايللىرى آراسيندا حكم سورموشدور. چين
مدنيتى نين زيروده اولدوغو دورلردن بيرى اولاراق قبول ائدليلير. بوگون سلاله نين شرفينه اولاراق
چين لى لر اؤزلرينى "هانزو" (هان انسانى) آدلانديريرلار.

خانقاي داغلارى - اورخون آبيده لرينده "قاديرقان" آدلانديريلان و مونقولوستانين مركزى
حصه سينده يئرله شن داغ سلسله سى دير.

خوارزم - آمودريا چايى نين آشاغى حوزه سينده يئرله شن تاريخى بۆلگه دير. بوگون بؤيوك بير
حصه سى اؤزبكستاندا، بير حصه سى ايسه توركمينستان سرحدلرينده يئر آليير.

خزرلر - 630-965 جى ايللرده ايديل (وولقا) ساحل لرى و كريم ياريم آداسى آراسيندا امپريا
قوران بير تورك طايڤاسى دير.

خزر دنيى - ديگر آدى "كاسپى" دير. غربه آذربايجان و روسيا، شمال شرق و شرقده قزاقستان،
جنوب-شرق - ده توركمينستان، جنوبدا ايران تورپاقلارى ايله احاطه اولونور.

خراسان بۆلگهسى - ايرانين شمال-شرق، افغانستانين شمال-غرب و توركمينستانين جنوب
حصه لريني احاطه ائدن تاريخى بۆلگه دير.

خۇتن - چين ده كى سينتسزيان اويغور مختار بۆلگه سى نين جنوب-غربيده يئرله شن تاريخى
بۆلگه دير

اي

ايدىل - ايندىكى آدى ولقادير. اوزون لوغو تقريباً 3500 كم اولان بو چاي مسكوا ايله سان-پترزبورگ آراسىندان باشلايىر و خزر دىزىنه تۆكولور. چايىن حوزەسىندە چوواشىستان، تاتارستان و باشقىردستان كىمى تورك اۆلكەلىرى يئرلەشىر.

ايلي چايى - مەركىزى آسيادا قازاخىستانىن جەنۇب-شەرقى و سىنتسىزىان اويغور مۇختار بۆلگەسى نىن غەرب حصەلىرىدىن كەچىن بىر چاي دىر.

ايبك يولو - كەچمىشە چىن دىن باشلا- ياراق، مەركىزى آسيادان كەچىپ آنا- دولوپا (كىچىك آسىا) و آرالىق دىزى واسطەسىلە آوروپا ياقا قەدر اوزانان تارىخى تىجارەت يولودور. **ايرتېش چايى** - آلتاي داغلارىدىن باشلا- ياراق، سىنتسىزىان اويغور مۇختار بۆلگەسى اىچرى سىندىن شەمال شەرقە دوغرو آخىب، زايىسان گۆلو واسطەسىلە قزاقستان و غەربى سىبىردىن كەچىر.

ك

كارپات داغلارى - شەرقى آوروپاداكى سىرا داغلاردان بىرى دىر. چك رىسپوبلىكاسى، اسلواكىا، پولشا، اوكرائىنا و رومىنىيا كىمى بىش اۆلكەنىن اراضىسىندە يئرلەشىر.

كوبان چايى - روسىا فەدراسىياسىندا، شەمالى قافقازىن شەمال-غەربىندە يئرلەشىر. قافقاز داغلارنىدا ئالبىروس دان باشلايىپ، آزوو دىزىنه تۆكولور.

ق

قندھارا بۆلگەسى - تارىخى شەمالى ھىندوستاندا اترامىزدان اۆلكى دورلردىن اسلاما قەدر اينسانلارنىن ياشادىغى مەدىنىت بۆلگەسى اولموشدور. اراضىسى ايندىكى پاكىستانىن شەمال ولايتلىرىنى احاطە ائىردى.

قارلوقلار - قەدىم تورك طايپالارنىدىن بىرى دىر. اويغور و اۋزىك دىللىرى نىن فورمالاشماسىندا مەھم رول اوينايمىشىدور.

قانسو/كانسو - چىنىن بىر ايالتى دىر. شەمال حصەسى مونقولىستان، جەنۇب حصەسى شانگھەي، سىچوان ايالتلىرى، شەرق حصەسى نىن قىخيا مۇختار بۆلگەسى، شانسى ايالتى و مەركىزى مونقولىستان مۇختار بۆلگەسى، غەرب حصەسى سىنتسىزىان اويغور مۇختار بۆلگەسى ايله احاطە اولونموشدور.

قاشقار - چىندە سىنتسىزىانويغور مۇختار بۆلگەسى نىن غەربىندە يئرلەشەن تارىخى بىر شەھەردىر.

قىپچاقلار - دىگر آدى "كومانلار" دىر. قەدىم تورك قىبىلەلىرىن دىن بىرى دىر. دىللىرى اوچ قولدا اينكىشەف ائتمىش و داھا سونرا قىپچاق دىللىرىنە مەنبە اولموشدور.

قوبى صحراسى - مەركىزى آسياداكى ان بۇي اوك چۆلدور. مونقولىستانىن جەنۇبونو و چىنىن شەمال-غەربىندەكى بۆلگەلىرى احاطە ائىدور.

قومول - چىن دىلىندە آدى "ھامى" دىر. چىندە سىنتسىزىان اويغور مۇختار بۆلگەسى نىن شەرقىندە ايبك يولونون شەمال-شەرق مەرشروتوندا يئرلەشەن تارىخى شەھەردىر.

مانى ائيزم (مانى ليك) III – عصرده فارس امپىراسى نىن اراضى سىندە مانى طرفىندىن قورولموش و قىسا مدتدە سرعتلە يايىلمىشىدىر. مانى دىنىن پارلاق دۇورونو VIII عصرده اويغور خاقانلىغى نىن رىسمى دىنى اولاراق اعلان ائىدىلمەسى زامانى ياشامىشىدىر.

ماوراءالنهر – مركزى آسيادا، جئىحون (آمودىريا) و سئىحون (سىردىريا) چاى لارى آراسىندا يئرلەشەن تارىخى بۇلگەدەر. ايندى بو بۇلگە قزاقستان، اۆزبىكىستان و توركىمىستان آراسىندا بۇلونموشدور. اسلام مدنيتى نىن انكشاف ائتدىگى بو بۇلگەدە سمرقند و بۇخارا شەهرلىرى مەهم مدنيت مركزلىرى اولموشدور.

مئسوپوتاميا – ياخىن شرقدە، دجلە و فرات چاى لارى آراسىندا يئرلەشەن تارىخى بۇلگەدەر. مئسوپوتاميا بوگونكو عراق، سورىيە نىن شىمال-شىرقى، جىنوب-شىرقى آنادولو و ايرانىن جىنوب-غرب تورپاق لارىنى احاطە ائىدىردى.

مركزى آسيا – دار معنادا بئش اۆلكە: قزاقستان، قىرغىزىستان، اۆزبىكىستان، توركىمىستان و تاجىكىستان نظرده توتولور. گئنىش معنادا ايسە آدى چكىلەن بئش دولت دن علاوه، افغانستان، پاكستانىن شىمالى، چىنىن غربى (شىرقى توركوستان و تىبەت)، مونقولىستان و روسىيانىن بىر حصەسى ايله ايرانىن شىمال غربى دە (خو- ر آس آن) نظرده توتولور .

مونقولىستان – شىرقى و مركزى آسيادا يئرلەشەن اۆلكەدەر. اۆلكە شىمالدا سىبىر (روسىيا)، جىنوب، شىرق و غربدە چىن ايله همىسرحددەر. بورادا كئچمىشە بۇيوك هون امپىراسى، ژوان-ژوان (آوار)، گۇى-تورك، اويغور، قىرغىز و قاراختاى دولت لرى حكىم سورموشدور. چىنگىز خانىن باشچىلىغى ايله ۱۲۰۶ جى ايلدە ايلك بۇيوك مونقول دولتى نىن قورولدوغو بىر بۇلگەدەر.

مونغولولستان خانلىغى – چاغاتاى دولتىن دن سونرا XIV عصرىن اورتالارىندا يئىددىسو و ماوراءالنهر بۇلگەلرىندە ياشايدان تورك طايفالارىندان عبارت اولان مستقل بىر دولت دەر.

اوغوزلار – "اوغوز خاقان" داستانىنا گۆرە، ۲۴ طايفادان و كاشغرلى محمودون "ديوان اللغات التورك" اثرىنە گۆرە، ۲۲ طايفادان عبارت اولان مركزى آسيا منشالى، سىخ يئرلشمىش تورك قىبىلەسىدەر. بو گون تورك جمعيت لرى نىن اھالىسى نىن چوخو اوغوز تورك لرى دەر.

اورخون چاىى – سىبىر (روسىيا) ايله شىمال شىرقى مونقولىستان آراسىنداكى ۸۱۸ كىلومىتر اوزونلۇغوندا بىر چاى دەر.

اوردوس – شىمالى چىندە مركزى مونقولىستان مۇختار بۇلگەسى نىن جىنوب حصەسىندەكى بۇلگەدەر. خوانخا چاىى نىن شىمال دۇنگەسى اىچرىسىندەكى ساحەنى احاطە ائىدەر.

اورخون وادىسى – مركزى مونقول اوستانداكى اورخون چاىى نىن وادىسى دەر. اورخون چاىى بايكال گۆلونه قدر اوزانان سىلنگى چاىىنا آخىر.

اۋتوكن - تورک و مونقول تارىخلىرىندە مقدس يىردير. اورخون چايى اۋز منبعلىرىنى بو بۇلگەدن آليز. گۇيتورک خاقانلىغى نين دا پايتختى بو بۇلگەدە قورولموشدور.

پ

پارفىا امپىرىياسى، پارفىا - ايرانين شمال-شرقينده يئرلشن تارىخى دولتدير. مىلاددان اۋنجه III جو عصردن - مىلاددان سونرا III جو عصرى امپىرىياسى بوگونكو ايران، آذربايجان، ائرمىستان، عراق، گورجستان، توركمىستان، افغانستان، عرب اۋلكهلىرى و بصره كۇزفرىنى احاطه ائديردى.

س

ساسانى امپىرىياسى II - فارس امپىرىياسى نين آدى دير (۲۲۶-۶۵۱). سرحدلىرى بو- گونكو ايران، آذربايجان، عراق، ائرمىستان، تارىخى شمالى هندوستان، توركى- ين اين شرق بۇلگهسى، سورىانين بىر حصهسى، قافقاز، مركزى آسى آن اين جنوب غرب حصهسى و بوتۇو عربىستانى احاطه ائديردى.

سايمان داغلىرى - گۇيتورک خاقانلىغى دوروندهكى آدى "كۇگمن" دير. مونقولستانين شمال- غربينده، سيبيرين جنوبوندا يئرلشن داغ سلسلهسى دير.

سببىر - روسيا فدراسياسيندا يئرلشن داغلىق و مئشهلىك بۇلگهدير. شماليندا شمال بوزلو اوكتانى، شرقينده ساكيت اوكتان، جنوبوندا قزاقستان، مونقولوستان، مانجوريا و غربينده اورال داغلىرى يئرلشوير. اساس اولارق اوچ بۇلگهيه آيرىلير: غربى سببىر، شرقى سببىر و روسىانين اوزاق شرقى.

سىردىيا - تارىخى آدلاريندان بىرى "سئىحون" دور. مركزى آسيادا بىر چاى دير. تانرى داغلىرىندان باشلايير. قيرغىزستانداكى نارين چايى ايله قاشقادريا چاىلارى فرقانه وادىسينده بىرلشهرک سىردىيانى عمله گتيرير. اوزونلوعو ۲۲۱۲ كيلومتر اولان چاى آرال گۇلونه تۇكولور.

سۇد - ديگر آدى "سعديانا" دير. مركزى آسيادا زرفشان چايى حوزهسيندهكى پنجىكند (تاجىكىستان)، اۋزبىكىستانداكى سمرقند، بوخارا و قاشقادريا چايى حوزهسيندهكى كئش (شهرسبز) و نخشب (كارشى) ولايتلىرىنى احاطه ائدن تارىخى بۇلگهدير.

سوى سولالهسى - ۵۸۱-۶۱۸ جى ايللر آراسيندا چينده حاكم اولموشدور. بو دۇورده گۇي- توركلرله محاربه وضعيتينده اولان سولاله داخلى عصيانلارين آرتماسيندان سونرا داغىلميشدير.

ش

شانىو - هسيونگ-نو (هون) باشچىلارنى نين استفاده ائتىدىكى تيتول دور. قديم چين منبعلىرىندن معلوم اولدوغونا گۇره، بو تيتول "تئنقرى قوت شانىو" اولوب، "گۇي اوزو" ("تانرى"), "اوشاق" و "گئنىش صفت" معنسىنى وئير، يعنى "گۇي كىمى گئنىش تانرى نين اوغلو" دئمكىدير.

شاد - قديم تورک خاقانلىقلىرى دورونده استفاده اولونان تيتول دور.

شرقى أوروبا - أوروبا قطعەسى نىن شرق حصەسى دىر. بالتىك دىنىزىندىن آدرىاتىك دىنىزىنە قدر اوزانان بۇلگەدە يىترلەشەن اۆلكەلرى (استراليا، مجارىستان، اوكرينا، مولداوى، رومىنيا، بالكان اۆلكەلرى و س.) احاطە ائدىر.

شرقى توركستان - مركزى آسيانىن اورتا حصەسىندە يىترلەشەن بۇيوك توركوستانىن شرق حصەسى دىر. چىن دەكى سىنتىسزىيان اويغور مۇختار بۇلگەسى نىن تارىخى اراضى آدى دىر.

شمالى آفريقا - آفريقا قطعەسى نىن شمالىنداكى بۇلگەيە وئرىلەن آدىر. بو گون بو- راد آ مراکش، الجزاير، تونس، ليويا، مصر و سودان دولتلىرى يىترلەشەر.

شمالى هندوستان - ايندىكى هندوستانىن شمالىنى، بوگونكو پاكستان و افغانستانىن شرق حصەلىرىنى احاطە ائدىن تارىخى بۇلگەدىر.

شمالى قافقاز - أوروبا قطعەسى نىن جنوب-شرقىندە آسيا ايله سرحد اولان بىر بۇلگەدىر. روسيا فدراسياسى نىن تركىيىنە داخىل دىر. بورادا روسيايا عايىد اولان يىددى مۇختار رىسپوبليكى (داغستان، چىچنستان، كاباردا-بالكار، شمالى اوسىيا، آديگى، اينقوشتىا، قاراچاي چركز) ايله ولايت اىستاتوسوندا اولان كراسنودار و اىستاوروپول بۇلگەلرى يىترلەشەر.

شمالى قارا دىنىز بۇلگەسى - قارا دىنىزىن شمال ساحلىدىن، جنوبى روسياداكى كوبان چابى و دون دوزنلىكلرىندىن شمالى قافقازا قدر اوزانان بۇلگەدىر.

ت

تالاس چابى - قىرغىزستانىن تالاس ولايتىندىن باشلايىپ، قزاقستانىن تاراز شەرىندىن كىچىر و مويونكوم قوملارىنا هوپور.

تان سولالەسى - چىندە حۇكم سورموش سولالەدىر (۶۱۸-۹۰۷). بو دۇورده چىنىن اراضىسى گىنىشلىنىمىش، فرقىلى عرق، مدنيت و دىن لردن اولان خالق لارلا علاقەلر قورولموشدور.

تانرى داغلارى - چىن دىلىندە آدى "تيانشان"، قديم تورك دىلىندە "تنگرى تاغ" دىر. مركزى آسيادا اولان بۇيوك سىرا داغ- لارد آن بىرى دىر. اۆزبكىستان، قاز آخىستان، قىرغىزىستان و چىنىن سىنتىسزىيان اويغور مۇختار بۇلگەسى نىن مركزى حىسەلرىنە يايىلىر. شمالدا جونقاريا و جنوبى قزاقستان دوزنلىكلرى، جنوب-شرقده تارىم حوزەسى، جنوب غرىدە حصار و آلاى سىرا داغلارى ايله محدودلاشەر.

تارىم چابى - چىنىن سىنتىسزىيان اويغور مۇختار بۇلگەسىندە ۲۰۳۰ كىلومتر اوزونلۇغوندا بىر چابى دىر.

تىگىن - قديم تورك دولتلىرىندە حكمدارىن اوغوللارى طرفىندىن استفادە اولونان تىتول دور، "شاهزاد" معناسىنى وئرىر.

تانقرىچى لىك - تانقرىچى لىق. تورك و مونقول خالق لارى نىن ان قديم اينانچى دىر. تانرىيا عبادت ائتمكە برابر، آنىمىزم، توتىمىزم، شامانىزم بو اينانچىن آنا خطلىرىنى تشكيل ائدىر.

تيهله – ديگر آدلارى "ئىنق-لىنق"، "چيهله" دىر. قديم تورک قىبىلەلىرى نىن اومومى آدى دىر. اساساً، جنوبى سىبىردە لىنا چاپى بويونجا، بايكال گۆلونون غرىبىندە ياشايدىلار. بىزىم مىلاددان اول III عصرده غرىبە دوغرو يايىلماغا باشلامىش دىلر.

تخارستان – قديم باكتريانين اورتا دۋورلىرىندە كى آدى دىر. بوگونكو جنوبى اۋزىكىستان، جنوبى تاجىكىستان و شمالى افغانستانى احاطە ائدن تارىخى بۇلگە دىر.

ترانسىلوانىا – ديگر آدى "اردل" دىر. بوگونكو رومىنيانين غرىب و اورتا بۇلگەلىرى نىن تارىخى آدى دىر.

تورقان – شرقى توركوستاندا تارىخى بىر بۇلگە دىر. غرىبە توكسون ولايتى، شمالغرىبە اورومچى شەرى، شمالدا جىمسار، شرقە پىشان و جنوب دا لوينور ولايتى ايله همسرحد دىر .

توركوستان – غرىبە خزر دىنىزى و آشاغى وولقادان باشلاياراق، شرقە مونقولىستاندا كى آلتاى داغلارينا، جنوبدا كوېت، ھىندىگوش، قارقوروم داغلارينا، شمالدا قازاخ چۆللىرىنە قدر اوزانان مركزى آسيانين تارىخى آدى دىر.

او

اورال داغلارى – بىر حصەسى روسيا فدراسياسىندا كى باشقىردستان تورپاقلارينا اولان، قزاقستان چۆللىرىندە شمال قىطبونە قدر اوزانان سىرا داغلاردا دىر. اورال داغلارى آوروپا و آسيانى بىر-بىرىندەن آيىرىر.

اوزاق شرق – آسيانين شرقىندە كى اۋلكەلرە وئىلن آددىر. بورا مانجورىا (شمال شرقى چىن)، كورئىا و ياپونىا اۋلكەلىرى عايىد دىر.

ى

يابقو – باشقا شكىلدە "جىگو". قديم تورک دولتلىرىندە حكمدار معناسىندا استفادە اولونان تىتول دور. قديم تورک انسىنە گۆرە، يابقولوق سىستىمىندە باش اداره چى "يابقو" تىتولونو داشىمىش و موقعى باخىمىندان خاقاندان سونرا گلمىش دىر.

يابقولوق – داھا چوخ معىن بىر بۇل – گە ايله محدودلاشمىش، چوخ وقت اۋزوندن اوستون سىياسى بىرلىگىن، يعنى بىر خاقانلىغىن نظارتى آلتىندا اولموش دور.

ياخين و اورتا شرق – ھىندوستان و آراالىق دىنىزى آراسىندا كى جنوب غرىبى آسىا اۋلكەلىرىنە وئىلن آددىر. بورا اورتا شرق دە دئىلىلر.

يئددىسو بۇلگەسى – مركزى آسىادا كى تارىخى اراضى دىر. شمالىندا بالخاش گۆلو، شمال – شرقىندە ساسىك گۆلو و آلاگۆل، شرق ايندە جونقاريا آلاداغلارى، جنوب و جنوب غرىبىندە ايسە شمالى تانرى داغلارى يئرلىشىر.

يوئچىلر – قديم ائتنوس آدى دىر. وطنلىرى مركزى آسىادا تانرى داغلارى ايله قانسو بۇلگەسى ايدى. بىزىم ائرادان اول III عصرده چىنين قانسو اىالتىندە گوجلو بىر دولت قورموش دول.

ز

زردشتى ليك - قديم دين لردن بيري دير. بو دينه منسوب اولانلار تك تانرى نين وار اولدوغونا، اودون، آتشرين اولنلارى تمثيل ائتديگينه اينانيرلار، اونا گۆره ده اودا سايعى گۆستريرلر. تخمينا 3500 ايل اول زردشت طرفيندن ياراديلميش، مركزى آسيادا ياييلراق اسلاما قدر اساس دين اولموشدور.

قاینقلار:

1. Arat R.R. Kutadgu Bilig, I.Metin. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. – Bakı: "Elm", 2007–2008. 3. Əfəndiyev O. Səvəfilər dövləti. – Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
4. Babayar G. Kök Türk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007.
5. Ögel B., İslamiyettən Önce Türk Kültür Tarihi. – Ankara: TTK Yayınları, 1984.
6. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden Boston: Brill, 2003.
7. Bünyadov Z. Atabəylər dövləti. – Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
8. Çandarlıoğlu G. Sarı Uygurlar ve Kan su Bölgesi Kabileleri (9. – 11. Asırlar). – İstanbul, 2004.
9. Divanü Lügat-it Türk Tercümesi. Cilt I-IV. Çev. B.Atalay. – Ankara: TDK yayınları, 1985.
10. Golden P.B.Türk Halkları Tarihine Giriş. Çev. O.Karatay. Ankara: Karam, 2002.
11. Genç R.Karahanlı Devlet Teşkilatı. – Ankara: TTK, 2002
12. Gömeç S.Kök Türk Tarihi. – Ankara: TTK, 1997.
13. Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. Azra Erhat. – İstanbul: Remzi Kitabevi 1983.
14. Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). 2. Baskı. İstanbul, 2007.
15. İbn Fadlan, Seyahatname, Çev. R. Şeşen. – İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
16. İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
17. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 1983.
18. Karoly Czegledy, Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, Özne Yayınları, Çev. Erdal Çoban. – İstanbul, 1998.
19. Memmed B.Z., Yusubov Y. Azer baycan tarihi, I. (Yüksekokullar için ders kitabı). – Bakı: Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1994.
20. Muhammadjonov A. Özbekistan tarixi (IV asırdan XVI asır boşlarigacha kadar). 7. Sınıf. – Toskent: Sharq, 2013.
21. Okur Y. vd. Ortaöğretim. Tarih. 9. Sınıf. Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara: Saray Matbaacılık, 2013.
22. Okur Y. vd. Ortaöğretim. Tarih. 11. Sınıf. Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara: Saray Matbaacılık, 2013.
23. Ortaöğretim 9.Sınıf Tarih Ders Kitabı. – Biryay Yayınları.

24. Saray M. Osmanlı Devletiyle Türki- tan Hanlıkları Arasında Siyasi Müna sebetler. Ankara: TTK, 1996.
25. Taşağıl A. Gök Tengri'nin Çocukları. Ankara: Bilge Kültür Sanat yayınevi, 2013.
26. Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003 – 144 s.
27. Türkler. Cilt 1-3. İlk Çağ. Editor. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
28. Türkler. Cilt 4–6. İlk Çağ. Editor. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
29. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.
30. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). Tarih leri – Boy Teşkilatı – Destanları. Ankara, 1967.
31. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baskı. – İstanbul, 1981.
32. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: TKAЕ Yay., C.:1-3, 1992.
33. User H.S. Kök Türk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncele mesi. 1.Baskı. – Konya: Kömen Ya yın ları, 2009.
34. абрамзон с.м. кыргыз жана кыр гызтан тарыхы боюнча тандалма эм- гек тер. – бишкек1999 ..
35. агаджанов с.г. очерки истории огузов и туркмен средней азии IX – XIII вв. – ашгабад: ылым1969 ..
36. аманжолов к. .рахметов к. турк халыктарынын тарихы. алматы: б1- лім1996 ..
37. артамонов м.и. история хазар. – ленинград: изд-во государственного эрмитажа1962 ..
38. ахинжанов с.м. кыпчаки в исто рии средневекового казахстана. – ал- ма ты: гылым1995 ..
39. бартольд в.в. двенадцать лекций по истории турецких народов средней азии // сочинения. т. II. ч. 2 – москва: наука1964 .. – с. 19-194.
40. барфилд т. дж. опасная граница: кочевые империи и китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н. э.) / пер. д.в. рхлядева .в.б.кузнецова: науч. ред. и пред. д.в.рхлядева. – санкт-петер бург2009 ..
41. бируни .абу рейхан. памятники минувших поколений / перевод с арабского и примечания м.а. салье // бируни. избранные произведения. т. 1. – т.1957 ..

42. бичурин н. я. (иакинф). соб ранне сведения о народах обитавших в средней азии в древние времена. в 3-х томах. – том 1-й – москва – ленинград: изд. ан сср. 1950.
43. босворт к.э. мусулмон сулол а-лари. – тошкент: фан 2007 ..
44. бунятов з.м. государство хорезм шахов-ануштегинидов (1097–1231). – москва: наука 1986 ..
45. владимирцов б.я. общественный строй монголов. монгольский кочевой феодализм / работы по истории и этнографии монгольских народов б. я. владимирцов. сост. г.и.слесарчук. – москва: восточная литература 2002 ..
46. гафуров б.г. таджики древнейшая древняя и средневековая история – москва: наука 1972 ..
47. гумилев л.н. древние тюрки. – москва: наука 1967 .. 48. дадабоев х. , хамидов з. холм а-нова з. узбек адабий тили тарихи. – тошкент: фан . 2007.
49. досымбаева а. батыс турк каганаты казак даласынын мдени мурасы. – алматы 2007 ..
50. джуманалиев т.д. очерки политической истории кочевников при-тянь шаня с древности до конца XVII века. – бишкек 2007 ..
51. жолдасбаев с. орта гасырлардагы казакстан тарихи. 7-сынып. алматы: атамура 2012 ..
52. зиё а. узбек давлатчилиги тарихи (энг кадимги даврдан россия бос-кинига кадар). – тошкент: шарк 2001 ..
53. зуев ю. а. ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – алматы: дайкпресс 2002 ..
54. исхадов д.м. тюрко-татарские государства 10-13 вв. – казань: институт истории им. ш.марджани ан рт 2004 .. 55. камолиддин ш.с. о религиозной принадлежности предков саманидов // культурные ценности. 2004-2006. цен тральная азия в прошлом и настоящем. – санкт-петербург 2008 .. с. 13-21.
56. кляшторный с.г. султанов т.и. государство и народы евразийских степей. древность и средневековье. – санкт-петербург: петербургское вос то коведение 2004 ..

57. крадин н.н. .скрынникова т.д. империя чингис-хана. – москва: восточная литература2006 ..
58. кумеков б.е. гоосударство кима ков IX-XI вв. по арабским источникам. – алма-ата: наука1972 ..
59. кычанов е.и. кочевые государс т- вы от гуннов до маньчжуров. – мос ква: восточная литература1997 ..
60. кюнер н.в. китайские известия о народах южной сибери .централь-ной азии и дальнего востока. – москва: изд-во вост. лит.1961 ..
61. казакстан тарихи (коне заманнан буг ىنگе дей ىن). бес томдык. – алматы: атамур2010 ..
62. мухторов а. .санакулов у. узбек адабий тили тарихи. – тошкент: уки тувчи1995 ..
63. рашид-ад-дин. сборник летописей т. I. .кн. 1 / пер. с персидского л.а.хе таг урова. – москва – ленинград: изд-во ан ссср1952 ..
64. трепавлов в.в. государственньй строй монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемств ен- ности. – москва: наука1993 ..
65. ходжаев а. из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – ташкент: тафаккур2010 ..
66. чоротегин т.к. .омурбеков т.н. история кыргызстана (IX–XII вв.): учеб. для 7 кл. общеобразовательной сред. шк. – бишкек: "инсанат" . 2012.
67. шонийзов к.ш. канг давлати ва канглилар – тошкент: фан1990 ..